

NYILASY Balázs

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Régi és Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék
Budapest
nyilasyb@gmail.com

MILYEN FÁKON TEREMNEK MIKSZÁTH KÁLMÁN REGÉNYEI?

Defining Characteristics of Mikszáth's Novels

Karakter romana Kalmana Miksata

A dolgozat Mikszáth Kálmán regényeinek helyét keresi, de a szerző az ezredfordulós magyar kutatás posztmodern preferenciáit elutasítva külön utakat keres a kutatás számára. Az értekező a Mikszáth-regények színes vitális-komikus-humoros karakterét megértési alapként gondolja el, s a realizmuson inneni regényrétegeket, a természetes emberségen alapuló közösségek, védett mikrokozmoszok szféráit éppúgy bemutatja, a narráció spontán közvetlenségét épp annyira hangsúlyozza, mint az író mély szociálpszichológiai dezillúzióját, színház-szerkezetű világvízióját s a narrátori irónia, az „átképzeléses” beszédmód, nézőpontváltó technika fontosságát, karakteres egyediségét. A vizsgálódások tükrében az olvasónak „az elnéző értékelés közösségét” kínáló Mikszáth, bár nem posztmodernnek, de nagyon korszerűnek mutatkozik, s a magyar író európai társaihoz (Fieldinghez, Smolletthez, Dickenshez, Gogolhoz, a Bildungsromanhoz, a francia, német, angol realizmushoz) mérten is vitathatatlanul szuverén regényformát teremt, különlegesen variábilis narrációt alkalmaz. *Kulcsszavak:* XIX. századi magyar irodalom, elbeszélésmodellek, komikum, nézőpont, szociálpszichológiai vízió

Tanulmányomat némi szabadkozással kell kezdenem. Hogy milyen fákon teremnek Mikszáth Kálmán regényei? A nagyvonalú kérdésfeltevést alighanem akkor is szkepszissel övezhetnénk, ha terjedelmes könyv címeként szolgálna. Hát még ha néhány oldalas dolgozat vizsgálati horizontját jelzi! De a kutatásnak időről időre az ilyesféle töprengések is hasznára válhatnak, hiszen átfogó

igényű vizsgálódásra sarkallnak, együttlátást szorgalmaznak, recepciós nézőpontokat, megközelítéseket „csupaszítanak le”, tesznek világossá, nyilvánvalóvá.

Az ilyen lakonikus beszédmód mögé persze oda kell értenünk a kifejtés, a korrekt szemléltetés evidens készségét, s az sem árt, ha fedezetként az értekező más írásait is számba vehetjük. Efféle lehetőséget talán én is fel tudok kínálni. A *19. századi modern magyar románc* című, 2011-ben megjelent könyvben például mintegy hatvan oldalon keresztül foglalkoztam a nagy magyar íróval, s elbeszéléseit (az angol irodalomértéshez is visszanyúlva) a *komikus-humoros románc* fogalmán keresztül közelítettem meg (Nyilasy 2011). A szókapcsolat jelzői része a mikszáthi írásművészet komikus-humoros karakterére utalt, a románc kifejezés a „klasszikus” realizmustól elkülönülő hangnemi, alakformálási, történetalakító eljárásokat szemléltette, s a kifejezés együttesen a novel-lák, regények összetettségét, sokrétegűségét is megjelenítette: arra irányította a figyelmet, hogy e szövegek a maguk irodalmi szervezetébe a „régit” és az „újat” egyidejűleg építik be, méghozzá bonyolultan, összetetten.

A komikus-humoros, modern románc terminust (és a hozzá természetesen kapcsolódó következtetэшalmazt, eljárásmod-együtttest) kereső szándékkal indítottam útnak. Gondolatcsokrom azonban, ha a régi kérdésirányokkal ellenkezett is, az ezredfordulós Mikszáth-kutatás fő sodrán óhatatlanul kívül rekedt, hiszen terminológiám, előfeltevéseim és következtetéseim a „posztmodernné olvasás” követelményének egyáltalán nem feleltek meg. E tartózkodásra persze jó okaim voltak. Az utolsó kontextusra koncentráló értelmezést már csak azért sem erőltettem, mert a jelen és a múlt horizontjai között nem látok éles szakadékot. Az európai újkor problémahorizontja számomra sokkal egységesebbnek tűnik, mint ahogyan a szakadatlan paradigmaváltásokat tételező, a modernséget sokféle előtaggal ellátó s végül a posztmodern végpontjához eljutó közmegegyezés feltételezi.

De amint egyéb írásaim is tanúsítják, a posztstrukturalista, dekonstrukciós olvasásmód nálunk honos fogalmi applikációt és pillérrendszerét is ingatagnak, problematikusnak látom. A heterogeneitás fétisei: a jelentés nélküli elkülönbözések rendszereként elgondolt, aktív, determináló erejű nyelv és a totális személyiségkrízis, szétszóródás, disszemináció – nekem úgy tűnik – aligha többek, mint pszeudotudományos mítoszok, víziók. A posztstrukturalista, dekonstruktivista nyelvfilozófia bírálatához ezúttal csak egyetlen fontos hivatkozást csatolnék. Az Egyesült Államok neves irodalomtudósa, Geoffrey Galt Harpham az új évezred elején publikálta *Language Alone. The Critical Fetish of Modernity* című könyvét (Harpham 2002). A kutató bátor tanulmánya a nyugati világ nyelvközpontúságát s nyelvfilozófiai alapeszméit nem termékeny,

megértőképes elvként fogja fel, hanem egyféle fétisnek láttatja, és a Saussure-tól Paul de Manig terjedő nyelvszemléletet, sok-sok megfontolandó szempontot szolgáltatva, beható, radikális kritikai elemzésben részesíti.¹

De térjünk vissza, vagy inkább érkezzünk meg végre, Mikszáth Kálmánhoz s regényeihez. Alapsajátságaik körül keresgélve, nem tagadom, újfent a mikszáthi írásművészet humoros-komikus jellegét emelném ki legelőször. E hivatkozással persze csupán réges-régi felismerésre utalok, hiszen a nagy palóc humorát Nagy Sándor már 1914-ben külön tanulmányban vizsgálta (Nagy 1914), Schöpflin Aladár pedig 1941-ben lényeglátóan sommázta, hogy Mikszáth „Humorosan látja a világot, ezt a szemlélő módját árasztja alakjaira. Legelőbb és legélesebben [...] mindenütt azokat a vonásokat látja meg mindenkiiben és mindenben, amelyek humoros hatás keltésére alkalmasak” (Schöpflin é. n. [1941], 123).

A kiváló XX. századi irodalomkritikus állásfoglalását csak megerősíthetjük. A mindent átható komikus készenlét, hajlandóság a *Szent Péter esernyőjében*, az *Új Zrínyiásiban*, *A Noszty...*-ban és társaikban ugyanis nem valamiféle színező, kiegészítő sajátság, hanem új műfajt, elbeszélésmodellt létrehozó, narrációt, alakformálást, cselekményszervezést egyaránt meghatározó fundamentum. Ez az elbeszélői attitűd teszi mindenütt jelenvalóvá a mulatságos, csattanós történetnukleuszokat, Bubenyk árokásási ügyleteit, a két Bibó házassági bonyodalmaikat, a malombeli legény és Görgeyné „erkölcstelen” találkáját és sok más társukat, nevezzük őket anekdotának vagy bármi másnak.² E komikus igény formál a romantika kalandarzenáljából domesztikált, „mindennapias” sztorikat. A mikszáthi elbeszélésnukleuszok: a piros esernyő deus ex machinája, Wibra Gyuri kincskeresése, az ifjabb Behency, Tarnóczy Emil, Bobor ezredes foglyul ejtése és megszabadulása, Pongrácz gróf hadviselése s a Rózerek életmód-változtató metamorfózisa rendre efféle „polgáriasított”, humoros cselekményelemek. A komikus helyzetteremtés föltétlen igénye ír fölül a Mikszáth-regényekben mindennemű realiztikus pszichológiát, motivációs konzekvenciát, és változtatja a figurák karakterét úgyszólván pillanatról pillanatra. Noszty Feri metamorfózisait konstatálva Hász-Fehér Katalin 1997-ben a délceg huszártisztben-szolgabíróban „a magyar tulajdonságok nélküli ember”-t látta, s „egy pusztuló értékrend szereplőinek önazonossági problémái”-t fedte

¹ Harpham könyvét a *Magyar Művészet* 2015/1. számában ismertetem. Csak remélhetjük, hogy gondolatait előbb-utóbb hazai elméleti gondolkozásunk is mérlegre teszi (l. Nyilasy 2015).

² Az anekdota fogalmának meghatározatlanságáról és a terminus kiterjesztő használatának problematikusságáról legutóbb Hajdu Péter több tanulmányban is értekezett. Hajdu írásainak problémálatásával, feltáró analízisével és az anekdotához kapcsolódó definíciók, fogalomhasználati módok iránti szkepszissel jórészt magam is egyetérték (Hajdu 2001 és Hajdu 2007).

fel.³ Jómagam viszont a címszereplőt inkább csak a kedves csirkefogók nagy irodalmi családjába sorolnám, és karakterváltzásait a komikum szükségleteire vezetném vissza. Kopereczky átalakulásait ugyancsak a humoros igényből magyaráznám: az elbeszélőnek a báróra kezdetben vígjátéki ostobaként, a szép, ifjú feleség által méltán megalázott, alkalmatlan férjként van szüksége, később viszont mulatságos megyei játszmákba keveri, s akkor már ügyes trükkmesterként, talpraesett bonyolítóként alkalmazza.

A humoros szemlélet antropológiáját keresve természetesen először is védő, enyhítő, eufemizáló tendenciákról beszélhetünk; a humor feloldhatatlan ellentmondásainkat megszelídíti, elviselhetővé teszi. A komor sötétség színe, a gyötrő fájdalom hangja a Mikszáth-regényekből természetesen hiányzik. Tragikus elintézetlenségek leginkább csak a *Beszterce ostroma* utolsó részében bukkannak fel, igaz, itt hangsúlyosan, erőteljesen. A komikus perspektíva a halál komorságát is átszínezi: *A fekete városban* hidegvérrel pipáznak a karóba húzott kurucok⁴, a *Szent Péter esernyőjében* Krikovszky Tamás, az agonizáló polgármester kedves bonhómiával búcsúzik az élettől, úgy hal meg, „azzal a sajátságos, hányaveti kedvességgel, mellyel csak a magyar ember tud meghalni” (Mikszáth 1957b, 91).

A Mikszáth Kálmán-i humor és komikum sokoldalúsága új meg új vizsgálódásokra, számbavételekre, analógiakereső kutatásokra vár. A modern regényt a vígjátéki sajátságok – tudjuk – már Fieldingtől kezdve erőteljesen átszínezik. A Plautus-, Shakespeare-, Molière-, Goldoni-darabokból, a commedia dell’artéből ismerős típusokat Mikszáthnál is rendre fellelhetjük, elég ha Szabó Gyurka-Georges-ra, az úrhatnám komornyikra, Madame Kriszbayre, a sznob társalko-

³ „Noszty Feriben egyetlen jellemvonás, egyetlen érzelem, gondolat, akarat vagy terv sem tart tovább, mint az adott pillanat és környezet, amelyben ezek létrejöttek. Ő a *magyar tulajdonságok nélküli ember*; alakja azonban a kínálkozó tipológiai párhuzam ellenére sem hasonlítható Musil *Tulajdonságok nélküli emberének* intellektuális, helyzeteiket filozófiai mélységekben és metafizikai síkon átélő hőseihez. Hogy Mikszáthot mégis ugyanazok a kérdések foglalkoztatták, mint majd két évtizeddel később a Monarchia felbomlását érzékelő Musil, egy pusztuló értékrend szereplőinek önazonossági problémái, az Musilnak egy a nagyregényét megelőző komédiájából látható (*Vinzenz és a fontos emberek barátja*, 1923), melynek főhősei Alpha és Vinzenz hasonló módon képtelenek a tartós emberi kapcsolatokra, és hasonlóan változókonv sz szerepeik irányítják tetteiket, mint Noszty Ferinek” (Hász-Fehér 1997, 6).

⁴ A groteszk látomást egyébként már jóval korábban, *A folyosó* című országgyűlési karcolatban is feltaláljuk. „Hosszú korom bajuszát pödörgetve ott ödög a »sontbáró« Orbán Balázs, Thaly Kálmánnal karonfogva, a ki talán éppen most közli vele azt a történelmi fölfedezését, hogy a kurucok olyan derék legények voltak, mikor karóba húzták őket, még ott a karón is pipáztak” – tudósít az író (Mikszáth 1886, 49).

dónőre, Klempa Teofilra, a tréfacsinálók céltáblájára, Szmilinszky Wladinra, az engedelmes papucsférjre gondolunk.

De a Plautusékat előző sajtáságok, a görög arató és szüreti ünnepekre, felvonulásokra, komoszokra, Arisztophanész-vígjátékokra jellemző vitalitásfokozás, agon-szellem, az agresszivitáskiélést lehetővé tevő komikus helyzet-teremtések, nyelvelések, jóízű rászedések, átverések ősi hagyománya legalább ilyen fontos alkotóelemként jellemzik Mikszáth regényeit. Az állandó trükkös vetélkedések, átverés-show-k mindegyre ilyen konstrukciók, gondoljunk a két Behenczy egymással szembeni stiklijeire, a Trnowskyak bolond egymásra licitálására, a főkötőörök és a ravasz komornyik párbajára, Katánghy Menyus és a leendő feleség egyidejű – egymás szándékát keresztező, kioltó – trükközésére. (Hogy e rászedési kísérletek során hamis narratívák sokasága születik meg, és befolyásolja a szereplők tudatát, az megint csak évezredes hagyomány, evidens vígjátéki elem.)⁵

A Mikszáth-regényekre jellemző vitalitás fontosságát egyébként sem lehet eléggé hangsúlyoznunk. Barta János a „meleg, szenzuális, problémátlan életkultusz”-t (Barta 1966, 179) a Mikszáth Kálmán-i egyéniség egyik legmélyebb erejének tartja, s Hajdu Péter is helyénvalóan hangsúlyozza, hogy írónknál „a steril, ideológiai értékekkel szemben az emberi élet fizikai, biológiai értékei” (Hajdu 2010, 54) dominálnak. Az elbeszélő maga is számtalanszor gyönyörködik figurái vitalitásában. A szárnyát vidáman megcsapkodó Gábiel arkangyalt, az elárvult asszonyokat gondjaiba vevő (a falut egyívású gyerekekkel benépesítő) felvidéki tanítót s a parasztfiúval birokra kiálló – a történelmi valósággal szemben nemesi rangra emelt – Esze Tamást egyaránt tetszéssel szemléli. „Nem bírom megállni [...] ne okoskodjatok. Muszáj. Olyan a vérem” – válaszol Tomi úr a megrökönyödött Görgey testvéreknek, akik elleneznék a méltatlan virtuskodást (Mikszáth 1961, 197).

Mikszáth írásművészete már csak e pezsgő vitalitás miatt is nehezen kategorizálható a bevett elbeszéléstipológiák mentén; a *Szent Péter esernyője* és társai a moralizáló, tanulságokat szolgáltatató XVIII., XIX. századi regénymintákat

⁵ „Mikszáth elbeszélő szövegeiben gyakran olvassuk arról, hogy bizonyos adatokból hogyan keletkeznek különféle narratívák, hogyan versenyeznek egymással, s a verseny során, hogyan kanonizálódnak egyikük, s dől meg a többi” – írja a hamis narratívák születéséről S. Varga Pál. „A prelúdium szerepét játszó akcióban Bubenik – a parasztnarratív sémáinak működésére számítva – ingyen [...] ásatja ki velük a jégvermet. Elhiteti ugyanis köztük, hogy az ominózus helyen kincs van elásva. [...] Ami a »főkötőörök« megdolgozását illeti, Bubenik a narratív sémák szakavatott kezelőjének bizonyul. Elterjeszti Malinkáról, Kopereczky írónkáról, hogy ő nem más, mint az új főispán messziről hozott vasfűrőmestere [...]” – illusztrálja a jelenséget az irodalomtörténész a ravasz főispáni komornyik praktikáit bemutató (S. Varga 2008, 12, 21, 22).

mindegyre félrelökik. Charles Dickens *David Copperfield*-je a Bildungsroman hagyományaihoz is kapcsolódik, a sokágú, változatos narrációjú *Bleak House* jócskán merít a társadalmi szatíra készletéből. Nyikolaj Vasziljevics Gogol kritikai látomásaiban (*Holt lelkek*-jében és pétervári elbeszéléseiben) a bürokratikus hatalom roppant öntőformái sivár lenyomatvilágot teremtenek, a szereplők magányosak, elszigeteltek, passzívok, s nem a humor, hanem a szatíra, a viccek, gegek, abszurd groteszk ötletek komikuma veszi körül őket. Mikszáth viszont narratívák tarka szöttesét teremtő, mulatságos közösséget tár ellibénk, s nemcsak a nevelődési regényekhez, a hiúságok vásárát bemutató szürke, szatirikus látletekhez, de a história tanulságait felhasználó, eszélyességkivánalmakat fürkésző történelmi regényekhez sincsen sok köze. A sokszínű, vitális komikumhoz fűződő elkötelezettség még az *Új Zrínyiász*-ban is meghatározónak tűnik. A mű Schöpflin egyoldalú meghatározásához képest (már tudniillik, hogy egyszerűen „nagyszabású [...] közéleti szatíra” [Schöpflin é. n. 69] volna) jóval sokréteűbb képet mutat. Az elbeszélő a középkori tudalom és a modern XIX. századi világ kontrasztjából adódó buffo komikus lehetőségeket s az úrhatnám polgárok vígjátékiságát is nagymértékben felhasználja, Zrínyi vitézeinek beilleszkedési történeteit rendre a humor tartományaiba vezeti át. Ugyanakkor a regény az egyénítés visszafogottsága s az alkalmazkodások, beilleszkedések erős példázatossága révén arra az elbeszéléstípusra is emlékeztet, amelyet Northrop Frye *anatomynak*, *anatómiának* nevez (Frye 1967, 37–40).

Az *Új Zrínyiász* persze Mikszáth társadalmi, intézményszociológiai, szociálpszichológiai vízióját is panorámaszerűen mutatja be. A XVI. századi csoport feltámadása olyan helyzeteket teremt, amelyekben a századvégi liberális-plurális berendezkedés dilemmái, a társadalmi intézményrendszer, az emberi együttélés anomáliái különlegesen markánsan jelennek meg. S az 1898-as műre tekintve nem lehet nem belátnunk, hogy a gyakran vidékiesnek mondott magyar író látásmódja (az arisztophaneszi komédia erőteljes, evidens szociális irányultságához hasonlóan) áthatóan társadalmi, szociálpszichológiai. S e társadalmi látás nagyon radikális, szubverzív. Mikszáth Kálmán a társadalom intézményeit, rítusait a goffmanni „dramaturgiai” viselkedés- és szereptannal egybehangzóan láttatja, ábrázolja (Goffmann 1956). A világ színház-szerkezetű, az emberek benne mutatványosdival foglalatoskodnak, s végtelen találékonysággal teremtenek haszonszerzési célú homlokzatokat – nemcsak az *Új Zrínyiász*, de a *Két választás...*, *A Noszty fiú...* és a *Beszterce ostroma* is átfogó ígérennyel, sok-sok részlettel illusztrálja e társadalmi víziót. Az 1894-ben megjelent Mikszáth-mű különösen evidensen jellemezhető a színházasdi fogalmával, a komikus

performance-ok, kulisszák, jelmezek képzeteivel. Estella napjában háromszor cserél jelmezt és identitást, s időről időre az őrjöngő szerelmes szerepét is magára veszi, a Behenczyek a műfelháborodások nagymesterei, a lengyelt alakító Pruzsinszky Szaniszló valójában profi komédiás, Beszterce tekintélyes, agg, hosszú szakállú szenátorai, mint tudjuk, szintén vándorszínésztrupp tagjai.

A világ kétségkívül bolond, de a tegnapi is az volt, és a holnapi is az lesz, s kellő humorral nézve éppen eléggé mulatságosnak látszik.⁶ Mikszáth Kálmán világ- és emberlátása a komikus abszurdba éppenséggel át tud csapni, de morális szatírába tartósan sohasem. A szociálpszichológiai dezillúzió mindazonáltal csak a mikszáthi regényvilág bizonyos rétegeit járja át. A regényekben a „régimódi”, „románcos” életlátás pozíciói is erősek, meghatározóak. E szférákban a meleg, kooperatív társas ösztön, a modern realizmus komplikációit félrelelő egyszerű emberség teremt egotudatosságot, identitást, biztos értékérvényt. A műrétegek és figurák nemritkán egyenesen operettszerűek⁷, ponyvaízűek vagy szentimentális, biedermeier színezetűek; az előbbire Akli Miklós és társai, az utóbbira a Bélyi Veronikától Görgey Rozáliáig terjedő üde, sugárzó, végtelenül szemérmes bakfisok is evidens példák lehetnek. De a Mikszáth-művek a nyíltszívűség, melegség, jóakarát hiteles, szuggesztív életköreit is bőségesen tartalmazzák, amint Kupolyi István, öreg Fáy András, Bernáthné nagyasszony, az agg Palojtay és társaik példázzák.

A modern idill Virgil Nemoianu szerint a XVIII–XIX. század egyik legfontosabb elbeszélésmodellje (Nemoianu 1977). A tudós komparatista tételét a magyar író mindenestre nem cáfolja, inkább erősíti. Műveiben védett mikrokozmoszok, harmonikus, interperszonális erőterek sokaságát teremti meg; az udvarházakba, vendéglőkbe, fogadókba összejövetelek, mulatságok, lakomák sokaságát telepíti a bábászéki intelligencia vacsorájától a Gyurgyik-malomban rendezett mulatságig. E jelenetek nemcsak terjedelmi arányaikban számottevőek, de meglepően változatosak is. A legszínesebb, legpompásabb mulatságtabló alighanem *A fekete város* monumentális keresztelője. A roppant vitális energi-

⁶ „Nem okos világ ez a mai. De hát iszen a tegnapi se volt okos. És bizonyára nem lesz az a holnaputáni sem” (Mikszáth 1957a, 7).

⁷ Az operettszerű Mikszáth-művek megközelítéséhez Tarjányi Eszter a 2015 októberében rendezett budapesti konferencián a *ruritán románc* műfaji kategóriáját ajánlotta. Ruritánia, a Közép-Európába helyezett, katolikus abszolút monarchia elsőként Anthony Hope *The Prisoner of Zenda* című 1894-es regényében bukkant fel, s operettes, happy endinges történet helyszínéül szolgált. A XX. század nyolcvanas–kilencvenes éveiben a tradíció Simon Hawke, John Spurling, John Haythorne és mások műveiben újraéledt, s az amerikai műfaji gondolkodás immáron a *ruritarian romance* fogalmát is számon tartja.

ájú, rusztikus vigalomban az erő- és virtuszpróbák is központi szerepet kapnak. A hatalmas erejű rézöntő legény roppant liszteszsákkal táncol a dudaszóra, az emberpróbáló ivópárbaj résztvevői derekasan helyállnak, bár arcszínük sötétpirosra válik, és a szemük kissé keresztbe áll. Az agresszivitáskiélő mérközések során a ravasz átverésűkkök is előkerülnek. Gyurgyik György úgy győzi le ellenfelét a hajításpróbában, hogy suttyomban viaszgyurmát ragaszt a tojáshoz, a kántor már éppen elérné nyelvével a lisztbe helyezett gyűrűt, amikor fejét hátulról orvul belenyomják a fehér örleménybe. *A Noszty...* születésnapünnepe ugyancsak gazdag, színes, nagyarányú tabló. A Palojtay-kúriára a mozsárdöntés, habverés, malacvisítás előjátéka után sorra érkeznek a Bontó vármegyei nemesek. A fényes hintók és ócska csézák rangra és gazdagságra nézve nagyon különböző seregetlet mutatnak. A pezsgő társas öröm tükrében mégis egy-rangú, vidám, szolidáris közösséget láthatunk. Az öregek parázs ferblipartikban állnak helyt, s a fiatalokat a tóra kergetik korcsolyázni. A parton álldogáló nézők elunják magukat, egy pajzán menyecske hógolyócsatát kezd, s a dobálózás csakhamar vidám udvarlássá alakul; a konfettijáték hólabdái fehér galambokként szállnak, kergetőznek, keresztződnek a levegőben. (A Palojtay-születésnap forgatagában nemcsak a megyei nemesség és intelligencia mutatkozik szívélyesnek, rokonszenvesnek, jóakarátúnak, de Noszty Feri külön kitűnik és köztetsést arat talpraesett szellemességével, találó humorával.⁸ A műből hajthatatlan dzsentrikritikát kiolvasó elemzőknek nem ártana e tényen is elgondolkozniuk.)

A természetes, spontán vitalitás föltétlen igényéről a Mikszáth-regényekből kitésző narrációs választásokat, cselekményszervezési módokat vizsgálva sem szabad megfélekednünk. Annál inkább nem, mert a narráció megosztása, a történetmondás többszemponúsítása a XVIII–XIX. században már egyáltalán nem kivételes szerzői eljárás. Tobias Smollett 1771-ben publikált *Humpry Clinker*ében az angliai-skóciai utazástörténet az öt résztvevő leveleiből tárul fel előttünk: a hipochonder, jólelkű nagybácsi, a vénkisasszony-testvér, az unokaöcs, az unokahúg és a szobalány különböző karaktereket mutatnak, s a megélt történéseket más-más szempontból tárják fel. Mikszáth Kálmántól azonban nemcsak e tudatokra osztó eljárás idegen, de a magyar író a többfedélzetű, sokféle szálból összeszőtt, szétbontások és összecsomózások ritmikájában lüktető (Scott és Dickens által alkalomadtán mesterien művelt) történetgombolyítást is negligálja. Mikszáth – nagyon így tűnik – a közvetettség, közvetítettség árnyalatát

⁸ A Podwolsky által provokált Noszty Feri kényes helyzetéből általános megalégedésre leleményes, frappáns bon mot-val vágja ki magát. Reakciója annál inkább helyénvaló, mert kisvártatva kiderül, az öreg gróf csupán kedélyesen kötekedett, s végül „édes szeretettel, szinte büszkeséggel” feledi szemét a fiatalember „deli alakján” (Mikszáth 1960, 85).

is kerülni akarja, a spontán mesélés (archaikus) szuggesztíóját maradéktalanul érvényesíteni kívánja. A könnyedén beékelt mulatságos történetekhez és az Y betűvel szemléltethető technikához egyaránt a spontaneitás lendülete, öröme társul. A narrátor, amint erre Schöpflin Aladár is utal, a *Szent Péter esernyőjében* s a *Beszterce ostromában* minden jelzés, kommentár nélkül ejti el az első történésvilágot, szereplői kört, s kezd bele egy másféle történetbe, hogy aztán az előrehaladás későbbi fokán mintegy magától kapcsolódjon össze a kétféle történetszál, szereplői csoport.

A Mikszáth Kálmán-i elbeszéléstechnikához természetesen a narrátori személyesség, részvétel, nézőpont-adományozás, reflektálás kérdései is hozzátartoznak. E kérdéskör végtelen fontosságára elsőként Barta János utalt. „Nem szabad azt a – különösen magyar olvasók előtt nagyon is jól ismert – tény elhanyagolnunk, hogy [...] számos regény olvasása közben maga az elbeszélő hang büvöl el bennünket; a hatás forrása nem az, amit elbeszél, hanem az, aki – és ahogyan elbeszél” – állapította meg a tudós 1961-es, *Mikszáth-problémák* című írásában, és Mikszáthot e „narratív regény” legnagyobb magyar mestereként aposztrofálta (Barta 1966, 166). Az ezredforduló s az új évezred kutatói jórészt éppen e Barta János-i felismerés nyomába szegődtek. Pontosabban szólva ettől a ponttól rugaszkodtak el, hiszen nemcsak a narratológiai konceptualizációval jeleztek-jelzik a maguk másféleségét (nemcsak a bartai „átképzeléses előadásmód” fogalmát és fogalmi elágazásait helyettesítik strukturalista, fokalizációközpontú terminológiával), hanem a posztmodern jegyében a mikszáthi szkepszis ismertetelméleti kiterjesztésére, totalizálására töreksznek.

A Mikszáth Kálmán-i narrátor működési módjainak feltárása, nem vitás, elsőrendűen fontos kérdés. A magyar író nézőpont-váltogató technikája, gazdag reflexiós rendszere, zárójeles közbeszólásai, alakoskodó, tettető gesztusai nemcsak a XIX. századi magyar irodalom kontextusában tűnnek kivételesen gazdagnak, érdekesnek, de Fielding, Dickens, Gogol műveihez képest is kimunkáltabbaknak, variábilisabbaknak látszanak. A posztmodern elköteleződés „személytelen narrációt” fürkésző gesztusait azonban jómagam nem követném.⁹ Már csak azért sem, mert Mikszáth elbeszélői szuggesztíójában – úgy látom – nemcsak

⁹ „Nem kétséges, hogy ez a regény nemcsak így olvasható: jó pár olyan jellegzetessége van, amely a posztmodernnel nem rokonítható” – ismeri el a *Tristram Shandy*ről szólva Hajdu Péter. „De mennyivel kellemesebb úgy olvasni, hogy a posztmodernnel rokonítható elemekre csodálkozunk rá a kedves ismerősnek kijáró örömmel! És nem az-e a megértés leginkább járható útja, amely az ismerős felismerése felől indul el?” – jelzi mégis kutatói elkötelezettségét. „A 19. századi regénynek éppen azok az olvasatai érdekesek manapság, amelyek a többszólamúságot, a sok cselekményszál viszonyát állítják a középpontba, vagy amelyek a narrátor identitását problematizálják” – teszi hozzá (Hajdu 2011, 124).

az ironia, de a spontán közvetlenség is jellegadó karaktervonás. *A néhai bárány* novellakezdésében az expozíciós bemutatás a „valami négyszögletes tuskót gurítottak a habok” látványészlelésétől a ládika s a bárány felismeréséig, a nyaki piros pántlika és a hátgerincen levő két fekete folt bemutatásáig terjed. A játékos ráismerő szavakkal: *ninik*-kel, *az ám*-okkal megtűzdelt, szűkítő, folytonosan korrigáló technika a látványi lehetőségekhez mért, perspektívaszűkítő prezentáció az „ott vagyok a helyszínen, a történes közepében” szuggeszióját is közvetíti, a frissesség, szemtanúság, ottlét képzetait is evidensen sugallja. (Alkalomadtán ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a szűkítő, korrekciós technikát az író a novella folytatásában teljességgel odahagyja. A „Nem volt abban a ládában egy veszett garas sem” kezdetű részben [Mikszáth 1968, 99] a történet idejében-terében immáron teljes biztonsággal mozgó elbeszélő nemcsak azt közli velünk, miképpen gyűjtötte össze szegény Baló Ágnes a kelengyét, de részletesen előszámlálja, milyen ruhadarabok voltak az eltűnt tulipános láda mélyén.)

A néhai bárány elbeszélésmódját aligha érdemes a „posztmodern episztemé”-hez kötnünk. De a disszeminációt, önreflexivitást, areferencialitást képviselő fogalmi halmazt a regények esetében is félretenném. A mikszáthi narrációt a magam egyszerű eszével éppenséggel nem személytelennek, hanem nagyon is személyesnek gondolnám, hiszen az elbeszélő minduntalan előretolakszik, értelmez, reflektál, a maga humoros véleményhalmazába, világszemléletébe vonja be az olvasót. „Személyes elbeszélő szól ezekből a sorokból” – vonja le a Wieland tanulmányozásából adódó következtetést Wolfgang Kayser *A modern regény keletkezése és válsága* című tanulmányában (Kayser 1998).

Érzék az ironikus beszédre és a világ ismerete, ebben áll az olvasó és az elbeszélő közösségének alapja. [...] Éleselméjűség, belátás a sokrétűségbe, világismeret, fölényesség, szelídség azzal szemben, amit az emberek mint látszatot felépítenek, elnézés a lelki gyengeségek iránt [...], az elbeszéltek több perspektívában vannak elcsúsztatva, s ezáltal a nyelv elveszti egyértelműségét [...], az olvasó belép a játékba [...], az értelmezés és az elnéző értékelés közössége adódik kettejük számára (Kayser 1998, 181–183)

– jeleníti meg az újkori elbeszélések korszakos nívumát, specifikumát e személyes elbeszélő attribútumait előszámlálva, Cervantest és Fieldinget is képbe vonva, s az új világszemléletet a régítől („A lelki folyamatok átmenetiségére és a nagyság állandóságára épülő emberábrázolás”-tól [Kayser 1998, 176]) élesen elválasztva.

A kijelölések, nem vitás, Fieldingék esetében is helyénvalóak. De a mi Mikszáth Kálmánunkra még teljesebben, még pompásabban illenek! A modern korhoz tartozó magyar író perspektívaszűkítései és -cserélgetései (narrátori és közösségi szövegeket keverő tettetés-játékai, az emelkedett és a profán síkok közt oszcilláló zárójeles kommentárjai) az emberek által megépített tömördek látszat fölényes ismeretét mutatják, s – a heterogeneitás-kultuszok terén, szer-tartásrendjén még messze innen – a Wolfgang Kayser által megnevezett szer-ződéstípust, az *elnéző értékelés közösségét* kínálják fel az olvasónak.

E „szerződésjavaslat”, elbeszélői státus és narráció természetesen a magyar irodalom kontextusában sem teljesen előzmény nélküli. Legfontosabb példaként Jókai Mór regényeit, a humorral szemlélt tökéletlenségek világának irodalmi vízióit tartanám számon, Szalmásné, Tallérossy Zebulon, Lánghy Bertalan, Salamon zsidó, Fabula János, Zsófia asszony életköreit, karakterét mutatnám fel. A célirányos kutatások, azt hiszem, egyértelműen megmutatnák: a nagy előd az „átképzéletes előadásmód” legfontosabb elemeit is kimunkálta, a mikszáthi narráció irányába mutató elbeszélés-poétikai eljárások szempont-váltogatások, áthelyezések, communis opiniók, tettető azonosulások, játékos véleménynyil-vánítások sorát teremtette meg. Indoklással és illusztrációval persze itt helyben is szívesen szolgálnék. De ez már végképpen meghaladná a terjedelem bizto-sította lehetőségeket.

Irodalom

- Barta János. 1966. *Költők és írók*. Budapest: Akadémiai.
- Frye, Northrop. 1967. The Four Forms of Prose Fiction. In *The Theory of the Novel*, szerk. Philip Stevick. 31–44. New York, London: Macmillan.
- Goffmann, Erving. 1956. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hajdu Péter. 2001. Az anekdota fogalmáról. In *Romantika: világgép, művészet, irodalom*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Hajdu Péter. 66–81. Budapest: Osiris.
- Hajdu Péter. 2007. Az anekdota mint a magyar élet tükre. In *Az irodalom történetei. 1800-tól 1919-ig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály. 418–429. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
- Hajdu Péter. 2010. *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. Budapest: Akkord.
- Hajdu Péter. 2011. *Krimi Jókai-módra*. In *Elbeszélés a 19. és 20. század fordulóján*, szerk. Hajdu Péter–Kroó Katalin. 119–135. Budapest: L’Harmattan.
- Harpham, Geoffrey Galt. 2002. *Language Alone. The Critical Fetish of Modernity*. London–New York: Routledge.

- Hász-Fehér Katalin. 1997. A vígjáték és a regény párbeszéde. Diákmelléklet 6. *Tiszatáj*. (1): 1–12.
- Kayser Wolfgang. 1998. A modern regény keletkezése és válsága. In: *Narratívák 2: Történet és fikció*, szerk. Thomka Beáta. 173–202. Budapest: Kijárat.
- Mikszáth Kálmán. 1886. *A Tisztelt Ház*. Budapest: Singer és Wolfner.
- Mikszáth Kálmán. 1957a. *A demokraták*. S. a. r. Király István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth Kálmán. 1957b. *Szent Péter esernyője*. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth Kálmán. 1960. *A Noszty fiú esete Tóth Marival II*. S. a. r. Rejtő István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth Kálmán. 1961. *A fekete város*. S. a. r. Király István. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mikszáth Kálmán. 1968. *Elbeszélések. A tót atyafiak, A jó palócok*. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy Sándor. 1914. Mikszáth humora. *Irodalomtörténet* 3. 441–450.
- Nemoianu, Virgil. 1977. *Micro-harmony: The Growth and Uses of the Idyllic Model in Literature*. Frankfurt am Main–Las Vegas: Peter Lang–Bem.
- Nyilasy Balázs. 2011. *A 19. századi modern magyar románc*. Budapest: Argumentum.
- Nyilasy Balázs. 2015. A nyelv mítosza, a huszadik század és az ezredfordulós magyar irodalomértés. *Magyar Művészet* 3 (1): 150–158.
- Schöpfli Aladár. é. n. [1941]. *Mikszáth Kálmán*. Budapest: Franklin.
- S. Varga Pál. 2008. A narratív sémák szerepe A Noszty fiúban. In: „*A Noszty fiú esete Tóth Marival*”, szerk. Milán Orsolya. 7–29. Budapest–Szeged: Gondolat–Pompeji Alapítvány.

DEFINING CHARACTERISTICS OF MIKSZÁTH’S NOVELS

The paper is trying to find the place for the novels written by Kálmán Mikszáth, but the author by rejecting the preferences of the postmodernism of the Hungarian researchers at the turn of the millenium, looks for new directions in his research. He thinks of the colourful, vital, comic and humorous character of the Mikszáth novels as the basis of their understanding, and he presents the territories, literary aspects preceeding realism, the communities based on natural humanity, spheres of protected microcosm with the same intensity as he emphasises the spontanity of the narration and the writer’s deep social and psychological disillusionment, his vision of theatre-like construction of the world and the importance of the narrator’s irony, the mode of his speech, the significance of the method of changing viewpoints and his particular uniqueness. In view of these examinations, Mikszáth, offering the reader a fellowship of

lenient judgement and evaluation of human affairs turned out if not exactly postmodern, nevertheless very contemporary and we can claim that even when we compare him to his European fellow writers (Fielding, Smollett, Dickens, Gogol, and the Bildungsroman, the French, German and English realism), he undisputably created a sovereign novelistic form, and used a uniquely variable mode of narration.

Keywords: 19th-century Hungarian literature, models of narration, comic, viewpoint, social and psychological vision

KARAKTER ROMANA KALMANA MIKSATA

Studija se bavi smeštanjem romana Kalmana Miksata u kontekst tumačenja savremene književnosti. Autor, odbacujući preferencijale postmodernih analiza koje su u Mađarskoj vladale na prekretnici dva milenijuma, traži zasebne puteve za istraživanje ove teme. On vitalni, komični, humoristički karakter Miksatovih romana shvata kao spoznajnu osnovu, pa jednako prikazuje slojeve romana od realizma na ovamo, sfere zajednica zasnovanih na prirodnoj ljudskosti i zaštićenih mikrokosmosa, jednako naglašava spontanu neposrednost naracije sa dubokom sociopatološkom deziluzijom pisca, njegovom pozorišno strukturiranom vizijom sveta, ironijom naratora, promišljenim načinom izražavanja, značajem tehnike promene ugla posmatranja, karakternom jedinstvenošću. U svetlu analize Miksat čitaocu pruža „solidarnu ulogu blagonaklonog procenitelja“ te se ne ispoljava kao postmoderni pisac, ali je veoma savremen. U poređenju sa evropskim piscima svoga doba (Fieldingom, Smoletom, Dikensom, Gogoljem), sa bildungsromanom, francuskim, nemačkim, engleskim realizmom, neosporno je stvorio suverenu formu romana, primenjujući specifičnu varijabilnu naraciju.

Ključne reči: mađarska književnost XIX veka, modeli pripovedanja, humor, tačka gledišta, sociopsihološka vizija

UTASI Csilla

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
csilla.utasi@gmail.com

TOLNAI OTTÓ *WILHELM-DALOK* CÍMŰ
VERSCIKLUSÁNAK METAFORAELMÉLETI
MEGKÖZELÍTÉSE¹

An Approach based on Metaphor Theory to
the *Wilhelm-Songs*, a Cycle of Poems by Ottó Tolnai

Interpretacija ciklusa o Vilhelmu Ota Tolnaja
iz aspekta teorije o metafori

Tolnai Ottó Wilhelm-ciklusának versei a Pechán József festményén ábrázolt félkegyelmű nézőpontjából alkotják meg egy-egy dolog vagy elemi jelenet fogalmi és szemantikus konstrukcióját. A beszélő, Wilhelm nyelvi reprezentációja mögött azonban kibontakozik egy másik tudat is. E második tudat egyrészt elhelyezi a beszélőt a világban, másrészt a félkegyelmű szólamában metaforikus jelentéskapcsolatokat létesít. A dolgozat szerzője a *Wilhelm-dalok*ban megnyilvánuló két tudat egymáshoz való viszonyát Ricoeur metaforaelméletének segítségével vizsgálja meg.

Kulcsszavak: Pechán József, Wilhelm-dalok, kognitív nyelvészet, szekvenciaképződés, kettős referencia

A cím kétértelműsége

Pechán József 1921-es, *Énekes gitárral* című képén Wilhelmet, a falu bolondját látjuk: szája nyitva, kezében hangszerét fogja. Tolnai Ottó versciklusában, a *Wilhelm-dalok*ban a festményen ábrázolt félkegyelmű szólal meg. Tolnai a

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

félkegyelmű beszédének fikcióját alkotja meg, a ciklus alcíme azonban (*avagy a vidéki Orpheusz*) a befogadót rögtön el is bizonytalanítja abban a kérdésben, kit tekintsen a versek alanyának. Tolnai 1977-es, Pechán művészetéről szóló esszéjében Wilhelm portréját a festő rejtett önarcképeként írta le:

A kopaszra nyírt Wilhelm egy ládán ül. Kezében gitár. Szája tátva, csak metszőfogai vannak meg.

Vicsorít? Nyüszít? Üvölt? Sír? Énekel?

Ez az ének, számomra, nem más, mint Pechán éneke, muzsikája, a portrékon elemzett vörös egész képen való előmlése.

[...] Wilhelm itt mosolyog, vicsorít vissza a császárra, régi ismerősére. De itt vicsorít vissza a művész is tragikus sorsára (Tolnai 1977, 798).

Wilhelm versei a fönti analógia mintájára önarcképként is felfoghatók.

A szövegeket alakító tudat

Különös kihívást jelent a félkegyelmű nyelvének fikcióját a kognitív nyelvészet szempontjaival megközelíteni. A múlt században a metatudományban lejátszódott szemléleti változások azt tudatosították, hogy az ismeret- és tudományelméletnek nem filozófiai, hanem empirikus, szaktudományos eszközökkel kell élnie. A kognitív tudomány a hagyományosan az ismeretelmülethez tartozó központi kérdéseket a szaktudományok empirikus eszközeivel fogalmazza újra. A hetvenes és nyolcvanas években kiformalódott kognitív nyelvészeti irányzatok önmagukra az interdiszciplinárisan működő kognitív tudomány egyik ágazataként tekintenek (Kertész 2000, 213–214).

Wilhelm beszéde a fogalmasítás primitív szintjét képviseli. A jelenben él, jelenbeli akcióiról vagy a közelmúltról, ismétlődő cselekedetéről számol be. Noha a ciklus minden darabjának narratív magja van, Wilhelm az élményeit, az őt foglalkoztató eseményeket, történéseket nem elbeszéli, hanem inkább megjeleníti. Részleteket, szavakat villant fel, ezeket ismételteti. Értelmetlen szókapcsolatokat dúdolgat, állításait az elbeszélés szukcesszív logikának ellentmondva megismétli és variálja.

Anyját, a szomszédokat, a kisváros szereplőit és a magával hurcolt, kisa-játított tárgyakat énekl meg. Anyja gyerekként gondoskodik róla, miközben Wilhelm nemisége primitív, elemi erővel nyilvánul meg. A fekáliát érintő tabut nem ismeri. A világnak azokat a részleteit karolja fel, amelyek kívül vannak a renden, eközben maga is áldozatává válik a rend hiányának, testi épsége léptenyomon veszélybe kerül. Wilhelm szavakat, szókapcsolatokat mondogat, mint a

gyerekek, beszéde azonban abban különbözik a spontán, ellenőrizetlen kántálás-tól, hogy Wilhelm világbeli helyzetét két vonatkozásban is pontosan kirajzolja.

Híján van az elemi önreflexió képességének is, szavaiból azonban pontosan kirajzolódik elesett állapota és az őt kirekesztő közeg mentalitása, Wilhelm szólamát tehát egy mögöttes, a versben nem megszólaló másik tudat is alakítja. Ugyanez a tudat más módon is formálja Wilhelm megnyilvánulásait. Pechán Józseffel és festészetével a lehető legközvetlenebbül kerül kapcsolatba, a cigaret-tákat említi, melyekért modellt ül, Pechán egyszerű kérdéseit, a közvetlen látvá-nyokat, a festéktubusokat, a színeket a palettán. A műterem háttérében azonban kirajzolódik Sztankovits doktor alakja is: Wilhelm részleges kogníciója mögött érzékelhetővé válik a két világháború közötti teljes vajdasági művelődési élet.²

Metaforikus versbeszéd

A második tudat működése nem merül ki Wilhelm világbeli pozicionálá-sában. A félkegyelmű versbeszéde kognitív szempontból rendkívül kifinomult diskurzust hoz létre.

Kövecses Zoltán szerint a „metafora áthatja gondolkodásunkat és minden-napi nyelvhasználatunkat” (Kövecses 2005, 14). A Lakoff és Johnson által létrehozott, átfogó, általános és empirikusan tesztelt elmélet: „Megkérdőjelezi a hagyományos felfogást arról, hogy a metaforikus nyelv és gondolkodás vélet-lenszerű és motiválatlan. Az új megközelítés szerint a metaforikus nyelv és gondolkodás az ember alapvető testi (szenzomotoros) tapasztalataiból adódik” (Kövecses 2005, 16).

Tolcsvai Nagy Gábor, a kognitív metaforaelmélet irodalomtudományi alkal-mazhatóságán gondolkodva leszögezi, hogy a metaforaértelmezés mellett kognitív keretben a nézőpontot is értelmezni kell. A nézőpont:

az a helyzet, ahonnan az aktuális beszélő a szövegvilág dolgait szemléli, és végrehajtja reprezentációjukat. A beszélő helyzetének középpontját az a pont adja, ahol a beszéd idejekor van: ezt a pontot nevezi Bühler origó-nak, az itt és most és én egocentrikus középpontjának. A nem formalis-ta nyelvelméletek azonban meggyőzően fejtik ki, hogy ez a középpont nem egy statikusan kijelölt egyszerű pont, hanem két összetevőből áll: 1. kiindulópont (*vantage point*), ahonnan valami reprezentálódik; 2. a

² Pechán József életútjáról és kulturális kapcsolatairól Bordás Győző és Bela Duranci részletesen szólnak monográfiájukban (Bordás–Duranci 1982). Lásd még e monográfia bővített kétnyelvű kiadását (Bordás–Duranci–Németh 2008), valamint Kalapis Zoltán tanulmányát (Kalapis 1986).

dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (Tolcsvai Nagy 2003, 32).

Tolnai Wilhelm-ciklusában nem jelölhető ki egyetlen origópont. A metaforákat olyan, a versbeli beszélő tudatától független szövegismétlések teremtik, melyek közvetlenül a szekvenciateremtés módjából magyarázhatók.

Roman Jakobson szerint a nyelvi műveletek két, egymásra merőleges tengelyen ábrázolhatók, a kombináció és a szelekció tengelyén. A poétikai funkció abban különbözik a többi nyelvi funkciótól³, hogy „az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti” (Jakobson 1972 [1969], 242). A hétköznapi nyelvben az egyenértékűség nem a szekvenciaalkotást szolgálja, hanem egyszerűen a hasonlók közül a megfelelő szó kiválasztását jelenti, a költészetben azonban az egyenértékűség nem pusztán a kiválasztást, hanem a szekvenciaalkotást is szolgálja. A költészet minden szintjén egyenértékű egységek szabályszerű ismétlődéséről beszélhetünk.

A szekvenciaképződés a ciklusban

A ciklus két darabján szeretném azt a *Wilhelm-dalokra* jellemző, szabálytalannak tűnő szekvenciaképződést szemléltetni, amelyet a versbeni beszélő fogalmi kogníciója közvetít, ám a versbeli beszélőhöz maradéktalanul mégsem köthető. Az első, cím nélküli vers (Tolnai 1992, 5–6) egy hang, egy csattanás felidézésével kezdődik, Wilhelm megállapítja, a patkányfogó csattant, s kijelöli, a hallott hang nem tapsolás. Wilhelm csupán egymástól elkülönülő szavakat mond, a két képzet a vers szövegében kerül egymás mellé, lép metaforikus kapcsolatba egymással.

A felidézett látványokban, a tapsoló tenyérben, melynek az erős ütésektől lerepülnek az ujjai és a kettévágott patkány tetemében a csonkolódás a közös mozzanat. Wilhelm azt tervezi, a patkány segítségére siet, majd elgondolkodik azon, a kettévágott, immár kétlábúvá lett négy lábúak a mennyországba jutnak-e. A mennyországról, mint mondja, semmit nem tud, nem járt hittanra, a Tera temetésén fölemelte a plébános úr szoknyáját, a sekrestyés úgy pofon vágta, hogy a sírgödörbe zuhant. A vers következő képének, a dróttal kettévágott élesztőkocka képének erős keresztény konnotációi vannak. Jézus a mennyek-

³ Jakobson a kommunikáció hat tényezőjének (feladó, címzett, kód, üzenet, kontaktus, kontextus) hatféle funkcióját különbözteti meg. A feladói funkciónak az emotív, a címzettnek a konatív, a kontaktusnak a fatikus, a kódznak a metanyelvi és a kontextusnak a referenciális funkció felel meg. A poétikai funkció az üzenet önmagáért való kiemelését jelenti (Jakobson 1972 [1969], 234).

nek országát kovászhoz hasonlította, amelyet „vévén az asszony, három mércze lisztbe elegyítem mígnem az egész megkele” (Máté: 13, 32, Lukács: 13, 21). A versszövegben egymás mellé kerülő képek, a kettévágott patkány, a véresre tapsolt tenyér, az élesztő mind Wilhelm képi megfelelői lesznek, metaforikusan őt jelenítik meg. Wilhelm végül elhatározza, fölébreszti apját. Az *élesztő* szóra szinte egészében rímelő *ébresztő* szó ismétlésével zárul a vers.

A főtí eljáráshoz hasonlóan, az értelmi szelekciót a szóalak hasonlósága váltja fel az alábbi versben is:

*a dardan ella néni
a dardan ella néni
át dugta a kerítésen a lekváros piskótát
elkaptam a csuklóját a fogammal
és a résen fele lekváros piskótát
a dardan ella néni
a másik fele lekváros piskótát
az én fenekembe gyűrtem
éreztem a csuklóját
vasárnap mindig lekváros piskótát kaptunk
szegeden is a kórházban
megellett a kancánk
megellett a kancánk
az enyim a csikó*

(Tolnai 1992, 40).

A ciklus *ott a budi mögött* című darabjában a mama is megszólal: megőrül annak, hogy Wili valamit szépnek lát, ebben fia gyógyulásának reményét látja. A pipacsok konkrét jelentéséből Wili a következő strukturális metaforát bontja ki:

*mama nézd milyen szép
nézd
nézd ott a budi mögött
vérrel hányta le a búzatáblát
ki
ki hányta le vérrel a búzatáblát
nem látod mama
az isten*

(Tolnai 1992, 52)

Wilhelm félkegyelműsége különös kiszolgáltatottságot, nyitottságot jelent, amely testi integritásának folyamatos sérülését okozza. Ahol kogníciójának

gyöngesége miatt él, ott vak determináció uralkodik. Isten maga sem más, mint az emberi szférán túl és egyúttal az emberi szféra alatt működő vak és öntudatlan meghatározottság: antropomorf jegyeket visel, ám nem a jóság megtestesülése, hanem öntudatlan, saját öntudatlansága terhét cipelő, tétova, a rosszat és a jót egyformán tevő lény.

Wilhelm szerepe ezek szerint az eredendőbb kogníció lehetőségét kínálja Tolnai számára.

A kettős referencia

A ciklus olvasója azonban mindvégig azt is érzékeli, hogy Wilhelm szólamának megalkotásával a szerző voltaképpen nem szerepet vesz magára, a félkegyelmű vattanadrágja, irrigátora, megvetemedett tamburája, a véres tagló, amelyet bonbonként nyálnak a patkányok, a tata katonatükre, a krombimici, a dohányszedő lányok, a növények: a környezet és a tárgyak Tolnai magánmitológiájából származnak. Tolnai az azonosságot nem is rejti véka alá: Wilhelm világában ómama, az almárium, a szik, a kanizsai csodafürdő is feltűnik. Ám mit jelent ebben az esetben a szerep hiánya?

Ricoeur szerint a valóságra vonatkozás az irodalmi mű alapjegye. Az irodalmi műre jellemző, sajátos, kettős referencialitást a modellelmélettel állítja párhuzamba. Egyik pólusát arisztotelészi terminussal műthosznak, másik pólusát pedig mimészisnek nevezi:

A költészet – mondta ő [Arisztotelész] – az emberi cselekedetek utánzása, az erre jellemző *mimészis* mindazonáltal a mese, a cselekmény megalkotásán keresztül történik: márpedig ez utóbbinak olyan kompozíciós és rendszerező vonásai vannak, amelyek hiányoznak a mindennapi élet drámáiból. Innentől viszont felvetődik a kérdés, vajon nem lenne-e érdemes azonosnak feltételeznünk a tragikus *poészis*ben a *müthosz* és a *mimészis* között jelen levő viszonyt azzal, amelyik a modellelméleten belül a heurisztikai fikció és az újraleírás között áll fenn? (Ricoeur 2006 [1975], 360)

Leszögezi, a költemény által bemutatott érzelem ugyanolyan mértékben heurisztikus, mint a tragikus költemény cselekménye:

A metafora a poétikai funkció szolgálatában áll, ez jelenti a diskurzus számára azt a stratégiát, amelynek köszönhetően a nyelv leveti magáról közvetlen leírásra irányuló funkcióját: és egy mitikus szintre jut el, ahol is felfedezői funkciója felszabadul (Ricoeur 2006 [1975], 363).

Míg Ricoeur, metaforaelméletének modelleméleti megalapozásában, osztozni látszik a kognitív nyelvészet ismeretelméleti pragmatizmusában, az irodalmi műhöz elemi módon odatartozó referenciaposztulátum ontológiai kifejtésekor az elméleti gondolkodás léte mellett érvel. Az elméleti gondolkodás számára az irodalmi mű kettős referenciája a következőképp tárul fel: „az érvényesülő kategorizálások megrendülése logikai szabálytalanságként működik, helytelen társításokat, szabályellenes áthatásokat felhasználva mintha a költői diskurzus folyamatosan azon munkálkodna, hogy diskurzusunk egészét megfossza a kategóriáktól” (Ricoeur 2006 [1975], 446). A tárgyi uralmának megingatása azonban ahhoz szükséges, „hogy engedjük létezni és kimondani eredendő hozzátartozásunkat a világhoz, amelyet lakunk, azaz amelyet meg is előz bennünket” (Ricoeur 2006 [1975], 447).

A szavak és szekvenciák ismétlődése a *Wilhelm-dalok* szövegeiben olyan metaforikus jelentést hoz létre, melyet nem társíthatunk maradéktalanul Wilhelm kogníciójához, noha ezeket a szavakat a fikció neki tulajdonítja. A beszélő és a második tudat között megképződő, mindvégig fönntartott távolság önreflexív vonásává lesz a ciklusnak: a referencia és az önreflexió folytonos villózásának ugyanis az a szerepe, hogy az irodalmi műre általában jellemző ismeretelméleti kettősséget fejezze ki, nyilvánítsa meg.

Irodalom

- Bordás Győző–Duranci, Bela. 1982. *A két Pechán*. Újvidék: Forum.
- Bordás Győző–Duranci, Bela–Németh Ferenc. 2008. *Pechán József–Jožef Pehan*. Újvidék: Forum.
- Jakobson, Roman. 1972 [1969]. *Hang – Jel – Vers*. Ford. Barczán Endre et al. Budapest: Gondolat.
- Kalapis Zoltán. 1986. A fénykép szerepe Pechán József festészetében. *Hid* (7–8): 927–948.
- Kertész András. 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* (2): 209–225.
- Kövecses Zoltán. 2005. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Ricoeur, Paul. 2006. *Az élő metafora*. Ford. Jeney Éva. Budapest: Osiris.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben: Történeti tipológiai vázlat. In *Hang és szöveg: Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*, szerk. Bednancs Gábor–Bengi László–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály. 26–61. Budapest: Osiris.

Tolnai Ottó. 1977. Pechán József. *Híd* (6): 792–799.

Tolnai Ottó. 1992. *Wilhelm-dalok, avagy a vidéki Orpheusz*. Pécs: Jelenkor Kiadó.

AN APPROACH BASED ON METAPHOR THEORY TO THE *WILHELM-SONGS*, A CYCLE OF POEMS BY OTTÓ TOLNAI

The notional and semantic construction of a thing or a rudimentary scene in Ottó Tolnai's poems is created from the viewpoint of the idiot in a painting by József Pechán. Behind Wilhelm, the narrator's linguistic representation yet another mind unfolds. This second mind finds the narrator's place in the world on the one hand, and creates metaphorical connotations in the idiot's utterances on the other. The author of this paper throws light onto the relationship of these two minds emerging in the Wilhelm-Songs using Ricoeur's metaphor theory.

Keywords: József Pechán, Wilhelm-Songs, cognitive linguistics, sequence formation, double reference

INTERPRETACIJA CIKLUSA O VILHELMU OTA TOLNAIJA IZ ASPEKTA TEORIJE O METAFORI

U ciklusu pesama Ota Tolnaja o Vilhelmu pojmovna i semantička konstrukcija stvari i elementarnih scena ostvaruje se iz perspektive jedne maloumne osobe. Pored jezičke reprezentacije prvobitnog govornika Vilhelma, u pesmama se ispoljava, međutim, i jedna druga svest. Ova druga svest, sa jedne strane, određuje poziciju prvobitnog govornika u svetu, a sa druge strane, između jezičkih iskaza maloumnika ostvaruje metaforička značenja. Autorka rada odnos dveju svesti koje se ispoljavaju u ciklusu o Vilhelmu, interpretira pomoću teorije metafore Rikera (*Ricoeur*).

Cljučne reči: Jožef Pehan, pesme o Vilhelmu, kognitivna lingvistika, stvaranje sekvencija, dvojna referencija

A kézirat leadásának ideje: 2015. okt. 30.

Közlésre elfogadva: 2015. dec. 10.

CSÁNYI Erzsébet

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
erzsebet.csanyi@gmail.com

ROLL OVER¹

A jeans-vers jelentésfokozó eszközei Fenyvesi Ottónál

Roll over

Tools for intensifying meaning in Fenyvesi Ottó's jeans-poem

Rol over

*Sredstva semantičkog intenziviranja džins-pesme
kod Ota Fenjvešija*

Fenyvesi Ottó *Roll over T@polca* című versében a jeansköltészet áramló, zuhatagszerű, mellérendelő, nyomatékosító, felizzító eljárása mint a jelentésfokozás tipikus költői eszköze érvényesül. A túlzás, a harsány érzelmi színezet a nyelvi lehetőségek végleteit mozgósítja. A beatnik érzelmvilág a roll over – a felborítás, a felbillentés, a körbejárás, a forgás, a megfordulás – jegyében próbálja a világ menetét kétségbe vonni, a konfliktust érzékeltetni, mégsem ütközni túlságosan, nem konfrontálódni. A halmozás, az ismétlés mint a nyomatékosítás formái, a versszakok azonos sorai mind egy-egy újabb lélegzetvételt jelentenek egy szédítő, gondolatritmust kialakító körforgásban.

Kulcsszavak: Fenyvesi Ottó, jeansköltészet, jelentésfokozás, ismétlés

Fenyvesi Ottó felsorolásra építkező, additív verstechnikája az azonos státusú elemek egymás mellé helyezéséből indul ki. Ezzel ebben a poétikában kiemelt stilisztikai eszközként eleve az ismétlés nyer központi szerepet, amelynek azonban a versekben sokféle megvalósulási formájára van szükség, hogy a vissza-

¹ A tanulmány az Újvidéki Egyetem Bölcsészkar *A kisebbségi nyelvek, irodalmak és kultúrák diskurzusai Délkelet- és Közép-Európában, Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kulture u jugoistočnoj i srednjoj Evropi* című, 178017. számú projektumának részeredményeit tartalmazza.

térő, egybecsengő mozzanatok ne csak alaki-gondolati elemek (redundáns) hordalékként tornyosuljanak a műben, hanem szervezőerővé koncentrálódva bűvópatakként hassák át a nyelvi terméket, világképi energiák által mozgatva célirányosan működjenek, hullámvölgyeket és -tetőpontokat hozzanak létre egy filozofikusan megalapozott szövegkoherencia jegyében. Azonosság és másság, ismerőség és idegenség hatáseffektusainak látványos harca indul be a vers első sorától. A lírában az ismétlés retorikai alakzatainak dominanciáját a zeneiség okán is keresnünk kell. Fenyvesi szabadversét az underground zenei hangzásvilágok ütemei, szinkópái járják át. „Ördögi cirkuláció” (vö. Rádai 2000).

A beatretorika Fenyvesinél „vallomásos rap-beszéddé” (vö. Rádai 2000) alakul, a mese, az élettörténet, a kaland elbeszélése spontán beszédfolyamként tör utat, de lírai töménységgel. Az áradó beszédmód nem amorf művet eredményez, bár a lezser beatretorikának ez is egy veszélyforrása. A megszólalás első pillanatától kezdve működik a kollázsoló költői reflex, a harsány plakát-szöveg-technika, amely a kiáltvány erejével kíván célba jutni, hatást kiváltani. Mindehhez pedig magas szintű költői formatudatra van szükség. Fenyvesi kijárta az 1970-es évek vajdasági irodalmi iskoláját, elsajátította mindazokat az irodalmi magatartásmodelleket és beszédmódokat, amelyek a neoavantgárd és a konceptualizmus vonzásában felvérteződtek öntükröző, önleleplező, önértelmező művészi gesztusokkal. Ekkoriban a vers nyelve jórészt metanyelvvé lett. Korszerű verset írni a mű ontológiai koncepciójának megvilágítása és kellő intellektuális szenzibilitás nélkül immár aligha lehetett, az ismétlés retorikai előnyeit is ebben a feltételrendszerben kellett megtalálni.

Fenyvesi Ottó sajátos ritmusteremtő eljárásainak vizsgálata a *Roll over T@polca*² című vers kapcsán indokoltnak tűnik. A műről Rádai Léna a következőket írja:

Egészen kiváló a kötet felütése: a *Roll over T@polca* című hosszúvers. A Domonkos és Tolnai fémjelezte első generációs sympós hosszúvers-hagyomány (amely persze nem utolsó sorban Kassákból nőtt ki) továbbviteléről van szó. Domonkos verse, a Kormányeltörésben (szerintem és mások szerint is [különösen Tomkiss emilezgeti állandóan]) ez a vers a 20. század magyar irodalmának a legnagyobb verse – nem a terjedelmére gondolok) transzformálódik át Fenyvesinél egyfajta vallomásos rap-beszéddé... Sok mindent foglal magába ez a szöveg, de főleg rekviem a költészetért, búcsú a költészettől (vö. Rádai 2000).

² Fenyvesi Ottó versét a következő kiadásból idézem: Fenyvesi 1999.

A versben lexikai kohéziót és gondolatrítmust is az első sor hoz létre, amely tizenegyszer ismétlődik tizenegy versszakba tagolva ezzel az áradó beszédet. A megszólalás feszült, drámai, magas hangfekvésű:

„Minden és semmi között.”

Az anafora egy hiányos (állítmány nélküli) mondatból keletkezik, s vezérmotívumként kígyózik végig a versen. A Fenyvesi-féle narráció sodrásában – mert gyorsan kiderül, hogy egy nagy ívű sorselbeszélésbe csöppentünk – ezek a csomópontok teremtik meg a fogódzókat, az erős keretet és a visszatérő elrugaszkodás támpontjait. A narráció formai dominanciája is a poémaszerű kiképzést követeli meg, s a nagy ívű hömpölygést a ciklikus raga-rock-ritmusok ütései tagolják:

Fenyvesinek ez a túldimenzionált és mindent magával sodró narrációja, szédítő ritmusaival, minimalista központosással, végtelen szó- és fogalomtárával, ismétlődő felkiáltásaival és invokációival, mindenféle disztorzióval, érzelmi kitöréssel és elfojtással, a fantasztikumot súrolva, ludizmussal, prófeciával, logikus értelemmel – a világot, mint valami gőzhengert, mint a személyiség feletti totalitást fedezi fel bennünk és körülöttünk önmagának s mindenkinek, avagy fordítva (Kopiel 2014, 68).

„Minden és semmi között.”

Mértanilag, grammatikailag pontosnak tűnő, szikár meghatározás a költői szubjektum hollétét illetően. A vers alanya középpont van. Ez a középponti hely mégsem megnyugtató, sőt, helyzete egyenesen drámai, hisz végletes pontok közé szorult, tetejében ez a „tér” elvont. Mi a „minden”, mi a „semmi”? A vers első sora e szélső és absztrakt pólusok között jelöli ki a költői alany léthelyzet-terét.

A mondat hiányos. Az indítás hiányos mondatok sorával teremt meg a nyomatékosítás előfeltételeit. „Minden és semmi között.” Az állítmány nélküli, hiányos mondat grammatikai szerkezetével is szinte a létezés megszűnését sugározza. Az élet elviselhetőségének lehetetlenségét, ellehetetlenülését. Az állítmány nélküli mondat a cselekvéstől megfosztott élet grammatikai tükre. A minden és semmi közé dermedő patthelyzet kifejezése. A vers nyelvi terének berendezése, strukturálása, az ismétlődések megteremtése és a költői szubjektum térkezelése egymás függvénye.

A vers második mondata is állítmány nélküli, de kibontja a szituációt: „Felturbózza egy zsák kicsírázott / krumplival Vázsonyon keresztül / Tapalcára.” A lefokozó, banális reáliák – a kicsírázott krumpli cipelése, a kisvárosok, faluhelyek nevei – a versalany groteszk helyzetét fokozzák.

„Dunántúli gyorsjárat, versbusz.” A harmadik mondat még mindig hiányos, de a kép teljessé válik: a vers narrátorát busz viszi. Az (ön)ironikus leírásban deszakralizálódik, blaszfemizálódik „a száguldás mint szabadság” és „a költészet mint szabadság” képzete. Ez a gyorsjárat máris az anafora egyik szélső pontja, a „semmi” felé való zuhanást sejteti. A semmibe rohanás, a megsemmisülés állapota ez.

Isméltető mondat szerkezetek a mű felütésében, grammatikai sablon mint nyomemlék. Egymás után sorjázó öt hiányos mondat nyomatékosítja az élmény súlyosságát. Mozcás és mozcduatlanság kontrasztja blokkolja a bevezetőt. Kényserpálya, üresjárat. Ami mozcásként jelenik meg, az egy külső kényserítő erő hatása, hisz a vers alanya maga passzív, magatehetetlen, cselekvés-képtelen. Ez az ismerős létállapot ad okot arra, hogy a szöveg a jelen pillanatot visszacsatolja a múlthoz: „Orgiasztikus permutáció: / orgia mechanika, mint egykoron. Anno nyolcvanegyben.”

Minden és semmi közé szorulva viszi a busz, a gép, az „orgia mechanika”. Hiába bukkannak fel a földrajzi koordináták, úgy tűnik, csak ciklikus köröket lehet leírni. Akárcsak a múltban, a jelenben is csupán bezáruló körök vannak: gyűrűs bordázatu, lépcsős spirálon ereszkedünk lefelé a vers gyomrába, egyre mélyebb bugyraiba.

Fenyvesi kollázsoló struktúráival kapcsolatban „rollingolt” teret emlegetnek a horvát beat- és underground-irodalom elméletírói (Rem–Jukić 2015, 260). Bár a terminus kifejtetlen marad, feltehetőleg a beatnikek guruló, pergő, áramló országutairól, tereiről van szó. Arról az autóstapos eufóriáról, amely a kispolgári, sznob életforma, a gyökéresztés, a haszonelvű életvitel felrúgása nyomán uralkodott el a jeanshősök lelkén, mikor is a szemük előtt a hosszú út és a mennybolt felhői a végtelenben összeértek.

Mindazonáltal a tér, az út szükségképpen felveti a célképzet, a honnan hova kérdését, az előre, avagy hátra, az összevissza, illetve a körbejárás lehetőségét.

Fenyvesi Ottó *Roll over T@polca* című verse az indító anaforával a kör képzetének hurokszerűen bezáruló szerkezeteit hozza létre.

A múlt zónája következik: „Csak ültünk Sziverivel / a Kafe Bulevar légüres teraszán / vad idők zavaros folyamában, / a nyomdászok – versem miatt – / éppen leállították a Sympo szedését.”

A hiányos mondatok spirálja után ez az egyszerű narráció nemcsak időbeli, de stilisztikai kibillenést is jelent. Megjelenik az igei állítmánnyal feltöltött mondat, megjelennek a cselekvő hősök. Nemcsak arról van szó, hogy az ábrázolás a jelenből a múlt idő síkjára vált, hanem mennyiségi különbségről

is: a szétfolyó jelen végtelenségével szemben itt megelevenedik a kimetszett múlt idő egy pillanata. A múlt egy döntő pillanata, egy fordulópont, amelynek dimenziói kitágulnak. A vers hősei abban a múlt időben is passzívak, de ezt ige jelöli, az „ültünk”, valamint a nyomdászok „éppen leállították” a munkát. A cselekvés abban a régmúlt időben még megvolt, éppen akkor szakadt félbe, szűnt meg. Az utalás az 1983-ban leváltott *Új Symposion* szerkesztőség körüli helyzetet villantja fel. Ekkor kezdődött „a vajdasági magyar szellemi élet botrányos szétzúzásának rémtörténete” (Virág 2010, 49).

A bevezető versszakban külön szerepet kapnak a tulajdonnevek és az idegen szavak. Vázsony, Tapolca, Dunántúl, Sziveri, Kafe Bulevar, Sympo (földrajzi nevek, személynevek, intézménynevek) olyan konkrétumok, amelyek szemantikájukkal-hangzásukkal, névszemiotikai szignáljaikkal kiemelkednek, sort képeznek, s a teljes szövegben majd hozzájuk tapad még egy egész vonulat, egy egész sorsmeghatározó kislexikon. A fentebb említett nevek magukkal rántják azt a társadalmi-földrajzi háttérrel is, amely a költő életében jelen esetben dokumentumértékűek. „A nevek lírai szövegkörnyezetben nyelvi elemként ugyanúgy hordoznak hírértéket, mint bármely más nyelvelem (beszédhang, szó, megnyilatkozás)” (Büky 2014, 194).

Ugyanakkor a tulajdonnevek sokasága stilisztikailag a hiányos mondatokkal cseng össze, ugyanis jelenlétük az ige hiányát nyomatékositja: „A tulajdonnévnek mint nyelvi egységnek a dologszerűség mellett további kognitív korlátai vannak: elsősorban a viszonylagos rövideg (például 1-4 tagból áll), az igei összetevő kerülése” (Tolcsvai Nagy 2008, 38).

Külön zenei vonulatot képeznek az idegen szavak, s jelentéshordozó stilisztikai tendenciát erősítenek fel a műben: „felturbózva”, „orgiasztikus permutáció”, „orgia mechanika”, „anno”. Az idegen kifejezések hatáseffektusa jellegzetes beathangulatot idéz.

A második versszak ismét a nyitó mondatot visszhangozza: „Minden és semmi között.”

Minden egyes versszak visszakanyarodik a kezdetekhez, ily módon hurkot hoz létre a szövegben, amely a vezérfonál mentén halad előre, s minden egyes visszacsatolással kört ír le. A verstestben a különböző pontokra elhelyezett kulcsmondat egy spirális körözésre épülő poétikát hoz létre, a (bezáruló) kör eszméjét testesíti meg, a kör struktúráját alakítja ki. A versszakok hossza nem egyforma, a poéma laza gondatlansággal gyúrja anyagát.

A második versszakban pontosabb leírást kapunk a körbejárás filozófiájáról: „orgia mechanika, körös-körül. Roll over. Csak megyünk délcegen befelé / a posztmodern nyárba, a tikkasztóba”.

„Megyünk.”

A csalóka haladásélmény mintha jelen lenne. A versben azonban felülkerekedik a mozgás hiábavalóságának tudata. Jellemzőek az emlegetett mozgásirányok: a körkörös, a befelé, a szétfelé és az oda-vissza. „Befelé” megyünk, miközben a világegyetem tágul (a mozgás iránya szétfelé mutat), „megírtuk oda-vissza” (a mozgás iránya ellentétes, önmegsemmisítő). Mindezek a mozgásirányok összességükben a célirányosság, az értelem, a fejlődés hiányát, lehetetlenségét érzékeltetik. Az élvhajhász beatnik érzelmvilággal szemben, amit az ésszerűség hetyke elutasítása jellemez, itt az értékhiány, értékvesztés fölötti tragikum is felsejlik:

„ülök mélykék bánatomban”

Nem segítenek a „tudományos alapok”, vagy az, hogy „megírtuk”, nem segítenek a szavak, a vers, a műzsa, a régi írók, a szózat, az idézetek, a hasonlatok. A „Hagyj most, műzsa!” felkiáltás négyyszeri ismétlődése aszimmetrikus szövegalkazattá rajzolja a szkeptikus művet. A Fenyvesi versbeszédében zajló szakadatlan ironikus destruálás és deszakralizálás ellenére ott az ellenpont, a groteszk pátosszal körbeölelt világegyetem, az univerzum, a Föld, a csillagok. Az önnön jelentőségteljességének és a költészet fontosságának tudatában lévő szubjektum.

A mozgásképzetek után következik az „ülök” kifejezés, amely a költői én passzivitását hangsúlyozza a mozgással, a „rohanó versbusszal” szemben.

„Blue Jeans Blues. / Istenem, hová is?”

Az irányjelzők, a mozgásformák a térben való eligazodás viszonylatait idézik fel, akárcsak a narrátor, aki azonban minél több helységnevet említ (Vázsony, Hegyesd, Csobánc, Sümeg, Tapolca, Kapolcs), minél pontosabban próbálja betájolni önmagát, annál nagyobb elveszettséget tapasztal: „Dől rám az univerzum.” A városnevek füzére alliteráló sorba rendeződik: „Topolya, Tapolca, Toronto. / Út a semmibe.” A „roll over” mottószerűen visszatér.

Közben a szöveg tulajdonnevei irodalmi metanyelvi vonulattá állnak össze, amit megalapoz a „versbusz” kifejezés korábbi emlegetése is: Batsányi, Kisfaludy, Ányos és a műzsához intézett refrénszerű felkiáltás ismétlődik. A körbejárás így irodalmi „túrát” is jelent: megjelenik a félreolvasás, az idézetek, a hasonlatok, a szövegvonatok. „Orgiasztikus permutáció”: a múltba visszacsatoló jelen teljes csüggedést von maga után. Tájékozódás helyett az eltévedés vágya ébred fel, és a tudat egyre nagyobb szökellésekkel szeli át tér és idő határait:

*bárcsak tévednék, bárcsak eltévednék,
ki a sorból, ki a libasorból*

A 7. versszakban már nem a busszal, hanem biciklivel köröző hős képét látjuk.

A 8. versszakban lázképekbe, víziókba úszik át a szürreális látvány:

*Halápnál egy sínpart láttam
zuhanni az égből.*

Teljesen összekuszálódik minden, múlt és jelen, költészet és valóság:

*Hagyj, múzsa, egy kis libazsirt
a lábas alján. Hagyj most, eredj és lásd
még egyszer a magyar világot!
Én is megyek egy későbbi autóbusszal.
Csak lepakolom bánatom,
az ősz súlyát, az illatos misztikát,
a nedves levegőt, a dixie melódiát.
Kivonatolom a szövegek zamatát,
égnek emelem a langymeleg
kenyeret és a misebort.
Roll over Toronto.*

A múzsa buszra ültetése, a verseleji „mélykék bánat” lepakolása zajlik a fáradó „verstúrában”. Minden blaszfemizálás ellenére megjelenik a misebor és a langymeleg kenyér.

A 9. versszakban a térben való boldogulás, az otthonkeresés lehetetlensége fogalmazódik meg: „Lenni csak. Messze-messze.” Felbukkan a karácsony, a templomtorony, az egyre magasabb lelki szférák.

A 10. versszak a vajdasági múlt zónája, a narráció egyszerűsödik, hemzsegnek a tulajdonnevek, földrajzi nevek. A szakrális vonulatot erősíti Lukrécia nővér, az apácák, a szentképek, a térdeplések.

Majd a 11. versszakban harmadszor ismétlődik az „orgiasztikus permutáció” mint léthelyzet-meghatározás, s ezt fokozza a folytatás: „anarchista happening”.

Nemcsak az anaforikus első sor csendül fel ünnepélyesen a versszak elején, hanem a roll over kifejezés is. A gondolat Topolya, a gyermekkori Krivaja körül köröz, majd következik Sümeg. Végül a zárás:

*Körös-körül. Nincs magyarázat,
időntúli a valóság.
Nincs megoldás. Csak stb.
Hagyj most, múzsa,
egy sínpar az eget keresztezi.*

Fenyvesi Ottó *Roll over T@polca* című versében az anarchista happening képzetében köt ki a spirálisan gyűrűző gondolatmenet, a rollingolt tér. Az égből zuhanó sínpár és az eget keresztező sínpár víziója lesz a tragikus válasz az „Istenem, hová is?” kérdésre, a sok hozzáadódó elem, a sok felsorolás, a sok „stb.” lezárása.

A műben a jeansköltészet áramló, zuhatagszerű, mellérendelő, nyomatékosító, felizzító eljárása mint a jelentésfokozás tipikus költői eszköze érvényesül. A dimenzióbontás, a túlzás, a harsány érzelmi színezet a nyelvi lehetőségek végleiteit mozgósítja. A beatnik érzelmvilág a roll over – a felborítás, a felbilentés, a körbejárás, a forgás, a megfordulás – jegyében próbálja a világ menétét kétségbe vonni, a konfliktus és az illúzióvesztés groteszkségét érzékeltetni, mégsem ütközni túlságosan, nem konfrontálódni. A halmozás, az ismétlés mint a nyomatékosítás formái, a versszakok azonos sorai mind egy-egy újabb lélegzetvételt jelentenek egy gondolatritmust kialakító körforgásban.

A *Roll over T@polca* című vers végül eljut a Roll over Topolya kijelentésig egy spirálisan „felturbózott” gondolatmenetben, melyben az égre szegeződő tekintet az utolsó kép. A kör több vonatkozásban is bezárul.

Irodalom

- Büky László. 2014. Nevek lírai környezetben. In *A nevek szemiotikája*, szerk. Bauko János–Benyovszky Krisztián. 148–197. Nyitra–Budapest: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Magyar Szemiotikai Társaság.
- Fenyvesi Ottó. 1999. *Amerikai improvizációk*. Veszprém: Vár Ucca Tizenhét Könyvek 26.
- Kopiel, Vladimir. 2014. *Epochális blues a Pannon tenger felett*. Előszó Fenyvesi Ottó *A káosz angyala* című szerb nyelvű kötetéhez. Fordította Bartuc Gabriella. *Tiszatáj* 10. http://epa.oszk.hu/00700/00713/00277/pdf/EPA00713_tiszataj_2014_10_067-073.pdf
- Rádai Léna. 2000. Egy p@nk Gun@r@sról. *Az Irodalom Visszavág* 6 (1): (2000. tavasz–nyár).
- Rem, Goran–Jukić, Sanja. 2015. Fenyvesi Ottó költészetének kulturális mixtúrája. In *Masírozó angyalok. Kollázsolt breviárium Fenyvesi Ottó tiszteletére*, szerk. Virág Zoltán–Orcsik Roland. 257–270. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2008. A tulajdonnév jelentése. In *Név és valóság*, szerk. Böleskei Andrea–N. Császi Ildikó. 30–41. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Virág Zoltán. 2010. A margó vándorai. Az Új Symposionról. In *A szomszédság kapui*. 18–54. Zenta: zEtna.

ROLL OVER

Tools for intensifying meaning in Fenyvesi Ottó's jeans-poem

In Fenyvesi Ottó's poem titled *Roll over T@polca* the flowing, waterfall-like, co-ordinative, highlighting, stirring up procedures of jeans poetry prevail as the typical poetical tool for intensifying meaning. The exaggeration, the strident emotional coloration mobilizes the extremes of linguistic potential. The beatnik emotional world in rolling over – in overthrowing, tipping over, passing round, spinning, turning over tries to question the course of the world and to picture the conflict, but simultaneously not to collide too intensively and not to confront. Accumulation, repetition all are forms of emphasis, the same strophes all mean a novel intake of breath in forming a dizzying circuit of rhythmically appearing thoughts.

Keywords: Fenyvesi Ottó, jeans-poetry, intensifying meaning, repetition

ROL OVER

Sredstva semantičkog intenziviranja džins-pesme kod Ota Fenjvešija

U pesmi pod naslovom *Rol over T@polca* Ota Fenjvešija dominira tipični poetički metod za semantičko intenziviranje džins-poezije, koje se zasniva na ponavljanju, na adiciji, na slivanju slika i fragmenata. Hiperbola i jaka emotivna obojenost mobilizuje krajne jezičke mogućnosti. Emocionalni svet bitnika pokušava u ime „rol overa” – oborenja, okretanja, vrtenja – da osporava tok sveta, da izrazi konflikte bez oštrih sukoba, konfrontacija. Nagomilavanja, ponavljanja, hiperbole, identični redovi u strofama kao forme intenziviranja, sve označava po jedno novo uzimanje vazduha u jednom vrtlogu ritma misli.

Ključne reči: Oto Fenjveši, džins-poezija, intenziviranje značenja, ponavljanje

HÓZSA Éva

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
hozsaeva@eunet.rs

RAJSLI Ilona

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
rajsli@stcable.net

HORVÁTH FUTÓ Hargita

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
horvathfuto@stcable.net

NÉV – IRODALMI/ÍRÓI NÉVADÁS – SZEMANTIKAI TÁVLATNYITÁS¹

Name – Literary Naming – Opening New
Semantic Perspective

Lično ime – imena književnih junaka
– semantička perspektiva

A személynévvizsgálat lehetővé teszi a vonások komplexumának megértését, azt, amelyet egyetlen nominális elem helyettesít. Roland Barthes szerint, amit többé nem lehet leírni, az a Tulajdonnév. A dolgozat kétirányú vizsgálatot tartalmaz, a vajdasági magyar személynévhasználat nyelvészeti és irodalomtudományi nézőpontjait emeli ki. A nyelvészeti szempontú

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában című projektumának keretében készült.

kutatás a névadás attitűdjeit, motivációját, a nyelvek kontaktusát, illetve ennek névadásra gyakorolt hatását elemzi. A vajdasági magyar személynévkorpusz nyelvi vizsgálata kiterjed a néveredet, a hangalak, valamint a név alkotóelemeinek elemzésére. A kutatás tárgya továbbá a vajdasági magyar irodalomban megnyitható tulajdonnév-diskurzus, illetve a tulajdonnév elkülöníthetőségének elméleti problémája is. A figyelem kiterjed a címben előforduló tulajdonnevek, az irodalmi/írói névadás, az intertextuális és intermediális minták, a mitológiai aspektusok, a beszélő nevek, név és identitás, illetőleg az önéletrajzi vonatkozások és a kulturális kontextus vizsgálatára. Vajdaság mint többkultúrájú tér a nyelvek kontaktusának a hatását is feltételezi az írói/irodalmi névadásban. Az írói névadás stilisztikai érdekű problematika is, így a névhangulat, a név esztétikai és metaforikus vonatkozásai, atmoszférateremtő szerepe a műben egyaránt releváns szempontok. A vizsgálat főként a kortárs vajdasági magyar irodalom konkrét anyagára, a korpusz nyelvi kérdéseire összpontosít. *Kulcsszavak:* szemantika, névtan, személynév, intertextualitás, irodalmi névadás

I. Bevezetés

A tulajdonnevek és a köznevek különbségének, vagyis a tulajdonnevek meghatározásának kérdésével a nemzetközi és a magyar szakirodalomban sokan foglalkoztak, így pl. Bloomfield már a XX. század elején megállapította, hogy pusztán nyelvészeti eszközökkel nem lehet különbséget tenni a közszó és a tulajdonnév között.² A sokféle szempontú (pl. filozófiai, helyesírási, logikai, jelentéstani) megközelítés ellenére a névtudománynak továbbra is ez a legvitatottabb pontja. Hajdú Mihály szerint a jelentéseméletek mellőzik a tulajdonnevek – így a személynevek – vizsgálatát, „hiszen még ma sem egységes a tudományos álláspont a tulajdonnevek »jelentése« terén” (Hajdú 2003, 21). Megemlíthetjük itt Gombocz Zoltán nézetét, miszerint a tulajdonnevekhez nem fűződik semmiféle értelem, s ha akad is jelentésük, ezek célja az identifikáció (vö. Gombocz 1926). Kiefer Ferenc *Jelentésemélet* című könyvében a tulajdonnevek problémáját filozófiai (a név referenciális tulajdonságaira figyelő), filológiai és hagyományos névtani (főként a tulajdonnév eredetét, elterjedtségét és motiváltságát kutató) megközelítésben képzei el (vö. Kiefer 2000, 159). Balázs János, J. Soltész Katalin kutatásai a nevek információtartalmára, jelentésszerkezetére koncentrálnak, míg más nyelvészek (pl. Kiss Lajos, Fekete Antal, Kázmér Miklós) etimológiai megközelítéssel fordulnak a tulajdonnevek felé, előtérbe helyezve ezzel az etimológiai jelentést. Hajdú Mihály megjegyzi, hogy itt voltaképpen a tulajdonnév közszói jelentését kell kideríteni, ami sok esetben igen komplex kutatást igényel, gyakran fennáll a tévedés veszélye,

² „[A] grammatical distinction between »noun« and »name« is not legitimate” (Bloomfield 1933, 205).

illetve az elhomályosult, immár kikutathatatlan szemantikai alakulat jelensége (vö. Hajdú 2002, 83).

A tulajdonnév jelentésének fontos összetevője a jelöltről (denotátumról) nyerhető információ, amit denotációval, a jelöltről való ismeretek közlésével kapunk, továbbá a motiváció, hiszen a neveket valamilyen indítékkal, meggondolással választjuk. A tulajdonnévi jelentéshez szorosan kapcsolódik a konnotáció jelensége, amely a névhangulat, a kifejező érték, a jó hangzás kérdéskörével is kapcsolatban van.

II. A személynévadás alakulása a Vajdaságban

A vajdasági magyarság névadási szokásaiban az utóbbi években jelentős változások tapasztalhatók. Az a megállapítás, miszerint „a konzervatív falusi névizlés falát áttöri a névdívat” (J. Soltész 1979, 137), igencsak érvényes a Vajdaság magyarlakta településeinek névadási szokásaira is. A jelenkori vajdasági utónévadásban kimutatható változások, divatjelenségek vizsgálatához mindenképpen szinkrón adatállomány összegyűjtésére volt szükség. E kutatás során mintegy 6000 (2007-től napjainkig gyűjtött) adatból állt össze a szinkrón névkorpusz. A régebbi időszak névadási gyakorlata is fontos összehasonlító névanyagként szerepelt, csakis így lehet követni a névdívat hullámmását, az egyes divatnevek hatásának intervallumát, valamint kizárólag nagy mennyiségű nyelvi adat ismeretében tudunk átfogó változási tendenciákat felvázolni.

Megállapítható, hogy az utónévrendszer sokkal tarkább lett, a névadók több új nevet kezdtek el használni. Az egyes női nevek megterheltsége kisebb, mint a férfiaké, ez utóbbi névanyagban ugyanis kisebb a szóródás aránya, kevesebb utónevet használnak.³ A névadás indítékait tekintve is jelentős változások történtek a térség névhasználatában, a valamikori generációs öröklés hagyománya meggyengült, ha nem is tűnt még el teljesen, továbbá a tiszteleti nevek adása, amely gesztus egy nép identitástudatát erősítheti, korszakonként még előfordul. A névörökítés lényeges nempreferenciális kérdésként merült fel a vizsgálatok során: a férfinevek hagyományozódása sokkal jelentősebb, mint a női nevéké. A felekezeti megoszlásból eredő névadási különbségek már nem jellemzők a térség névadására, valamint a kettős névadás szokása is szórványossá vált. E változástendenciák összhangban vannak az egész magyar nyelvterületen mért adatokkal.

³ Már az 1998-ban kiadott Ladó János–Bíró Ágnes szerkesztette *Magyar utónévkönyvben* (újabb kiadás 2003-ban, Budapest: Vince Kiadó) 1443 női név és 1163 férfinév található.

1. A névadás motivációs háttere

Az utónévadás két sarkalatos pontjának, a névadás motiváltságának és a név etimológiai-szemantikai vonatkozásainak összefüggése, valamint a közöttük levő viszonyrendszer keresése külön feladata a személynévkutatásnak. Az így kapott eredmények azt mutatják, hogy az újszerű, ritka és divatos nevek választása mellett legalább annyira erőteljes a régi magyar nevek tudatos keresése (pl. *Biborka, Gyöngy, Koppány, Gyárfás, Zétény*), amelyek között sok a felújított, felelevenített ősi forma, de a hagyományos névanyag is továbbélni látszik (pl. *Anna, Viktória, Dávid, Gergely*). A legfrissebb névanyagban mind kevesebb a szappanoperák hatására átkerült latin-amerikai – főként spanyol, portugál, brazil eredetű – divatnév.

A névadók alapvető törekvése, hogy kellemes hangzású, számukra megfelelő jelentésű nevet adjanak gyermeküknek, ez a szempont volt a legkifejezettebb az attitűdkutatás eredményei szerint is (vö. Rajslí 2007, 236). Nagyfokú tudatosság tapasztalható a névanyag eredetét, jelentését illetően. Ebben természetesen sokat segítenek az internetes névenciklopédiák és névtárak, amelyek részletes etimológiával és jelentéssel látják el a keresett nevet. Emellett az egyedi név keresése is kifejezett motívum ma a névadásban.

2. Divatjelenségek

A különösségre, az egyediségre törekvés a régebbi nyelvhasználatban sem volt új jelenség, napjaink utónévválasztásában viszont fokozottan tapasztalható az előkelőnek, a felkapottnak hitt nevek használata, ami gyakran az idegen minták követését jelenti. Különös paradoxon, hogy az utóbbi időben erősödő hagyományos („ősi magyar”) nevek preferálása mellett – főleg a népszerű filmsorozatok hatására – az új, idegen utónevek is jelen vannak, pl. *Fabiola, Dalida, Szélia, Antonella, Josephine, Revenetta, Titanilla, Vanessa, Ródelinda, Robinson, Ronaldó* stb. Kiss Jenő kutatásai szerint korábban az értelmiségi családok egy részére volt jellemző az idegen utónevek választása, ma inkább ők adnak hagyományos neveket, s a feltűnően új, idegen neveket az ún. újjagdagok vagy az őket utánzó réteg gyerekei kapják (Kiss 1995, 282).

Ma már megnyugtató módon kijelenthető, hogy a név nem státuszszimbólum, még az igazán ritka és divatos nevek sem tekinthetők annak, legalábbis a szónak ’magasabb társadalmi helyzetet kifejező’ jelentésében. Elképzelhető, hogy esetenként a szülők névadási szándékában fellelhető olyan tendencia, hogy a név valamiféle felfelé irányuló presztízst mutasson, sőt elképzelhető,

hogy valós sznobizmus is jelen van, ám ez nyilvánvalóan nehezen köthető egy bizonyos szociális rétegű névadócsoporthoz. Itt feltehetően egyfajta „világ-név” vagy „exkluzív név” megtalálása a lényeg, pl. *Dzsesszika ~ Jessica, Kitty, Kyra, Axel, Noel*.

A becéző alakok névvé válása névadásunk történetének állandó és ma is élő folyamata, e tendencia azonban az utóbbi időben felgyorsult, és jelentős névanyagot ölel fel (Fercsik–Raátz 2009, 15). Napjainkban ehhez egy esztétikai attitűd is hozzájárult, a rövid, kellemes hangzású nevek keresése: *Nóra, Lilla, Rita, Dóra, Fanni, Hédi* stb. Emellett – főként a női neveknél – megnőtt a virágnevek száma: a régebben népszerű *Flóra* mellett a *Virág, Boglárka, Jázmin, Dália, Viola* is nagy számban előfordulnak.

A férfineveknél Vajdaság-szerte mind gyakoribb a *Gergely Gergő* változata, de az idegen nevek rövidülése is: ilyen a *Teó* (a németben *Theo*- kezdetű nevek önállósult rövidülése), az *Alex* (a görög eredetű *Alexisz, Alexiosz* névből). Előfordul, hogy az idegen eredetű névnek (pl. *Eddy*) még semmi nyoma nincs egyetlen névtárban sem. Az utóbbi időkben a bibliai nevek választása is előtérbe került, Magyarországon és a Vajdaságban egyaránt gyakori az *Anna, Dániel, Máté* név.

3. Esztétikai szempontok a névadásban

A vezeték- és utónév illeszkedése a névadás fontos esztétikai aspektusát érinti. Napjaink névadásában a legfeltűnőbb diszharmóniát, egyfajta „összeférhetetlenséget” eredményez a klasszikusnak mondható vezetéknev és egy idegen eredetű, leggyakrabban angol divatnév keresztnévi párosítása, pl. *Kósa Dzenita, Horváth Stella, Homolya Eric* stb. Ezt a jelenséget a nevek írásképe, a hagyományos magyar vezetéknevek mellett megjelenő idegen írásképű keresztnév még tetézi, pl. *Nagy Amarylla, Kovács Christoph*.

Sajátos jelenség a vajdasági magyarság körében a szláv és a magyar névelemek sokféle kombinációja, ami az írásképen is kifejeződik: *Budimlić Ármin, Jurišić Renáta* stb. Előfordul, hogy a szláv keresztnév fonetikusán átírva szerepel: *Sípos Deján, Spehár Jugoszláv*, de a vezetéknev átírása is tapasztalható: *Budincsevit Anikó, Mándity Zénia* stb.

Jelen vannak az ún. alliteráló nevek is, a vezeték- és az utónév azonos kezdőbetűjének a preferálása ugyanis nagyon gyakori és szívesen választott megoldás a vajdasági névadásban. Ezek egy részében csupán a névkezdő hangok rímhatása jelenik meg, pl. *Cserepes Csilla, Annus Anita, Lévai Lilla*. Mindez lényegében a személynevek konnotatív aspektusát: a névhangulat, a jó hangzás kérdéskörét érinti.

4. Nyelvi kontaktusok a névválasztásban

A mai vajdasági magyar utónévadásban jelentős mértékben vannak jelen szláv eredetű jövevénynevek. A vegyes házasságokból eredő, illetve a környezet sokrétű hatására történő névadás gyakran él szláv utónévvel, ilyenek pl. a *Szonja, Tamara, Tianna ~ Tiana, Milos, Teodor, Igor* stb. Ún. „átmeneti”, univerzálisnak mondható nemzetközi névtípusok lépnek színre az ilyen családokban: *Anita, Viktor*, vagy olyan nevek, amelyek kevés módosítással mind a szerb, mind pedig a magyar nyelvben megtalálhatók: *Daniella ~ Danijela, Gabriella ~ Gabrijela* stb. A névválasztást befolyásolhatja a nyelvi környezet oly módon is, hogy a magyar magánhangzók átírására (főként az *ö, ő, ü, ű* magánhangzók esetében) gondolnia kell a névadónak, hiszen a hivatalos, szerb nyelvű dokumentumokban cirill (esetleg latin) betűkkel átírják a neveket, mindezek ellenére gyakori például az *Enikő, Tünde* női név (szerb átírásban: *Enike, Tinda*).

III. Irodalmi/írói névadás a Vajdaságban

Írói vagy irodalmi névadás? A terminológia vitatható, már 1959-ben felmerült, hogy a két szakkifejezést meg kell különböztetni:

A név és irodalom kapcsolata kettős: az élet hat az irodalomra és az irodalom hat az életre. Mivel a tudomány fejlődésével a terminológia is finomodik, azaz újabb és újabb részletek megvilágítására válik alkalmassá, feltétlenül el kell választanunk az irodalomban való névadást az irodalomból való névadástól. Mivel pedig az elsőre igen megfelelő a Kovalovszkytól is használt „írói névadás”, az „irodalmi névadást” a második számára kell fenntartanunk (Mikešy 1959, 110).

Tanulmányunkban az írói névválasztás mindkét típusával foglalkozunk. Létezik-e, és érdemes-e külön foglalkozni a vajdasági irodalmi/írói névadással? Az irodalmi és írói névadás kutatása ugyanis az egyéni alkotók ötleteitől függ, ebben a vonatkozásban pedig nehéz és nem is szükséges általánosító következtetéseket levonnunk. Vajdasági jelenségként említhető viszont a többnyelvű és többkultúrájú közeg közvetítése; az idegen nevek tudatos alkalmazása a szép-irodalmi szövegekben szemantikai távlatot nyit meg. A szenttamási származású Gion Nándor szövegvilágában, amely hipertextként működik, visszatérő nevek fordulnak elő, a magyar nevek mellett a szerb és a német vezeték- és utónevek használata is megfigyelhető. A közép-európai közeg és a kulturális emlékezet a névhasználat által hangsúlyozódik például Juhász Erzsébet *Határregényében*

(2001), ahol *Boro* az egyik főszereplő, a *Patarcsics* család neve pedig szintén az együttélésre és az identitás kérdésére utal. A legújabb szövegekben is a nyelvi kontaktust erősítő (magyar és idegen) névadási gyakorlat érvényesül, például Sirbik Attila *St. Euphemia* című regényében (2015) a kaszárnyák világa, a kilencvenes évek délszláv háborújának időszaka, a Rovinjból való kiindulás természetes velejárója az idegen tulajdonnevek használata. A regényből kiemelhető például a kistradanováci *Spasićek* családja vagy a hagyományos helyesírási alapelv szerint írott családnév mellett álló idegen, horvát utónév *Zahorecz Josip*. A szláv névhasználat a személyneveken kívül az intézménynevekre is kiterjed, ezek az idegen nevek a regionális köznyelvben is jelen vannak, például a szabadkai bolha- vagy ócskapiac *Buvljak* megnevezése, az ilyen tulajdonnevek esetében a szerző nyelvi tudatossága működik.

A vajdasági irodalmi névkutatás a korszerű fordításelméleteket is alkalmazza, például a beszélő nevek átültetésének problematikusságát (gyakran a címekben is!) vagy a nevek honosításának számos kérdését érinthetik ezek a vizsgálatok, ugyanúgy, mint a világirodalmi művekben. A beszélő nevek esetében ritka a honosítás, inkább a köznyelvi eredetű tulajdonnevek átültetésében érvényesül (Kosztolányi *Pacsirta* című regényének két utóbbi szerb fordítója például honosít). Többnyire szerb helyesírással, valamint a vezeték- és utónév sorrendcseréjével, azaz a célnyelvi kulturális aspektus figyelembevételével írják át a személyneveket (például Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényét Maria Toth Ignjatović 2011-ben *Ana Edešnek* fordította).

A továbbiakban a kortárs vajdasági magyar irodalmi/írói névadás néhány módszerét ismertetjük, amelyek a XX. század kilencvenes éveitől napjainkig érvényesülnek, ezek további elmélyült kutatása még várat magára.

Az írói/irodalmi névadás kiemelhető típusai a kortárs vajdasági magyar irodalomban

a) *Vertikális kimozdulások, mitikus átváltozások.* A délszláv háborúk idejének vajdasági magyar irodalma a vertikális kimozdulásokat, a transzcendens távlatosságot nyomatékosítja. Gyakran bukkan fel az ima mint műfaji megjelölés, valamint az ünnep, amely szinte sztereotípiaként működik, a keresztény ünnepekhez ugyanis a remény, a várakozás és a kegyelem kapcsolódik a háborús időkben.

Juhász Erzsébet feljegyzéseiben, esszéiben (*Esti följegyzések. Egy évad a balkáni pokolból*, 1993) az ünnep, a karácsony hívja elő megváltás

és megváltatlanság kételyeit. Mérey Katalin *Gyertyaláng* című kötete (2002) a halottak napja kapcsán emeli ki a székspszist. [...] Németh István („a hétköznapiak szociográfusa”, lásd *Lélekvesztőn* című kötetét, 2002) a *Házioltár* révén szociográfiai képet és térképet adott, látszólag paradox módon a családtörténettel összefüggő szövegek éppen a szociográfiai igényből fakadóan váltak személyessé (Hózsza 2003, 396–397).

Az irodalmi névadásban is megnyilvánulnak a mitikus átváltozások, a transzcendencia felé irányuló törekvések. Isten neve, a bibliai utalások, a szentek nevei bukkannak fel a vajdasági magyar irodalomban, a mítoszi elemek és nevek gyakran a szociografikus szemléletmódhoz kötődnek. Maga a szülőföld mitizálódik abban az időben, mikor egyre növekszik a migránsok száma, az írók közül is sokan válnak azzá.

A görög mitológiai alakok közül a kétezres évek elején Héphaisztosz és Dionüszosz lép színre. Jung Károly *A mogorva Héphaisztosz* (2002) című verseskötete magánmitológiát teremt, és sajátos istenes verseket tartalmaz, a címadó vers a háborús időkre, az elmenekülés kényszerére, a bomlásra utal, a verseskötet a *Barbaricum* folytatásaként is értelmezhető. A 2002. évi kötet szövegei a választalan világ pozícióját hangsúlyozzák, Héphaisztosz mellett más mitológiai neveket és utalásokat is felvonultatnak, különösen az újvidéki bombázások kapcsán (*Erősz és Thanatosz*, 1999).

Dionüszosz megnevezésének elsősorban teoretikus okai vannak Samu János Vilmos „füzérének”, majd *Varázsló Zú* (2006) című kötetének esetében. A mítoszok keverednek, dialogizálnak, parodisztikus elemekkel telítődnek, nem kizárólag Dionüszosz és a vele kapcsolatos önreprezentáció, illetve performativitás színrevitele, hanem egy sokkal tágabb kontextus problematizálása a cél. Mítosziparódiaként, szerepjátékként, a hemzsegő nevek és titokzatos kultúrák tárházaként olvasható Nettitia K. Froese (azaz Fekete J. József alakmása, maszkja, álneve stb.) *Lemúria legtetején. A lapidaritás dicsérete: régi és új asztali párbeszéd, gnómák, koanok és egyéb szeszélyképek* című kötete (2009). Sirbik Attila *St. Euphemia* (2015) regényének címe – a nagy vértanú neve – a róla elnevezett rovinji templomra utal, annak nehezen megmászható lépcsőire és a harangzúgásra. A regény rovinji kiindulópontja meghatározó a kiskatona elbeszélő életútja szempontjából, aki végigjárja a háborús golgotát, megéli az ország szétesését, a szent neve mint cím tehát a délszláv háborúk témájával kapcsolatos.

b) *A fiktív személynév mint intertextus.* A vajdasági magyar irodalom intertextuális viszonyrendszere szempontjából leginkább Kosztolányi Dezső hőisének, Esti Kornélnak „átszállásai” és habitusteremtő törekvései emelkednek ki. Az Esti

Kornél-intertextusok vizsgálata a kritikai kiadás során folytatott Kosztolányi-kutatások, valamint Esterházy Péter *Estijének* sikere után egyre inkább előtérbe került. A vajdasági magyar irodalomban Kosztolányi Estijének „átszállásai” már régebben megkezdődtek, főként a délszláv háborús évek vonatkozásában emelkedtek ki. Esti Kornél kapcsán az intertextuális és intermediális elmozdulások, az útközbeniség, az „után-utazás” határvonalai, a metapozíció megerősítései dominálnak. Abban a vajdasági, illetve szabadkai térségben, ahonnan Esti Kornél (Kosztolányi Dezső révén) valaha elindult, ma is „továbbutazik”, eddig is más textusokban tűnt fel, mindig újabb alkotókat inspirált (pl. Juhász Erzsébet, Nagy Abonyi Árpád, Bognár Antal, Dudás Károly szövegeiben). Esti Kornél nevének szerb átültetésével is foglalkoztak a kutatások, Sava Babić fordításában ugyanis külön hangsúlyt kap a beszélő név (*Kornel Večernji*). Bence Erika írja: „Amíg saját korában Esti Kornél a síkvidék mozdulatlan unalmától távolodó (de a szülőföldre szükségszerűen visszatérő) utazó szerepét tölti be, addig a kilencvenes években a vajdasági magyar irodalom menekülő, határ-átlépő, szülőföldre visszavágyó alteregójává vált” (Bence 2015a, 113). Esti átszállásai azért is indokoltak, mert meg is halhat, mégis él, „mintha nemcsak különböző országok és nyelvek között lenne szabad átjárása, hanem az élet és halál territóriumai között is” (Mikola 2013, 40).

Csáth Géza neve fikcionalizálódik Virág Gábor (Aaron Blumm) *Csáth kocsit hajt* című kötetének (2006) címadó rövidtörténetében, amelyben a zsákutcaperspektíva és a kiütkeresés már nemcsak intertextuális utalásként értelmezhető.

Gion Nándor opusában kimutatható a lokalitás kontextusainak hálószerűsége, amelyhez visszatérő személynevek kapcsolódnak. „Ha Gion Nándor művét a referencialitás felől közelítjük meg, a reális és imaginárius szoros kapcsolatát konstatálhatjuk. Az imaginárius világ mögött valós földrajzi helyek, szereplők állnak” (Horváth Futó 2012, 94). Gion Nándor szereplőinek neve tehát a referencia felől is nyomon követhető, az irodalmi mű befogadója azonban a fikcionalitásra összpontosít.

c) *Történelmi nevek: kontextus és megmozgatott/ironikus panoptikum.* A háborús naplókban és regényekben a közelmúlt történelmi nevei szerepelnek, *Tito* neve különösen gyakran felmerül a különböző műfajú szövegekben (kiemelkedik Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című regénye, 2008), utólag inkább ironikus vagy kritikus nézőpontból, hiszen az előző évtizedekben sok Tito-szöveg keletkezett a vajdasági magyar irodalomban. Mária Terézia, Ferenc József, Péter király, Horthy Miklós, Tito marsall alakja beleszövődik annak a városnak a történetébe, amelynek regényét Végel László írta meg *Neoplanta, avagy az Ígéret Földje* (2013) című művében. A kettős elbeszélői keretben a

regény névtelen magyar narrátora, miközben felidézi életét, egy másik elbeszélés hallgatója és közreadója is lesz, Lazo Pavletić szerb fiákeresé (Takács 2013), kettejük párbeszéde adja a közép-európai multikulturális város, Neoplanta (Újvidék, Novi Sad, Neusatz) magyar, szerb, német hősökkel teli történetét. Deák Ferenc *Perlekedők* (2002) című drámájában, „panoptikum-rondójának” kábulataiban Széchenyi és Kossuth dialógusa értelmeződik újra, itt azonban Kossuth és Deák aktuális vitája válik erőteljessé. A névadás szemszögéből a befogadó a névazonosságra is felfigyel: Deák Ferenc író hőse a történelmi Deák Ferenc. Juhász Erzsébet *Határregényében* az Osztrák–Magyar Monarchia panoptikuma tűnik fel, ebben az esetben inkább a történelmi emlékezet jelentőségére összpontosít(hat) a befogadó. Szakmány György *Apu nem megy sehová* (2007) című „széppróza”-kötetének a 90-es évek Szerbiájában játszódó történetei közül a *Parainesis Futrinkához* című, az F117-es lopakodó leszedése kapcsán utal Nikola Tesla találmányára, a Tesla-fegyverre, s elbeszéli a feltaláló életpályáját, a nagy erejű irányított elektromágneses sugárnyaláb gerjesztésére képes ágyú feltalálásának körülményeit. A szöveg reflektál arra az évszázados szokásra is, amely arra törekedett, hogy az idegen személyneveket magyaros alakban használja: „Én meg láttam már lexikonban olyan szócikket is, hogy Tesla Miklós, magyar fizikus” (141).

d) *Beszélő nevek.* A vajdasági magyar irodalomban is gyakoriak a beszélő nevek, Esti Kornél neve is így értelmezhető. Ezek megnyilvánulása az interpretáció és a fordíthatóság problémáját veti fel, a fordítás során ugyanis legtöbbször áldozatul esik a beszélő név. A komikus figurák beszélő neveinek közszoí jelentése lényeges eleme a komikumnak, erős komikus hatása van annak, ha a magyarra fordított beszélő név idegen név álruhájában jelenik meg, néha azonban nem a komikum, hanem az ugyancsak fontos stiláris-jellemző funkciójú szójáték megőrzése a fordítás célja (J. Soltész 1967, 285). Slíz Mariann *A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei* című tanulmányában a jelentés szempontjából is tipologizálja a beszélő neveket: viselőjük foglalkozásával kapcsolatosak, belső tulajdonságra, jellemző viselkedésre utalók, külső tulajdonságra utalók, azok a nevek, amelyek csak a cselekményből kapnak motivációt és a tiszta típusok különböző kombinációi (Slíz 2006, 292–296). Beszédes István *Rozsdaszín* (2006) című verses gyermekdrámakötetében a játékos, egyéni ötletből fakadó beszélő nevek számos példája található – jelentésük a cselekmény révén lesz felismerhető (Slíz Mariann tipológiája) –, ezekben a nyelvi humor gyakran a szóhatárok átalakítása nyomán érvényesül: Kalim Pál (elszabadult gép), Milennehamenne, Eszemelszáll (vándorló fényképészinas), Needdmeg (hol szelíd, hol meg feneketlen gyomrú mindenevő).

e) *Irónia, paródia, ragadványnév, többszerzőség.* A fiatal szerzők kortárs szövegeiben megnyilvánul az ötletes névadás, a parodisztikus irányultság, mindez gyakran a beszélő nevekkel keveredik. Az irodalmi hagyomány szemszögéből Kopeczky László életműve emelkedik ki, aki a nyelvi humor lehetőségeinek kiaknázására törekedett. A ragadványnevek behálózzák Gion Nándor egész opusát, ezek a nevek a szülőföldre kapcsolódnak. A nevek kavalkádja mutatható ki Tolnai Ottó szövegüniverzumában, ötletes nevek, az elbeszélő megsokszorozódására utaló mozzanatok kötődnek névadásához, például a *Regény Misu* névhez.

Rendkívül ötletes, kevésbé tipizálható nevek hemzsegnek Nagy Abonyi Árpád *Budapest, retour* (2008) című regényében, amelynek hőse Esti Kornél. Esti Kornél körül tobzódnak a különböző típusú nevek. *Mosoly* vigyorog, mintha maszkot viselne, ám végül öngyilkos lesz, ezzel beszélő, ironikus szempontból kapott neve is eltűnik, megkérdőjeleződik. *Didi* nőiességével nagy hatást gyakorol Estire, a befogadó Didére (Kosztolányi beceneve) vagy Beckett *Godot*-jára is gondolhat a női testrésze utaló tulajdonnév vonatkozásában. *Szalámi* gyerekkora óta viselte ezt a nevet, ő az örök egyetemista, aki állatorvosnak tanul. Neve a patológiával fonódik össze, szülei orvosok voltak, amikor alkalmi munkát kapott az újvidéki kórházban, a patológián dolgozott. *Big Boy* szintén újvidéki ismerős, nevét a szöveg ragadványnévként interpretálja, kétméteres, szőrös, ékszer viselő fiatalember. A köznevekből lett, karikatúraszerű tulajdonnevek mellett a jól ismert vezetéknevek többnyire hatásos névként működnek, amelyek felkínálják és megmozgatják a referenciális olvasat lehetőségét. *Picasso* tehetséges, bohém, munkahelye sincs. *Onazisz* pályája a vállalkozáshoz kapcsolódik. Kornél egyetemista korából ismeri a legvonzóbb nőt, akit *Radakovics Helgának* hívnak (utalás Kosztolányi szerelmére!). *Arabella* is a magyar irodalomtörténethez kapcsolódik, Krúdy Gyula feleségének nevére utal (Spiegler Arabella, írói nevén Satanela), Nagy Abonyi Estijének ez a női név ad alkalmat a szójátékra (*Arab Bella?*).

f) *Szó- és nyelvjáték.* Nagy Abonyi Árpád regényének utolsó példája már átvezet ebbe a kategóriába, amely a vajdasági magyar irodalomban is rendkívül gazdag. A sok példa közül leginkább a mai vajdasági gyermekirodalom szövegei érdemelnek figyelmet (Beszédes István: *Rozsdaszín*, gyermekdrámák, Csík Mónika: *Pópopó és Totyka*). A játékos névadás hagyományából Kopeczky László tevékenysége és francia képregényfordításainak számos művelete tűnik ki.

g) *A név elhallgatása, a név enigmatikussága.* Kontra Ferenc *Angyalok regénye* (2014) a mitizálás szemszögéből is kimagaslik, ám a kötet szövegei a

nevek homálya, intertextuális utalásrendszere tekintetében válik rejtvénytűvé a befogadó számára. Kontra opusából kiviláglik a Monarchia és a Monarchia-irodalom iránti vonzalom, ennek jegyei is felfedezhetők a kötetben. Az irodalmi névadás szempontjából kiemelkednek a következő címek: *Rudolf, Rovinj császára*, *A regőcei orvos*, *A nürnbergi rab*. A név kimondása a későbbiekben el is maradhat, a kontextusból megfejtethető.

Rejtélyes, a nevek viszonylagosságát hangsúlyozó címet kapott Beszédes István *Magritte-sziget* című „posztdramatikus” verseskötete (2013), amely a mediális átmenetek lehetőségét emeli ki. A festő nevében valójában egy másik név, a hasonló hangzású Margit, helynévként a budapesti Margit-sziget allúziója bújjik meg.

Móra Regina *Peremlakók (Családtörténet a Marson)* című kisregényének (2015) elbeszélője P. P.-ként mutatkozik be, monogramot használ, mert nem szereti a neveket, előítéletei vannak a nevekkal szemben. A regény „több elbeszélői szólamot mozgat, valóságos hangzavar, amelyből a vajdasági magyar (és nem magyar) kisember (a peremlakó) egzisztenciális segélykiáltásai hallatszanak ki” (Bence 2015b, 69). P. P. mindenki lehet, aki itt él, a Peremen. Gion Nándor *Ezen az oldalon* című novelláskötetében szintén találunk példát az ún. titkolózó névadásra. A mű egyik figurája B. A vezetéknev vagy utónév kezdőbetűjével megnevezett szereplő Déry Tibor *Szerelem* című novellájának főhősére utal. Déry Tibor a *Szerelemben* olyan sorstragédiát ábrázol, amely az adott korban, az 50-es évek magyarországi diktatúrájának idején bárkivel megeshetett. B. sorsa sokak életét példázza, tipikus sorsot érzékeltet. A rövidítés jelentheti a főhős arctalanságát, személytelenségét, amivé a hatalom akarta deformálni. Ugyanezt jelenti a B. rövidítés a Gion-szövegben is, csak hogy Gion B.-je a másik oldalon áll, nem áldozat, hanem a hatalom képviselője, háború utáni tisztogató. Azt a fajta embert képviseli, aki – miután erkölcstelen eszközökkel hatalomhoz jut – levetkőzi emberiségét, erkölcsi tartását, hatalma teljében félelmetessé válik, és szörnyű tragédiákat képes okozni. A névrövidítésnek a Déry-szöveggel való intertextuális kapcsolata által kialakult jelentéstartalma a novelláskötet szerb nyelvű fordításában már nem jut kifejezésre (Horváth Futó 2012, 214).

IV. Konklúziók

A dolgozat kétirányú vizsgálatot tartalmaz, a vajdasági magyar személynévhasználat nyelvészeti és irodalomtudományi nézőpontjait emelte ki, a fordítástudományi szempontokat, a fordítás kulturális vonatkozásait csak érintette. Nyelvészeti szempontból a nyelvek kontaktusa, illetve ennek névadásra gyako-

rolt hatása emelhető ki. Noha az utónévadás szokásainak alakulása azt mutatja, hogy egyes divatjelenségek igencsak kiegyenlítődtek: mind a magyarországi névhasználatban, mind pedig a vajdasági magyarság életében jelen vannak, a délszláv környezet azonban ezt is más irányban befolyásolhatja, a választást más nevek felé (is) tereli a szerb kultúrával való kölcsönös érintkezés és a vegyes házasság.

A vidék és a város névzslése nemigen különbözik, a nemek között sem mutatható ki eltérő irányú tendencia. Az állandóan jelen levő, tartós népszerűségű, valamint az újszerű, ritka és divatos nevek választása mellett az utóbbi időben a vajdasági névadásban is erősödik a régi magyar nevek tudatos keresése, a felújított, felelevenített ősi névformák preferálása.

Az irodalmi/írói névadás leggyakoribb módszereinek felsorolása, illetve a példák említése a tipizálás nehézségeinek problémáját veti fel. A konkrét példák az átjárhatóságra, a tipológiai közigazgatásra utalnak. Egyéni alkotók egyéni névöletei érvényesülnek, ám az idegenség közvetítése, a hagyomány átmentése, az identitás problémájának pozicionálása, az ironikus játékoság általánosító törekvésnéppen fogható fel. A medialitás teoretikus szempontjai újabb interpretációs lehetőségeket nyitnak az irodalmi nevek kutatását illetően. Az irodalmi szövegekben előforduló nevek mellett az írói álnevek vagy becenevek gyakori használata is megemlíthető.

Az irodalmi példatár a délszláv háborúk névadásra gyakorolt hatását is bizonyítja, a szülőföld mitizálásához, a vertikális kimozduláshoz mítoszi nevek kapcsolódnak. Az írók migrációja, Magyarországra való átköltözése az emlékezet felerősödését eredményezte, ugyanakkor az új térségben egy új nyelvi modellel is találkozhatunk.

A mitológia hatása korábban is megnyilvánult a vajdasági magyar irodalomban, kiemelhető például Gion Nándor Hermész-parafrazisa, amely az *Új Symposion*-ban jelent meg. A délszláv háborúk idején és a kétezres évek elején a transzcendencia erőteljes megnyilvánulása a szűkebb szülőföld féltéséhez, a helyi színek újrafelfedezéséhez és megmozgatásához kapcsolódik. A fiatalabb nemzedék a filozófiai hagyományra (Nietzsche, Heidegger stb.), valamint az újabb, korszerű elméletekre, az aktuális magyarországi fordításokra, a kulturális átalakulásra is felfigyelt a XXI. század elején. Paul Virilio *Az eltűnés esztétikája* című könyve 1992-ben, Roland Barthes *S/Z*-je 1997-ben, Jacques Derrida *Esszé a névről* című kötete 2005-ben jelent meg Magyarországon, ezek és más magyar, illetve idegen nyelvű kiadványok az eredetiség problémafelvetését, a referenciához, a transzferhez és a névhez való viszonyulásmódok változását, például „a néven túli megnevezhető” problémáját (Derrida 2005, 78) hozták/

hozzák magukkal. Az említett teoretikus beállítódás az irodalmi beszédmódra is jelentős hatást gyakorolt. A névtudományi kutatásoknak gazdag (főként nyelvészeti) hagyománya van a Vajdaságban, az új elméletek, az új tanácskozások azonban mindig újragondolásra, újabb nézőpontok bevonására készítetnek.

Irodalom

- Bence Erika. 2015a. Átszállások a vajdasági magyar irodalomban. In *Virtuális irodalomtörténet*. 113–119. Veszprém: Iskolakultúra.
- Bence Erika. 2015b. Utószó. In Móra Regina: *Peremlakók: Családtörténet a Marson*. 65–66. Újvidék–Szenttamás: Forum Könyvkiadó–Gion Nándor Kulturális Központ.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Henry Holt.
- Derrida, Jacques. 2005. *Esszé a névről. Szenvetések. Kivéve a név. Khóra*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Fercsik Erzsébet–Raátz Judit. 2009. *Keresztnevek enciklopédiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Gombocz Zoltán. 1926. *A magyar történeti nyelvtan vázlatja. IV. Jelentéstan*. Pécs: Danubia.
- Hajdú Mihály. 2002. *Általános és magyar névtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hajdú Mihály. 2003. Kommunikáció és identifikáció. In *Válogatott tanulmányok*, szerk. Kiss Jenő. 21–34. Budapest: ELTE.
- Horváth Futó Hargita. 2012. Fordítás–kanonizáció–ideológiák: Gion Nándor művei idegen nyelven. In *Kommunikációs Kultúra és Transzlingvisztika Európában*, szerk. Attila Imre–Rita Pletl. 222–234. Kolozsvár: Scientia.
- Horváth Futó Hargita. 2012. *Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Hózsá Éva. 2003. Mítosz és „szociográfia” összetartozásának kérdése a legújabb vajdasági magyar irodalomban. In *Adryantól Adorjánig: Szociográfiai műhelytanulmányok I.*, szerk. és előszó Papp György. 395–401. Tóthfalu: Kanizsai Szociográfiai Műhely–Logos Grafikai Műhely.
- Kiefer Ferenc. 2000. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kiss Jenő. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Mikesy Sándor. 1959. Írói névadás – irodalmi névadás. *Magyar Nyelv* (1): 110–112.
- Mikola Gyöngyi. 2013. *A pillanat küszöbén*. Zenta: zEtna.
- Rajslí Ilona. 2007. A névadási szokások változása Bácskában. *Névtani Értesítő* 29. 235–241.

- Slíz Mariann. 2006. A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei. *Magyar Nyelvőr* (3): 290–301.
- J. Soltész Katalin. 1967. A tulajdonnevek lefordíthatósága. *Magyar Nyelvőr* (3): 280–292.
- J. Soltész Katalin. 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Takács Ferenc. 2013. Egy illúzió múltja: Végel László: Neoplanta, avagy az Ígéret Földje. Városregény. Budapest: Noran Libro, *Mozgó Világ* július–augusztus http://epa.oszk.hu/01300/01326/00152/pdf/EPA01326_mozgo_vilag_2013_08_6552.pdf

NAME – LITERARY NAMING – OPENING NEW SEMANTIC PERSPECTIVE

The examination of personal names helps to understand the complexity of features involved, namely those that are being substituted by a single nominal element. According to Roland Barthes, what is impossible to write down anymore is the Proper name. Thus, the object of the present research is the proper name discourse that can be launched in the Hungarian literature in Vojvodina, i.e. the theoretical problem of the separability of the proper name. The research extends to the examination of the proper names appearing in the title, literary naming, inter-textual and inter-medial samples, mythological aspects, telling names, name and identity, as well as to autobiographical concerns and to the cultural context. From the viewpoint of the psychology of creativity, it is important to observe the individual and socio-cultural background influencing literary naming, the emerging sociolinguistic questions and the attitudes and strategies of naming and the motivation behind it. In Vojvodina, as a multicultural space, linguistic contact is also expected to influence literary naming. Literary naming is also an issue of stylistic interest, therefore the connotation of a name, its aesthetic and metaphorical aspects and its ability to create an atmosphere in the literary work are also relevant. The linguistic analysis of the personal name corpus used covers the classification and analysis of the name origin, its phonetic make-up, as well as its components. The examination primarily focuses on linguistic issues in a corpus of contemporary Hungarian literature in Vojvodina.

Keywords: semantics, onomastics, personal name, intertextuality, literature names

LIČNO IME – IMENA KNJIŽEVNIH JUNAKA – SEMANTIČKA PERSPEKTIVA

Istraživanje problematike vlastitih imena je značajno zbog razumevanja kompleksnosti karaktera. Iz književne perspektive Rolanda Barta možemo se zapitati da li se vlastita imena danas uopšte mogu napisati. Tema ovog istraživanja je diskurs vlastitih imena,

tačnije teorijski problem diferenciranja vlastitih imena u mađarskoj književnosti u Vojvodini. Problemi interpretacije su sledeći: vlastita imena u naslovima književnih dela, ime junaka, aluzivni spektar, intertekstualni i intermedijalni modeli, mitski materijal, geografska imena, ime kao identifikacija, autobiografske crte i uloga kulturnog konteksta, odnosno teorijski aspekti jezika iz ugla autora. Istraživanje je koncentrisano na jezička pitanja konkretnog materijala savremene mađarske književnosti u Vojvodini.

Ključne reči: semantika, onomastika, vlastito ime, intertekstualnost, imena u književnim delima

A kézirat leadásának ideje: 2015. szept. 28.

Közlésre elfogadva: 2015. nov. 20.

VARRÓ Annamária

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Budapest
annamari.varro@gmail.com

VONZÁS ÉS TASZÍTÁS, EGY ELFELEJTETT
SZERELMI LÍRA

Pilinszky János: Trapéz és korlát

Attraction and Revulsion, A Forgotten
Love Poetry

János Pilinszky: Trapeze and Bars

Privlačenje i odbojnost, zaboravljena ljubavna lirika

Janoš Pilinski: Trapez i ograda

A dolgozat a Pilinszky-recepció korábbi és egyben meghatározó diskurzusait szem előtt tartva kísérel meg felvázolni egy lehetséges értelmezési irányvonalat, amely olyan versszövegeket állít az interpretáció fókuszába, amelyek eddig javarészt a kritikai recepció légüres terében ragadtak, korábban alig vagy egyáltalán nem született róluk a nyelvi-poétikai működésre koncentrált szövegelemzés. Az ilyen versek egyik – meglehetősen sok szöveget magában foglaló – csoportja a szerelmes versek, melyek társadalmi vagy épp politikai indokok miatt a Pilinszky-életmű – talán nem túlzás ezt állítani – méltatlanul és következetesen ignorált versszövegeivé váltak.

Kulcsszavak: Pilinszky János, szerelmi líra, testrepresentáció, József Attila, Szabó Lőrinc

*Bevezető gondolatok, avagy szövegek a kritikai recepció
légüres tereiben*

Pilinszky János első kötete, az 1946-ban napvilágot látott *Trapéz és korlát* sosem került igazán a kritikai recepció keresztjébe. A költő életművét tárgyaló monográfiák vagy hosszabb elemzések – melyek vagy egy-egy részproblé-

mára koncentráltak (Szávai 2005, Tolcsvai Nagy 1998, Kulcsár-Szabó 1998, Mártonffy 2007, Horváth 1999, Radnóti 1981)¹ vagy igyekeztek minél teljesebb képet mutatni a Pilinszky-korpuszról (Tolcsvai Nagy 1998, Schein 1998)² – rendre az említett kötetet követő szövegekre helyezték a hangsúlyt. Kétségtelen, hogy a *Harmadnapon* versei a XX. századi magyar líra, valamint a későmodern és a posztmodern határán elhelyezkedő költői nyelv reprezentatív példáit adják, mi több, az ezt követő Pilinszky-kötetek (*Szálkák, Végkifejlet*) pedig egy, a *Harmadnapon* szövegvilágához képest is jóval radikálisabb poétikát mutatnak fel, mégsem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az ezekben a kötetekben kiteljesedő költői nyelv „nyomai” már a *Trapéz és korlát*ban is kimutathatók.

A korábbi értelmezések a *Trapéz és korlát*tal kapcsolatban szinte egyöntetűen hívják fel a figyelmet a Babits-féle elvont tárgyias poétika (Kulcsár Szabó 1993, 71)³, valamint a József Attila-i hagyomány továbbélésére, ugyanakkor megvilágító erővel hatnak azok a megállapítások is, melyek az ettől a poétikai tradíciótól való elszakadásra, a hagyományhoz való viszony újrapozicionálására mutatnak rá. Mindenképp igaz ez többek között a későbbi kötetek szövegeinek értelmezésében kulcsfontosságú szerephez jutó versbeli szubjektumpozíciók átalakulására (Bókay 2003, 65–80)⁴, valamint a szöveg én-te viszonyainak radikális újraalkotására (Szávai 2009, 88–89).⁵

A *Trapéz és korlát* verseinek részletesebb értelmező elemzésére Schein Gábor vállalkozott *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében* (Schein 1998) című monográfiájában, melynek fő interpretációs irányvonala a József Attila-i

¹ Ezek a Pilinszky-interpretációk mind olyan poétikai sajátosságokra mutattak rá, melyek máig meghatározó irányvonalai a költői életmű recepciójának.

² Tolcsvai Nagy monográfiájában igyekszik áttekinteni a költő egész életművét, azonban az ő értelmezésében is a fő hangsúlyt a *Harmadnapon* és az utána következő kötetek. Schein Gábor *Újhold*-monográfiájában már jóval részletesebben foglalkozik a Pilinszky-életművel, szöveg-elemzései pedig kitérnek a *Trapéz és korlát* kötet több versére is.

³ Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében így jellemzi Pilinszky János költői nyelvét, „az európai klasszikus modernség (avantgarde tradíciókat is magába olvasztó) második hullámnak hagyományából keletkezett, éspedig úgy, hogy ezt az új lírai formációt Babits és a kései József Attila formakultúrájára támaszkodva honosította meg a modern költészetben” (Kulcsár Szabó 1993, 71).

⁴ Lásd ennek részletes kifejtését Bókay Antal tanulmányában.

⁵ Szávai Dorottya a Pilinszky-szövegek én-te viszonyait a dialogikusság egy sajátos változataként értelmezi, „az én-te reláció az imádkozó szubjektum beszédeként, párbeszédeseményként, szóeseményként értendő”, valamint felhívja a figyelmet a „szubjektum versben való megképződésére és diszkurzív esemény-szerűségére” (Szávai 2009, 88–89).

hagyomány Pilinszky-féle újraértelmezése. József Attila kései lírájának hatása a korai Pilinszky-szövegekre szerint teljesen másként mutatkozott meg, mint ahogy az a korszak más, döntően uralkodó poétikáiban, „e költészet egészen más módon vonatkoztatja magára a 30-as évek magyar lírai hagyományát, mindenekelőtt József Attila életművét, mint az 50-es évek uralkodó és preszszionált diskurzusformái” (Schein 1998, 164). A szerző a szövegek közötti rokonság egyik alapkaraktereként a metafizikus-metaforikus szövegszervezést, valamint az individualitás felszámolását jelöli meg.⁶ A Pilinszky-líra metafizikus szövegszervezése kétségtelen, ez mára már a recepció egyik értelmezői közhelyévé vált, hiszen az életmű poétikai alaprétegei párhuzamba állíthatók Martin Heidegger jelenlét-filozófiájával vagy a versszövegekben több esetben explicit intertextusként megjelenő Simone Weil misztikus írásaival, így Pilinszky költészete a világban-benne-lét (Heidegger 2004)⁷ és a semmire figyelés (*Beszélgetések...* 1983, 105, 226)⁸ poétikájaként is értelmezhető. A metafizikai és misztikus konnotáció működésére szinte minden elemzés kitér, ennek talán egyik legreprezentatívabb példája Radnóti Sándor *A szenvedő misztikus* című tanulmánya (Radnóti 1981).

Mint alapvető pretextusok természetesen megemlíthetők a biblikus szövegek, különösen az újszövetségi Szentírás-részletek, melyekkel folyamatos

⁶ „Pilinszky János nyelve a *Trapéz és korlát* idején hasonlóképpen volt metafizikus szervezetségű, mint József Attiláé, de nála a világ esetlenségével szemben dominánsabb a »világ feletti« metafizikai szint immanenciája, és így az önfelszámolás mint lehetséges viszony, nem feltétlenül a halált jelenti, csupán az individualitás felszámolását, azaz elszemélytelenedést” (Schein 1998, 164).

⁷ A jelenvalólét létében és léte által tárul fel, alapszerkezete a világban-benne-létnek. Ez a forma, vagyis létállapot egyszerre kérdez rá egy ontikus struktúrára és arra a szubjektumra, aki a jelenvalólét módusában van, tehát kvázi megéli a folyamatot, valamint a szóban forgó jelenvalólét szükségzerű kezdetére is.

⁸ A heideggeri metafizika és jelenlét ontológia mellett Pilinszky lírája és költői nyelve párhuzamba állítható a költő által több helyen, beszélgetésekben, esszéikben és publicisztikai írásokban is idézett, XX. századi francia misztikus, Simone Weil műveivel. Ahogyan a heideggeri filozófia egyes szavai, szóképei visszaköszönnek a Pilinszky-versekben, úgy a Weil misztikus gondolkodásának nyoma is tetten érhető a versszövegekben. A kiüresedésről, a semmire figyelésről, az aktív és passzív jelenlétről Pilinszky így nyilatkozott egy vele készített interjúban (Pilinszky 2010): „Mondjuk a költői munka, szerintem, az egyszerre rendkívül passzív és ugyanakkor abszolút aktív. Mint a vadászat, amely hihetetlenül aktív figyelem és várakozás és semmittevés. De akkor, abban a pillanatban, amikor a vad megjelenik, a koncentráció maximuma.” Vagy máshol: „Én ezt egyszer valahogy úgy mondtam, hogy a világirodalom hozzásegíti az író ahhoz, hogy elvégezze azt a nagyon nehéz műveletet, hogy újra és újra semmit se tudjon, és egy csecsemő pillantásával tudjon a világra nézni” (Pilinszky 2010).

párbeszédben áll a Pilinszky-líra, a szövegelemzések nagy részének ez a bibliai szöveghagyomány-kapcsolat adja az alapját. Emellett még érdemes felfigyelni a versek mitikus-mitologikus rétegzettségére is, hiszen ez a szövegtörzset sokszor együttesen működik az egyes versekben a már említett biblikus pretextusokkal, jó példa lehet erre *A szerelem sivataga* című vers (Varró 2014, 2015).

A biblia és a keresztény-misztikus, valamint metafizikus szövegek mellett fontos előszöveggként – s ezzel együtt folyamatosan újraíródó intertextusként – meg kell még említeni a Dosztojevskij-életművet és a karkai szöveghagyományt is (Szávai 2005), valamint a kortárs neokatolikus szerzők, például André Gide műveit.

Dolgozatomban a Pilinszky-recepció korábbi és egyben meghatározó diskurzusait szem előtt tartva kísérek meg felvázolni egy lehetséges értelmezési irányvonalat, amely olyan versszövegeket állít az interpretáció fókuszába, amelyek eddig javarészt a kritikai recepció légüres terében ragadtak, korábban alig vagy egyáltalán nem született róluk a nyelvi-poétikai működésre koncentrálni szövegelemzés. Az ilyen versek egyik – meglehetősen sok szöveget magában foglaló – csoportja a szerelmes versek, melyek társadalmi vagy épp politikai indokok miatt a Pilinszky-életmű – talán nem túlzás ezt állítani – méltatlanul és következetesen ignorált versszövegeivé váltak.

A későmodern szerelmi líra, József Attila és Szabó Lőrinc mint poétikai előképek

A szerelmi líra nemcsak a magyar, hanem a világirodalmi tradícióban is kitüntetett pozíciót foglal el. A szerelmes versek a költészettörténet kezdetektől jelen vannak, poétikai eszközeik – az adott korszaktól, korstílustól vagy paradigmától függően – folyamatosan változnak, olykor központi, máskor mellőzött szereplői az éppen aktuális irodalmi kánonnak. A magyar irodalom szerelmes verseinek és a szerelmes költészet poétikájának részletes bemutatására és elemzésére jelen dolgozat nem vállalkozhat, hiszen az a szövegmenyiség, amelyet a szerelmi líra alműfajába sorolunk, több monográfia anyagát ölelhetné fel. Így vizsgálódásunk szempontjai szerint szűkítjük a kört, és azokat a költői életműveket helyezük előtérbe, melyek közvetlenül hathattak Pilinszky János szerelmes verseire.

A magyar költészettörténeti hagyomány és költői jelnyelv számára újszerűnek ható poétikai eljárás mód(ok) regisztrálása Pilinszky esetében kétségtelen, azonban számos tanulmány és monográfia foglalkozik a későmodern paradigma közvetlen nyelvi-poétikai előzményének tekinthető költői életművek – különös

tekintettel József Attila és Szabó Lőrinc szövegeinek – újrapozicionálásával.⁹ Mindkét szerzői életmű jelentős számú szerelmes költeménnyel bír, azonban – ahogy ezt az említett elemzések is kimutatják a költői nyelv és poétikai eljárás módok megváltozásával kapcsolatban – javarészt ezek a versek is „elkülönböződnek” a korábbi lírai hagyománytól. E szövegek újító versnyelvére, valamint a versbeli szubjektumpozíciók átalakulására hívja fel a figyelmet Kulcsár Szabó Ernő *A „szerelmi” líra vége* (Kulcsár Szabó 2004) című, már címében is beszédes tanulmánya. A dolgozat megállapításai (melyek az „igazság” és a „Másik”, valamint a szövegbeli interszjektív viszonyokat járják körül József Attila és Szabó Lőrinc szerelmes verseivel kapcsolatban) több esetben a Pilinszky-féle szerelmes versek elemzői-befogadó tapasztalataival csengenek egybe, tehát semmiképp sem beszélhetünk ad hoc összehasonlításról, sokkal inkább aktív, a hatástörténet szempontjából abszolút folytatólagos újraolvasásról. A Pilinszky-versek javarészt erőszakos, agresszív-fenyegető hangnemének tekintetében megfontolandó Kulcsár Szabó állítása:

Még nyomasztóbb lehet annak humántapasztalata [ti. a József Attila- és a Szabó Lőrinc-versek tükrében], hogy – bár az egyik esetben inkább fenyegető, a másikban pedig perzuazív a követelés retorikája – ezek az emberi integritás-határokat támadó, a Másik szuverenitását sértő szövegek a ritmikusan tagolt, rímes beszéd különleges, hangzó materialitásán keresztül hívják elő a líra legősibb beszédaktusának emlékeztetét, a mágikus nyelvi cselekvés illokúcióját. A legfenyegetőbb azonban az, hogy az olvasó akkor sem képes kivonni magát modern irodalmunk e két kanonizált alkotásának ambivalens hatása alól, ha tudja, hogy a vers aposztrofikus intonáltsága miatt sohasem ő az üzenet címzettje (a vers nem hozzánk „szól”, nem minket „szólít meg”), sőt arra is hajlik, hogy a kontrollvesztett kétségbeesés, illetve a morális sokkhatás esetének fogja föl a humanitáson tett ideiglenes művészi erőszakot (Kulcsár Szabó 2004, 2).

⁹ A teljesség igénye nélkül meg kell említenünk Bókay Antal József Attila-értelmezéseit (Bókay 2004 és 2006), melyek a szubjektumpozíció radikális átalakulásának figyelembevételével olvassák újra az életművet, valamint Cseke Ákos és Tverdota György *A tisztaság könyve* című monográfiáját, melyben a József Attila-i tiszta költészet filozófia- és költészettörténeti megalapozása, valamint részletes szövegelemzések világítanak rá a tiszta költészet fogalmának újraértelmezésére (Cseke–Tverdota 2009). Szabó Lőrinc költészetének folyamatos (újra)értelmezésében kulcsfontosságú és megalapozó szerepe van Kabdebó Lóránt munkásságának, az ő kutatásai mellett pedig Kulcsár-Szabó Zoltán Szabó Lőrinc-monográfiája tesz kísérletet az életmű részletes és megvilágító újraolvasására (Kulcsár Szabó 2010).

A *Trapéz és korlát* több szerelmes versére is igazak a fent idézett megfigyelések, gondoljunk csak a címadó vers *hajszájára*, vagy a *Miféle földalatti harc* kvázi élve eltemetésére: a versbeli beszélő, vagyis az én és a megszólított, azaz a Másik bonyolult poétikai és retorikai kapcsolódása vagy épp radikális szétválasztása mindvégig nyomon követhető. Ezek mellett pedig kulcsfontosságú a szövegszervezés szempontjából a versek fokozott testrepresentációja, mely sajátosság ugyancsak megfigyelhető a poétikai elődökként kijelölt József Attila és Szabó Lőrinc szövegeiben.¹⁰ Ez a fokozott testrepresentáció Szabó Lőrinc költészetében is argumentálható, az életmű egészében domináns szerepet kap a test leírása, a versbeli beszélő és saját testének, valamint a saját és a Másik testének kontextusában. A költő egyik monográfiája, Kabdebó Lóránt tanulmánya hívja fel a figyelmet erre a kulcsfontosságú motívumra egyik tanulmányában: „Szabó Lőrinc költészetében a test mint a személyes létezés formaviselője megkülönböztetett helyet köt le, az életmű és a megfogalmazni vágyott személyiségkép közötti kapcsolatkeresés színhelye” (Kabdebó 2012, 87). Ez a megállapítás Pilinszky lírájával kapcsolatban is megfontolandó, hiszen az ő verseiben is a test különös színtere a szubjektívációs folyamatok sikerességének vagy éppen lehetetlenségének. A Pilinszky-versek jelentős részének szintén a szubjektum versbeli konstrukciójának kialakítása a tét, bár tény, hogy a két költői életmű más poétikai eljárásokkal operál. Azonban a fenti megállapítás mellett érdemes még egy mondatot idézni a Kabdebó-tanulmányból, amely szintén megvilágító lehet Pilinszky egyes verseivel kapcsolatban: „A személyiség definiálhatatlan, a test tárgyszerűen leírható, meghatározó szerepet tölt be. [...] az ember [...] a testben és a test által válik kiszolgáltatottá” (Kabdebó 2012, 87). A test mint a személyiség definiálásának – és megkonstruálásának – eszköze Pilinszky szövegeiben is fontos motivikus kiindulópont, a kiszolgáltatottság alapélménye pedig nemcsak a szerelmes verseinek alapkarakterére jó jelző, hanem egész poétikájára jellemző, alapvető attitűd. Így tehát láthatjuk, hogy Szabó Lőrinc lírája nemcsak a szövegekben alkalmazott retorikai eljárások miatt lehet előképe Pilinszky János verseinek, hanem a bennük megjelenő, kitüntetett szereppel bíró testrepresentáció miatt is.

¹⁰Elemzésemben részletesebben térek ki József Attila szerelmes verseinek hatására. Ennek oka az, hogy míg a Szabó Lőrinc-szövegek hangnemükben és retorikájukban mutatnak hasonlóságot Pilinszky verseivel, addig József Attila költeményeiben számos motivikus és poétikai hasonlóság mutatható ki, s ebből következően mint a poétikai hagyomány újírását értelmezem a Pilinszky-verseket.

A következőkben röviden kitérek a József Attila-i versbeszéd motivikus hatásaira, különös tekintettel az érzékelés és észlelés fenomenológiai és test-reprezentációs kérdéseire.

Értelmezésem szempontjából kulcsfontosságú a korábban már említett Pilinszky-tanulmány Schein Gábortól, hiszen az foglalkozik először a két költői életmű szerelmes versei között kimutatható szövegszerű kapcsolatokkal. A József Attila-recepció jelentős része foglalkozik más-más aspektusból az életműben pregnánsan megjelenő szerelmes versekkel, számtalan elemzés született az *Ódáról* vagy a *Flóra-versekről*. Pilinszky szövegeivel kapcsolatban ez korántsem igaz, a kritikai recepció – néhány kivételtől eltekintve – mintha megfeledkezett volna arról a (szövegszerűen is kimutatható) tényről, hogy a Pilinszky-életműnek szerves részét képezik a szerelmes versek, sőt kimondhatjuk, hogy az általam vizsgált első kötetben többségben is vannak. A Pilinszky-féle szerelmi lírához kapcsolható kritikai attitűdre jó példa Szávai Dorottya megállapítása, aki Pilinszky szerelemélményét kiiktathatatlan hiányérzetként, a heideggeri *Sorge-tapasztalat* megfogalmazásaként értelmezi: „a mások ittléte autentikus értelemben nem képes ittlétet helyettesíteni. A másik ittlétével sohasem rendelkezem eredeti módon, az ittléttel bírás egyedül adekvát módján, a másikat lenni én sohasem tudom. (Die Anderen bin ich nie.)” (Szávai 2009, 108). Szávai szerint a heideggeri perspektívából „is interpretálhatóvá válik a hagyományos (szorosabb értelemben vett) szerelmi líra szinte teljes hiánya a Pilinszky-költészetben” (Szávai 2009, 108). Részben egyet kell értenünk ezzel a kijelentéssel, hiszen a hagyományos értelemben vett szerelmi líra poétikai sajátosságai valóban nem jelennek meg ezekben a versekben, azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hagyományos értelemben vett szerelmi líra már József Attila vagy Szabó Lőrinc költészetéből is javarészt hiányzik. A Pilinszky-líra szerelmes versei újrapozicionálják a megszólító és a megszólított helyzetét, és a korábban egyáltalán nem a szerelmes versekre jellemző hangnemmél, motívum- és szóképhasználattal egy teljesen új minőségű szövegvilágot teremtenek. Schein Gábor szerint a *Trapéz és korlát* nyelve „erősen emlékeztet a kései József Attila szerelmes verseinek nyelvére”, valamint „ugyanúgy fölmerül Pilinszkynél is az ölés és az ölelés, a szerelem és a gyilkosság közelségének motívuma, amely hosszú történetre tekinthet vissza a magyar költészetben, de lehangsúlyosabban a Flóra-versek szerzőjénél találjuk meg őket, és egészen úgy, ahogyan később a Trapéz és korlát néhány darabjában” (Schein 1998, 171, 174).

Ahogy azt már korábban említettem, Pilinszky esetében a József Attila-i hagyományra való reflektálás kétségtelen, korai versei, sőt bátran állíthatjuk,

hogy az egész *Trapéz és korlát* kötet, a költőelőd poétikájának nyomait viseli magán. Ha tüzetesen végigolvassuk a Pilinszky-kötet szövegeit, a versekből szinte előugranak a József Attila-allúziók, -motívumok és -intertextusok. Ezek a poétikai eszközök nem tűnnek el teljesen, hiszen jelen vannak a későbbi versekben is, azonban ott már számukban is kevesebb, valamint szövegbeli applikációját tekintve is jelentős változásokat figyelhetünk meg, míg az első kötetben a tradíció folytatásaként, az ezt követő versgyűjteményekben mint annak lebontása, az attól való elszakadás értelmezendő (Horváth 2008, 95–105).¹¹ Ez a fajta kettősség, a hagyomány folytatása és annak lebontása, a szerelmes versekben is argumentálható.

A József Attila szerelmes költeményeihez való kapcsolódást több oldalról is megközelíthetjük, egyrészt a szövegek motívumbeli hasonlósága, másrészt a két szerelemfelfogás eltérő jellege felől. A motívumok – különös tekintettel a test szövegbeli motívumai és versbeli megjelenése – oldaláról az *Óda* című vers több szempontból is termékeny alapja lehet az összehasonlításnak. Ahogy ezt elemzésében Tverdota György kimutatta, az *Óda* szövege egyszerre irányítja az olvasó figyelmét az *öt érzék ezer muzsikájának*, azaz az érzéki észlelésnek, az emberi kommunikáció tematikájának, valamint a női test leírásának vizsgálatára (Tverdota 2005, 88–142):

A látás természetesen domináns szerepet kap: „*nézem... látom... s újra látom*”. Természetesen társulnak ehhez a hanghatások, a vizesés *robaja*, a barlang *csöndje*, érdekes mindkét táji elem egy hasonlat szerkezetébe foglaltan jelenik meg. Az első benyomás azonban még átfogó és diffúz – a szaglást képviseli: „Az ifjú nyár / könnyű szellője, mint egy kedves vacsora melege, száll.” De az ízérezékelés sem maradhat ki: „Ízed, miként barlangban a csend, / számban kihülve leng” (Tverdota 2005, 90).

Az első markáns különbség már itt feltűnhet, míg József Attila már-már az impresszionizmus esztétikájához igazodva halmozza az érzékek és ezáltal a

¹¹ Megvilágító erővel hat Horváth Kornélia *Apokrif*-elemzése, aki a versszöveg nyelvi-poétikai vizsgálatát során a József Attila-i hagyománytól való elszakadást, az attól való továbblépést regisztrálja, az intertextualitás alakzatát mint a kanonizált költői beszédmód leépítésének poétikai eszközét mutatja be: „A József Attila-féle versbeszéd legbiztosabb jelét abban ismerhetjük fel, hogy a költemény szerkezetében több elemző szerint is bizonyos tekintetben elkülönülő 3. részből eltűnnek az allúziók, ebben a (hiány)tényben a kiküzdött nyelv megszólaltatásának szimptomája mutatkozik meg. Az új, a másikén keresztül megalkotott »saját« nyelv első szövegbeli manifesztációjának azt a versbeli mondatot tekinthetjük, amely a beszéd és a nyelv végső megsemmisülését kimondó »Nincs is szavam« állítás után következik, »Iszonyu terhe / omlik alá a levegőn, / hangokat ad egy torony teste»” (Horváth 2008, 100–101).

benyomások szövegbeli jelenlétét, addig Pilinszky verseiben az *öt érzék ezer muzsikáját* csupán két érzék, a tapintás és a látás dominanciájára és ezek dinamikájára redukálja. Számos példát találhatunk erre a *Trapéz és korlát* című versben:

Sötéten hátat fordítasz,
kisikló homlokodra
a csillagöves éjszakát
kezem hiába **fonja.**
Nyakad köré ezüst pihék
szelíd pilléi gyűlnek,
bizalmasan **belém tapadsz,**
nevetsz, – vadúl **megütlek!**

Sugárzó párkányon futunk,
elgáncsolom a lábad,
fölugrasz és **szemembe kapsz,**
sebezhetetlen állat!
Elszűkül arcod, hátra buksz,
vadul zuhanni kezdesz,
az éjszaka trapézain
röpülsz tovább, emelkedsz
a rebbenő való fölé!
Kegyetlen, néma torna,
mégcsak nem is kiálthatok,
követlek szívdobogva,
merészen **ellököm** magam,
megkaplak és **ledoblak,**
elterülünk hálóiban
a rengő csillagoknak!

Most kényszerítlek, válaszolj,
mióta tart e hajsza?
Megalvadt szememben az éj.
Ki kezdte és akarta?
Mi lesz velem, s mi lesz veled?
Vigasztalan szeretlek!
Ülünk az ég korlátain,
mint elítélt fegyencek.¹²

¹²A dolgozatban a következő kiadást használok: Pilinszky 2003. A kiemelések mind tőlem (V. A.).

Míg az *Óda* beszélője egy rögzített nézőpontból írja le az érzékelt környezetet, s ezáltal pozicionálja saját magát, s ezzel együtt indítja be a versszövegben az érzékelés és az érzékek működésére reflektáló asszociációs motívumláncot, addig a *Trapéz és korlát* beszélője folyamatos mozgásban van – explicit és implicit értelemben is. Míg a József Attila-versben egyértelmű, majdhogynem kauzális a versbeli beszélő és a megszólított szerelmes szövegbeli „egymásra következése” (az én pozicionálja magát, majd leírja a tájat, a táj elemeiről asszociál a kedvesre, majd ezt követi a szeretett nő részletes leírása, végül újra visszatérés a kezdeti beszédpozícióba), addig Pilinszky-nél a versbeli beszélő és megszólított dinamikus mozgásban van.

Az első szakaszban a megszólított leírása (E/2.), majd a második szakasz váltott (T/1. és E/2.) után csak a harmadik szakaszban jelenik meg: először grammatikailag egyértelműen jelölve az én (*ellököm magam*), majd egy szakaszon belül újra (T/1.), végül az utolsó versszakban ismét változtatva (T/1., E/1. és E/2., majd újra T/1.) artikulálódik a versszöveg beszélője és megszólítottja. A folyamatos beszédpozíció váltogatása mellett pedig megjelenik az a meggyőző és egyben követelőző, fenyegetőző retorika – melyre Kulcsár Szabó Ernő hívta fel a figyelmet korábban idézett dolgozatában –, amely szinte minden Pilinszky-szövegre jellemző lesz, jó példa rá a *Mondom neked* című vers, szintén a *Trapéz és korlát* című kötetből:

[...]

parázna vagy, kétség se fér e hithez,
parázna vagy, szeretsz vagy nem szeretsz.

Tulajdon árnyékoddal összefekszel,
mindegy neked, kivel-mivel,
de annyi karból hogy merülsz fel egyszer,
végül minő **medúzafő** leszel?

A pusztulás a lábadnál dorombol,
miért nem űzöd már odább?
A pillantását keresgéled folyton,
és ujjaidon próbálsz fogát.

Lekuporodol, s alólad a párna,
a halom párna fölmered,
mint néma hasábokból rakott máglya.
E pillanatban szinte értelek.

Parázna vagy, mondom neked, parázna,

– **hallgass**, míg végére jutok! –

de szíved alján embertelen árva,

s magad vagy, ki ezt elsőnek tudod.

A beszélő pozíciója – E/2. megszólítás – egyértelmű is lehet a szövegben, a féltékeny szerelmes kárhóztartja társát. A vers mint a *Trapéz és korlát* című szöveg kötetbeli intertextusa – sőt mint annak továbbírása – is olvasható, hiszen a kiinduló szövegbeli pozíció e korábbi verset evokálja: „Magasban ülsz, lábad keresztbe ejtve / arcátlan elhagyod magad, / alkalmat adsz, és mintha rendjén lenne, / a lámpa fénye majd beléd tapad.” Az *arcátlan elhagyod magad* sor már a versszövegben később, a harmadik szakaszban elhangzó „ítéletet” előlegezi meg, *parázna vagy*. A szöveg végig ezt a leuraló és ítélkező retorikát követi, a megszólító felettes pozíciója meggingathatatlan.¹³ Ugyanakkor ez a viszony korántsem problematikus, a stabilnak tűnő felettes viszony mellett az ambivalencia éppúgy jelen van a szövegben, habár a megszólított mint *medúzafő (Szimbólumtár)*¹⁴ jelenik meg, s így a megszólítónak menekülnie kellene előle, mégsem kerüli el, sőt, azonosul vele („E pillanatban szinte értelek”). A verset így olvashatjuk az önmegszólítás alakzata felől is, amely ugyancsak jellemző retorikai gyakorlata a Pilinszky-szövegeknek. Innen nézve pedig új fénybe kerülnek a szövegek, s ezzel együtt Pilinszky sajátos szerelemértelmezése is.¹⁵

¹³Amikor a Szabó Lőrinc-költészetet mint előképet említettem, az ilyen retorikai fogásokra, megszólító és megszólított hasonló viszonyaira igyekeztem rávilágítani, amennyiben a Szabó Lőrinc-líra előképe Pilinszky szerelmes verseinek, akkor a kapcsolat ebben a retorikában keresendő (l. *Semmiért egészen*).

¹⁴A medúza-metaphora egyértelmű mitológiai utalás: „A görög mitológiában Phorküsz tengeristen és felesége, Kétó három szárnylánya, a khthonikus erők és a megfélemlítés jelképei. Visszataszító és torz voltakat szárnyas, pikkelyekkel borított testük, az Erinnüszökhöz hasonló kígyófonatú hajuk és vadkanagyaruk, valamint haragos tekintetük fejezi ki leginkább. A mítosz szerint hármójuk közül ketten, Szthenó és Eurüalé halhatatlanok voltak, míg a legkisebb, Medusza halandó. Mivel dermesztő tekintetüktől minden élőlény kővé változott, Perszeusz csak úgy tudta Medusza fejét levágni, hogy nem pillantott rá, és csak a tükörképét tartotta szemmel a pajzsán. A gorgófej levágása és Perszeusz győzelme a Medusza felett ezért az emberfeletti vállalkozás és az alvilági erőkkel folytatott harc példájává vált.” In *Szimbólumtár* 'gorgók' szócikke (A dolgozatban az elektronikus kiadást használom: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#gorg%C3%B3k).

¹⁵A biográfiai olvasatot igyekszem mellőzni az elemzésben, mégis érdemes idézni Pilinszky egy-egy naplóbejegyzését a *Naplók, töredékek* című kötetből: „A szerelem ott kezdődik, mikor a belső figyelem egyszerre folyamatossá válik, s intenzitásában szinte az elviselhetetlenségig fokozódik”, valamint „Fájdalmas pontok, szexuális féltékenység. Áthághatatlan kő, mással szeretkezik, ➔

A metafora érdekessége (mely egyben mint az önmegszólítás „csúcspontja” is értelmezhető) egyfelől a látás szerepében keresendő, Medusza áldozatait egy pusztá pillantással kővé dermedtette, így a *megértés* mint azonosulás ezzel a taszító létformával, Medusza alakjával is értelmezhető. Ugyanakkor Medusza legyőzése úgy is olvasható, mint győzedelmeskedés az alvilági – Pilinszky esetében mindenképpen indokolt a bűnökkel való szembenézés említése – erők felett.

Az azonosulás és az elkülönülés-elszakadás a Pilinszky-féle szerelmi líra egyik alapvető vonása, megengedés és tiltás, közel engedés és eltaszítás, igenek és nemek folyamatos dinamikája uralja e szövegeket. Ez a kettős viszonyulás a kötet két utolsó – szintén szerelmes – versében teljesedik ki, a *Ne félj* és a már említett *Miféle földalatti harc a Trapéz és korlát* című kötet szerelemélményének és -tapasztalatának legmarkánsabb képviselői.

A két verset – ahogy korábban tettük ezt a *Trapéz és korlát* és a *Mondom neked* esetében – olvashatjuk egymás párverseként, sőt, a kötetten átívelő szerelmi narratíva (ideiglenes) betetőzés is. Persze ez a tetőpont sem a konvencionális szerelemfelfogások eszményképét követi, mindkét szöveg egy eltervezett, majd visszavont gyilkosságot beszél el. A *Ne félj* első szakaszában újra a már korábban is megfigyelt fenyegetés szólama szólal meg:

**Én megtehetném és mégsem teszem,
csak tervezem, csak épphogy fölvetem,
játsszom magammal, ennyi az egész,
siratnivaló inkább, mint merész.**

A versbeli beszélő egy tervezett és folyamatosan visszavont jövőbeni cselekedetről beszél, mely explicit módon a harmadik szakasz „A házatok egy alvó éjszakán, / mi lenne, ha rátok gyújtánám?” kérdésben formálódik meg. A szeretett

-
- ➔ mással gyöngéd. Érzelmileg, belül máshoz húz, amikor vele vagyok. Rettenetes kihívások. Miért volt más Ch. esetében? Az ő tudatának a kritikája. Mit kell neki elvégeznie? S mi az, amit máris elvégzett? El kell jutnom a tökéletesen türelmes szerelemig. Jobb út ez, az áldozat és a boldogság útja, jobb, mint a feledés és üresség útja. Azt kell tennem nap, mint nap, ami a legnehezebb, csak ez az áldozat fog felmenteni és megkönnyíteni” (Pilinszky 1995), és végül: „Szexualitás és hiúság nálam szinte közös töről fakadnak. Csak rajtuk egészen túljutva érkezhetek el költészetem új szakaszába. De ha nem, akkor is a legfőbb jó történt velem, mert ha van örület, hát a hiúság és a szexualitás az. Egyáltalán ahhoz, hogy helyesen gondolkozzunk, helyesen kell élnünk” (Pilinszky 1995). Ezekből az idézetekből is kiviláglik, hogy Pilinszky számára a szerelem léte – bármennyire is ambivalens volt – elengedhetetlen volt. Ahogy ezek a naplóbejegyzések mutatják, a folyamatos küzdelem és a leszámolás intenciója uralta szerelemképét, és ez a szerelemfelfogás az, ami a veresszövegekben is visszaköszön.

Másik elégetése már korábban is felbukkan¹⁶, de míg ott csak egy sor erejéig, itt aztán ez az égés-elégetés motívum lesz a vers egyik központi képe. A versbeli megszólított *te* elégetése értelmezhető mint büntetés, a „szerelmi inkvizíció” ítéletének következménye. Azonban itt nemcsak egy (vélt) bűnös van, aki elég, hanem egy Másik is, aki elégeti társát. Így a versbeli pozíciók motivikus szinten megfordulnak, az áldozat gyilkossá válik, a gyilkos pedig áldozattá. A megszólító és a megszólított Másik pozíciói folyamatos mozgásban vannak. A Másik szenvedésének tapasztalata a versbeli beszélőt perverz élvezettel tölti el:

Mert **égni fogsz**. Alant az udvaron
a tátott szájjal síró fájdalom
megnyílik érted, nyeldeklő torok.
Hiába tépsz föl ajtót, ablakot.

A túlsó járdán állok és **falom**,
gyapjat növeszt a füst a tűzfalon,
gyulladt csomóba gyúl és fölfakad,
vérző gubanc a szűk tető alatt!

Mi engem ölt, a **forró gyötirelem**,
most **végig ömlik** rajtad, mint a **genny**,
sötét leszel, behorpadt néma seb,
akár az **éj**, s az **arcom** odalent.

A versszöveg fiziológiai pontossággal követi végig az égés folyamatát, a ház összeomlásának, a füstnek és a lángoknak a terjedését, valamint a háznak és az égő testnek a metonimikus érintkezésével továbbírt motívumát. A külső környezet porig égése szintén motivikus kapcsolatba lép a belső (test és lélek) elégésével, ahogyan a tűz gyulladt csomója fölfakad, úgy a belső fájdalom gennyes góca is felszakad. E külső és belső, fizikai és pszichikai folyamatok leírása éppen ellenkezője a konvencionális szerelmi szenvedély lángolásának. Ebben a szövegben a „tiszta szenvedély” (éles ellentétben állva Cseke Ákos József Attilánál bevezetett „tiszta szerelem” koncepciójával) (Cseke–Tverdota 2009) fokról fokra számolódik fel, néma, felfakadt sebet, éjsötét és behorpadt arcokat hagyva maga után. A *sötétség* és az *éjszaka* mint a halál képzetek jelennek meg, a *behorpadt arc* pedig a szubjektum deformálódását implikálja, mint a rossz szerelem eredményét. Ezek a motívumok nemcsak Pilinszkyé, és

¹⁶Lásd a *Mondom neked* című versben: „Lekuporodol, s alólad a párna, / a halom párna fölmered, / mint néma hasábokból rakott máglya”.

hanem József Attilánál is kulcsfontosságú szerepet kapnak, mind az *éjszaka*, mind pedig az *arc* folyamatosan visszatérő kép a József Attila-i szövegvilágban. Azonban e ponton is tudatos elkülönböződés, kvázi negatív újraírás történik a Pilinszky-versben. Míg József Attilánál – talán az egyik legmarkánsabb szövegpozícióban lévő arc motívum – a *Nem én kiáltok* című versben („Hiába füröszted önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat.”) a Másikban való teljes feloldódást implikálja, addig Pilinszkynél éppen a Másik az, aki lehetetlenné teszi a benne való feloldódást, sőt utóbbi esetében a lírai beszélő is előidézöje önnön felszámolódásának.

A szövegbeli dráma csúcspontja után – amely megszólító és megszólított együttes halálát írja le – az utolsó két szakaszban a vers hangneme megváltozik, az átkozódás és fenyegetőzés eltűnik. A gyilkosság gondolati játéka közönybe csap át, a közöny végül teljes tagadásá:

Hogy átkozódtam? Vedd, minek veszed.

Nem érdekel, nem is szerettelek.

Aludj nyugodtan, igyál és egyél,
s ha értenéd is átkaim, – ne félj.

A végső tagadás többféle értelmezést is felkínál, egyfelől a gyilkossági szándék megtagadását, valamint az egykori szerelem megtagadását. Azonban az utolsó sor („s ha értenéd is átkaim, – ne félj.”) továbbra is „játékban tartja” a mágikus, ráolvasásszerű intenciót.

A szerelmi gyilkosság *kényszere*, a Másik tudatos felszámolása, az előző szövegekhez hasonlóan, a *Miféle földalatti harc* című vers központi témája, ebben a szövegben teljesebben ki és egyben halmozódnak fel a korábbi versek motívumai. A versbeli beszélő szinte gyűlölettel gondol *párjára*, azonban a kettős dialektika, amely az előző szövegekben is ott munkált, ebben a versben is fókuszban van. Az első két szakasz újfent a vágyott, már-már görcsösen akart elszakadást tematizálja:

Napokra elfeledtelek,
döbentem rá egy **este**,
üres zsebemben **álmosan**
cigarettát keresve.
Talán **mohó idegzetem**
falánk bozótja nyelt el?
Lehet, hogy **megfojtottalak**
a puszta két kezemmel.

Különben olyan **egyremegy**,
a **gyilkos nem latolgat**,
akárhogy is történhetett,
te mindenkép halott vagy,
heversz, akár a föld alatt,
elárvult szürke hajjal,
kihamvadt sejteim között
az alvadó iszapban.

A külső, szomatikus működés (*álmosan*) éles ellentétben áll a belső, pszichikai működéssel (*mohó idegzet*), egymást követik az aktivitást fenntartó igék. A versszövegben ismét a (testi) érintkezést leíró motívumok vannak túlsúlyban (pl. *melléd nem sodort, eggyévetett az álom, összebújt, együtt merültem el veled, követtelek, magához rántja, átöleltelek*), s talán nem túlzás azt állítani, hogy egy (vágott) szexuális aktus leírását olvashatjuk ki a szövegből.

A vágy kényszerű működésének motívumai uralják a szöveget, azonban ez nem oldódik fel, nem vezet beteljesüléshez, akárcsak a *Trapéz és korlátban*, megszólító beszélő és a megszólított Másik, itt is *rabok*, kvázi *élő halottak*. Elválás és újratalálkozás dinamikája irányítja a *földalatti harcot*, ez a motívum is többszintű értelmezést enged meg. Továbbviszi a gyilkosság és a halott Másik eltemetését, de másodlagos jelentésként ott működik benne a tiltott, földalatti tevékenység képzele is, amelyet titkolni és leplezni kell, valamint Orpheusz és Eurüdiké mítosza is felsejlik az alvilági szerelem képzetével kapcsolatban. A vers utolsó szakaszának *leskelő pokla* pedig mint végső létállapot szintén kiolvasható a szövegből, a versbeli beszélő alászállt az alvilágba a Másikért, de hiába találtak egymásra, nem térhetnek vissza onnan. A vers utolsó szakasza is ezt a többszintű viszonyt erősíti meg, félelem, vágy és bűnérzet hármasságát egyesíti magában:

Én **félek, nem tudom mi lesz**,
ha **álmom** újra fölvet?
Kivánlak, mégis kapkodón
hányom föléd a földet.
A számban érzem mocskait
egy leskelő pokolnak,
mit rejt előlem, istenem,
mit őriz még a holnap?

E rövid mikroelemzések sorozata arra próbált kísérletet tenni, hogy megmutassa a későmodern szerelmi líra továbbélését és továbbírhatóságát Pilinszky János verseiben. Meglátásom szerint a József Attila-i motívumok, valamint a Szabó Lőrinc-féle retorika termékeny újraírása érhető tetten a *Trapéz és korlát* verseiben. Ez egyrészt egyfajta hatástörténeti ív kirajzolódását is feltételezi a három költői életmű között, valamint – „ha már a metaforák makacsabbak, mint a tények” (De Man 1991) – szövegszerű bizonyíték egy elfelejtett szerelmi líra tényleges létezésére.

Irodalom

- Bókay Antal. 2003. A líra öndekonstrukciója. In *Keresztvezdés: Dekonstrakció, retorika és megértés a mai irodalomelméletben*, szerk. Bókay Antal–M. Sándorfi Edina. 65–80. Budapest: Janus–Gondolat.
- Bókay Antal. 2004. *József Attila poétikái*. Budapest: Gondolat.
- Bókay Antal. 2006. *Líra és modernitás – József Attila én-poétikája*. Budapest: Gondolat.
- Cseke Ákos–Tverdota György. 2009. *A tisztaság könyve*. Budapest: Universitas.
- De Man, Paul. 1991. Szemiotika és retorika. In *Szöveg és interpretáció*, szerk. Bacsó Béla. 115–129. Budapest: Cserépfalvi.
- Heidegger, Martin. 2004. *Lét és idő*. Budapest: Osiris.
- Horváth Kornélia. 1999. *Tűhegyen: Versértelmezések a késő modernség magyar lírájának köréből*. Budapest: Krónika Nova.
- Horváth Kornélia. 2008. Léptek és rovátkák. Az Apokrif ars poeticája. In *Apokrif: A tizenkét legjobb magyar vers 2*. 95–105. Szombathely: Savaria University Press.
- Kabdebó Lóránt. 2012. Szabó Lőrinc és a test. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 17 (1): 87–101.
- Kulcsár Szabó Ernő. 1993. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum.
- Kulcsár Szabó Ernő. 2004. A „szerelmi” líra vége. „Igazságosság” és intimitás kódolása a későmodern költészetben. <http://mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000426.pdf> (2015. márc. 7.)
- Kulcsár-Szabó Zoltán. 1998. *Hagyomány és kontextus*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- Kulcsár-Szabó Zoltán. 2010. *Tükörszínhátéka agyadnak: Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Budapest: Ráció.
- Mártonffy Marcell. 2007. Katolikus historizmus és apokrif magánbeszéd. *Irodalomtörténet* (1): 67–93.

- Pilinszky János. 1995. *Naplók, töredékek*. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=1&docId=7513&secId=812593&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Pilinszky+J%C3%A1nos&limit=1000&pageSet=1>
- Pilinszky János. 2003. *Összes versei*. Budapest: Osiris.
- Pilinszky János. 2010. *Beszélgetések*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=-1&docId=876&secId=81727&limit=10&pageSet=1>
- Radnóti Sándor. 1981. *A szenvedő misztikus: Misztika és líra összefüggése*. Budapest: Akadémiai.
- Schein Gábor. 1998. *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*. Budapest: Universitas.
- Szávai Dorottya. 2005. *Bűn és imádság*. Budapest: Akadémiai.
- Szávai Dorottya. 2009. A „te” mint szóesemény. Pilinszky János: Juttának. In *A „te” alakzatai: Dialógus és szubjektum a lírában*. 40–72. Budapest: Kijárat.
- Szimbólumtár*. http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm#gorg%C3%B3k (2015. ápr. 4.)
- Tolcsvai Nagy Gábor. 1998. *Pilinszky János*. Pozsony: Kalligram.
- Török Endre szerk. 1983. *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*. Budapest: Magvető.
- Tverdota György. 2005. József Attila szerelmi ódája. In *Határolt végtelenség: József Attila-versek elemzése*. 83–142. Budapest: Osiris.
- Varró Annamária. 2014. Metafora-metafizika-mitológia, a költői nyelv működése Pilinszky János *A szerelem sivataga* című versében. In *„Az ideál mindazonáltal megőrződik”: Tanulmányok Bécsy Ágnes tiszteletére*, szerk. Horváth Kornélia–Osztrólczyk Sarolta. 327–338. Budapest: Gondolat.
- Varró Annamária. 2015. „...amiről csak hasonlatok beszélnek”. A köztesség poétikája Babits Mihály, Pilinszky János és Petri György egy-egy versében. In *Babits és kortársai*, szerk. Majoros Györgyi–Sipos Lajos–Tompai Zsófia. 367–377. Budapest: Napkút.

ATTRACTION AND REVULSION, A FORGOTTEN LOVE POETRY

János Pilinszky: Trapeze and Bars

The paper attempts to analyze poems that have elided critical reception up to now. The author applies the standard discourse analysis and tries to give a new interpretive approach while keeping the standard critical reception in mind. Pilinszky's love poetry is one of the groups of poems untouched by critical reception, undeservedly and consistently ignored for social or political reasons.

Keywords: János Pilinszky, love poetry, body representation, Attila József, Lőrinc Szabó

PRIVLAČENJE I ODBOJNOST,
ZABORAVLJENA LJUBAVNA LIRIKA

Janoš Pilinski: Trapez i ograda

Imajući u vidu diskurse o ranijim recepcijama lirike Janoša Pilinskog koji su ujedno bili i određujući, autor studije pokušava da skicira jedan od mogućih pravaca tumačenja, stavljajući u fokus interpretacije stihove koji su do sada bili zaglavljani u bezvazдушnom prostoru kritičke recepcije: u odnosu na ove stihove do sada uopšte nije, ili skoro da nije načinjena nikakva tekstualna analiza koncentrisana na njihovo jezičko i poetičko funkcionisanje. Jednu grupu ovakvih stihova – koja sadrži dosta tekstova – čine ljubavne pesme, koje su (možda nije preterano reći), zbog društvenih ili baš političkih razloga, nezasluženo i dosledno ignorisane.

Ključne reči: Janoš Pilinski, ljubavna poezija, telesnost, Atila Jožef, Lerinc Sabo

A kézirat leadásának ideje: 2015. szept. 10.

Közlésre elfogadva: 2015. nov. 20.

SÓLYOM Réka

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Budapest
solyomreka@hotmail.com, solyom.reka@kre.hu

NYELVI VÁLTOZÁS, KREATIVITÁS ÉS MEGÉRTÉS

Napjaink magyar nyelvének neologizmusairól

Language Change, Creativity, and Interpretation

Neologisms in present-day Hungarian

Jezičke promene, kreativnost i razumevanje

Neologizmi u savremenom mađarskom jeziku

A tanulmány a mai magyarnyelv-használatban megjelenő nyelvi változást és kreativitást: neologizmusok szemantikai, stilisztikai jellemzőit, valamint a hozzájuk kapcsolódó nyelvhasználati attitűdöket elemzi funkcionális-kognitív keretben. A változatos grammatikai felépítésű szavak – *be* igekötős igék, szóösszetételek, *-l/-z* képzővel létrejött igék, elvonással keletkezett igék, főnév → melléknév szófajváltással keletkezett melléknévek – elemzése elsősorban az elmúlt öt évben, legutóbb pedig 2015 őszén felvett kérdőíves felmérések vonatkozó válaszaira épül. A kapott válaszok segítségével következtetni lehet nemcsak a nyelvhasználók jelentéskonstruálási folyamataira és stílustulajdonítására, de lehetővé válik egy-egy neologizmus szemantikai szerkezetének grafikus ábrázolása is a fogalmi integrációs modell (blendingmodell) keretében. A tanulmány végén sor kerül azoknak a tanár foglalkozású adatközlőktől származó, vonatkozó válaszoknak a bemutatására is, amelyeket a megkérdezettek 2015 őszén adtak meg a neologizmusoknak az oktatási folyamatban betöltött szerepével kapcsolatban.

Kulcsszavak: nyelvi változás, kreativitás, neologizmus, funkcionális-kognitív elemzés, fogalmi integráció

Bevezetés

Jelen tanulmány a mai magyarnyelv-használatban megjelenő *neologizmusok* segítségével mutat be példákat a *nyelvi változási folyamatok*, illetve a *kreativitás*

témaköréből. A bemutatandó példák segítségével funkcionális-kognitív keretben elemzi továbbá a kapcsolódó *befogadói megértési folyamatokat, stílustulajdonítást és attitűdöket* az elemzett neologizmusokhoz kapcsolódóan. A befogadói megértési és megítélési folyamatok bemutatásához korábbi (az elmúlt öt évből származó) *kérdőíves felmérések*, valamint egy friss, 2015 októberében tanárok körében felvett felmérés vonatkozó eredményei szolgálnak adatokat.

A neologizmus fogalmának definiálása

A részletes elemzések, illetve az egyes példák bemutatása előtt fontos röviden meghatározni, hogy a jelen tanulmányban és a megadott elméleti kereten belül milyen nyelvi jelenségek sorolhatók a neologizmusok csoportjába.

A különféle lexikonokban, illetve az új szavakkal, kifejezésekkel foglalkozó művekben sok meghatározást olvashatunk a jelenséggel kapcsolatban; általában mind a magyar, mind az idegen nyelvű meghatározások kiemelik a neologizmusok újszerű voltát. Azonban a neologizmus fogalmának meghatározása: annak eldöntése, hogy egy adott időpillanatban mit tekintünk neologizmusnak, meglehetősen *problémásnak* tűnik (vö. Minya 2003, 13, Sólyom 2015, 214–215). A jelenség meghatározásához ugyanis *célszerű több tényezőt figyelembe venni*: nemcsak az elemzett nyelvi forma keletkezésének körülbelüli idejét (azaz újszerűségének kérdését), hanem azt is, hogy egy-egy nyelvi újdonság megítélése erősen *nyelvhasználófüggő* is, vagyis az új nyelvi formával találkozó nyelvhasználó előzetes tudásától, ismereteitől, tapasztalataitól is igen erősen függ (vö. Sólyom 2014a, 18). A „neologizmusnak tekinthetőség” kérdése ráadásul több tényező mentén is „mozog”. Elképzelhető ugyanis, hogy 1) amit az egyik nyelvhasználó nem érzékel neologizmusnak, azt egy másik nyelvhasználó annak érez, 2) amit egy nyelvhasználó egy adott időpillanatban neologizmusnak érzékelt, azt ugyanez a nyelvhasználó egy bizonyos idő elteltével már nem fogja neologizmusként interpretálni (mivel a nyelvi forma begyakorlottá vált, meggyökeresedett a nyelvhasználatban).

A fenti kérdéseket, esetenként problémákat figyelembe véve, illetve az emberi megismerési folyamatok fontosságát hangsúlyozva a nyelvi változási folyamatban, jelen tanulmány *az alábbi meghatározás értelmében* tekinti neologizmusnak a bemutatandó nyelvi jelenségeket: a neologizmus tehát olyan újszerű szerkezeti felépítésű nyelvi jelenség, melynek egy adott közlő és/vagy egy adott befogadó adott szituációban előzetes (vagy ilyen hiányában előzetesként értelmezett) tapasztalataihoz, ismereteihez és az ezekből fakadó elvárásaihoz

viszonyítva újszerű jelentést és/vagy újszerű stílust tulajdonít. E jelentés- és stílustulajdonítás dinamikus, a fenti változók függvényében skalárisan módosulhat egyazon nyelvhasználó esetében is (Sólyom 2014a, 19).

Nyelvi változás és neologizmusok

A fenti neologizmusdefinícióból következik, hogy az újszerű nyelvi jelenségek megjelenése szervesen és dinamikusan illeszkedik a *nyelvi változás* folyamatába: „mivel a beszélőközösségek maguk is hálózatok, új célokat érhetnek el [...]. Mind az egyéni, mind a közösségi folyamatok dinamikusak, és soha nem szűnnek meg” (Cooper 1999, 105, fordítás tőlem – S. R.). Másfelől hangsúlyozni kell a nyelvi változási folyamatoknak azt a jellemzőjét is, hogy sok egyén, nyelvhasználó nyelvhasználatának együttes következményeként jönnek létre változások, anélkül, hogy ennek a nyelvet használó egyének külön-külön tudatában lennének, vagy szándékosan akarnák előidézni azt: „A beszélők nem nyelvük fonológiai és grammatikai rendszerének megváltoztatására irányuló szándékkal hoznak létre újításokat. A beszélők azért indulnak ilyen irányba, mert meghatározott társadalmi céljaik vannak beszélőtársaikkal” (Croft 2000, 59, fordítás tőlem – S. R., vö. Keller nyelviváltozás-elméletével, l. Keller 1990).

A neologizmusok esetében mindenképpen számolni kell a nyelvi változás folyamatának fent részletezett jellemzőivel: ezeket az egyéni, a nyelvhasználók saját jelentés- és stílustulajdonítását, valamint attitűdjét tükröző jellemzőket az évről évre felvett kérdőíves felmérések vonatkozó adatainak segítségével lehet tanulmányozni és nyomon követni.

Kreativitás és neologizmusok

A neologizmusok létrejöttével, használatával, illetve elemzésével kapcsolatban egy további jellemzőt, a *kreativitást* is ki kell emelni. A kreatív nyelvhasználat, az a szándék, hogy aki mond vagy ír valamit, eredetinek, egyedinek és/vagy humorosnak, ironikusnak akar tűnni, igen gyakran vezet neologizmusok keletkezéséhez és használatához. Az új nyelvi formák létrehozásakor a cél gyakran nem pusztán új kategóriák megnevezése, hanem a figyelem felkeltése, előtérbe helyezés, nyomatékosítás, a megjegyezhetőség elősegítése (Benczes 2014, 110–111). Mi több, a kreativitás gyakran „trendiség”-gel is párosul (jó példa erre Lehrer 2003-as tanulmánya, amelynek *Understanding trendy neologisms* a címe).

A beszélő/író törekvése az egyediségre, a figyelemfelkeltésre, a könnyen megjegyezhetőségre sok esetben azt a célt szolgálja, hogy a hallgatóval/olvasóval egyfajta *közösséget*: közös tudást és közös (vagy hasonló) attitűdöt érjen el. A kommunikációs folyamat tehát egyfelől olyan *interaktív cselekvés* a beszélő/író és a hallgató/olvasó között, amely „tágabb közegben a szociális kogníció része” (Tolcsvai Nagy 2012, 35, idézi Benczes 2014, 111–112). Másfelől „a játékos és szellemes nyelvhasználat [...] elősegíti a beszédszituációkban résztvevők közötti egyfajta »bajtársiasság« kialakulását, és erősíti az összetartozás érzését” (Long–Graesser 1988, 57, idézi Benczes 2014, 112).

Tény ugyanakkor, hogy a neologizmusok – így a jelen dolgozatban szereplő különféle grammatikai felépítésű példák is – be- és elfogadásukat tekintve *sokféle megítélést, attitűdöt kiválthatnak*. Megértésük, pozitív vagy negatív megítélésük nagymértékben hozzájárulhat későbbi „életképességükhöz”, elterjedésükhöz vagy eltűnésükhöz. Jelen elemzés elsősorban az elemzett szavak szemantikai felépítésére és stilisztikai jellemzőire koncentrál, ezeken túl utal viszont a 2015 őszen végzett felmérés részét képező *attitűdvizsgálatnak* az eredményeire is. Ebből kiderül, hogy az általános és középiskolában tanító tanárok hogyan vélekedtek a kérdőívben szereplő neologizmusok megjelenéséről, tárgyalásáról az oktatási folyamat, elsősorban a magyaróra során.

Az elemzések elméleti kerete

A dolgozatban tárgyalt neologizmusok elemzésére *funkcionális-kognitív keretben* kerül sor. Az elemzések célja többértű: egyfelől bemutatják néhány, a mai magyar nyelvhasználatban gyakran megjelenő, grammatikai felépítésük szerint elkülöníthető csoportba sorolható neologizmus *szemantikai és stilisztikai jellemzőjét*; másfelől néhány tipikus példa esetében bemutatják a vizsgált szó szemantikai felépítésének *grafikus ábrázolási lehetőségét* a fogalmi integráció keretében.

Az elemzendő szavak szemantikai-stilisztikai jellemzőinek vizsgálatára elsősorban Lakoff–Johnson 1980, Lakoff 2006 és Kövecses 2005, 2015 (a fogalmi metaforák és metonímiák elmélete), illetve Tolcsvai Nagy 2005, 2012 (a stílus szociokulturális tényezőinek megjelenése) alapján kerül sor. A grafikus ábrázolási lehetőségek bemutatásához néhány elemzett példa esetében a Fauconnier–Turner 1998a, b, 2002 által kidolgozott *fogalmi integráció elmélete* (*Conceptual Integration Theory*, más néven *blendingelmélet*) nyújt segítséget.

A fogalmi integráció gyümölcsöző lehet a jelentéskonstruálási folyamatok tanulmányozásában és ábrázolásában (Sólyom 2015, 216): ellentétben a fogalmi

metafora- és metonímiaelmélettel, amelyek „fix” módon rögzítenek viszonyokat a mentálisreprezentáció-párok között, addig a fogalmi integráció során ún. *térépítő elemek* segítségével (Fauconnier 1994, 16) egymással kapcsolatban álló kisebb fogalmi egységeket, más szóval mentális tereket hoz létre az emberi elme. Ezek a mentális terek azután segíthetik a megértést és a további reakciókat (Kövecses–Benczes 2010, 160). A folyamatban akár kettőnél több mentális reprezentáció összekapcsolása is lehetséges, így a diskurzus során online módon működtethető és hozzáférhető, aktuálisan kialakuló, *dinamikus fogalmi szerkezet* jön létre (Fauconnier 1994, Sweetser–Fauconnier 1996, Fauconnier–Turner 1998a, b, Tolcsvai Nagy 2013, 228). Az egymással összeköttetésben lévő mentális tereket pedig keretek és kognitív modellek strukturálják, amelyek a diskurzus során változtathatók is (Fauconnier–Turner 1998a, 137).

A blending folyamata röviden a következőképpen jellemezhető (vö. Sólyom 2014a, 51–52): az integráció során a leképezésben ún. *bemeneti terek* (*input spaces*) találhatóak, amelyek között *leképezés* (*cross-space mapping*) valósul meg (Fauconnier–Turner 2002, 40–41). (Gyakori típus az, ahol két bemeneti tér vesz részt a folyamatban, de a bemeneti terek száma meg is többszöröződhet.) A terek közötti leképezés részleges, és a bemeneti terek megfelelő jellemzői között jön létre (Fauconnier–Turner 1998b, 269).

Egy másik megjelenő tér a fakultatív *generikus tér* (*generic space*), mely a bemeneti terek jellemzőit tartalmazza és vetíti egymásra (Fauconnier–Turner 2002, 41). Mint arra a „fakultatív” jelző is utal, ez a tér nem minden esetben jelenik meg. A leképezések eredményeként megjelenő tér az *integrált tér*, maga a blend (*blended space*): ebben a bemeneti terek részleges kivetítése jelenik meg (Fauconnier–Turner 1998b, 270, Fauconnier–Turner 2002, 41–42). A blendben *szelektív kivetítés* történik, ennek eredményeként jelennek meg az integrációban részt vevő terekből származó jellemzők (Turner 2007, 378).

A fogalmi integráció folyamata során öt úgynevezett *optimalitási feltétel*nek kell teljesülnie az integráció működése érdekében (Fauconnier–Turner 1998b, 280, idézi Sólyom 2014a, 53):

- 1) Integráció: a blendnek jól integrált, egységként kezelhető jelenetet kell leképeznie.
- 2) Topológia: bármely elemek közti viszonyoknak, amelyek a bemeneti terekben szerepelnek és megjelennek a blendben, meg kell felelniük a blend elemei közötti viszonyoknak.
- 3) Háló: ahhoz, hogy a blendet egységként tudjuk kezelni, megfelelő kapcsolatoknak kell lenniük a blend és a bemeneti terek között.

- 4) „Kicsomagolás”: a blendnek minden külső segítség nélkül alkalmasnak kell lennie arra, hogy a befogadó „kicsomagolja”, megértse a létrejövő szerkezetet a bemeneti terek, a terek közti leképezések, a generikus tér és az összes, a blendben szerepet játszó tér közti kapcsolathálózat rekonstruálása során.
- 5) Jó ok: ha egy elem megjelenik a blendben, jelentőségének kell lennie, tehát releváns kapcsolatokat kell tartalmaznia más, a blend működtetése során szerepet játszó terekkel és funkciókkal.

Az elemzések célja és az elemzendő neologizmusok

A dolgozatban *szavak* elemzésére kerül sor. Az elemzendő neologizmusok grammatikai felépítésük alapján öt nagyobb csoportba sorolhatók, ezek a következők: 1) *be* igekötős igék (*becéloz, bedrágul*); 2) szóösszetételek (*gerillakertész, gerilla-cv*); 3) *-l/-z* képzővel létrejött igék (*facebookol/facebookozik, szelfizik*); 4) elvonással keletkezett igék (*árfolyamrögzít, kamubejelent*); 5) szófajváltással keletkezett melléknevek (*csúcs, zsír*). A 2-es, 3-as és a 4-es csoporthoz (összetétel, képzés, elvonás) kapcsolódóan két költői hapax, a *szertefelhőz* (Lackfi János) és a *színehagy* (Varró Dániel) is szerepelt a 2015. évi kérdőívben.

Az elemzések először a megadott kategóriákon belül egy-egy jellemző példa szemantikai szerkezetének bemutatására és grafikus ábrázolására mutatnak be lehetőségeket; ezután kerül sor a 2015. évi kérdőív szavaihoz kapcsolódó releváns szociokulturális jellemzők bemutatására; végül a tanároktól származó vonatkozó válaszok segítségével a szavakhoz kapcsolódó attitűdök, illetve az elemzett neologizmusok tanítási lehetőségeire vonatkozó megjegyzések összefoglalása következik.

Be igekötős igék

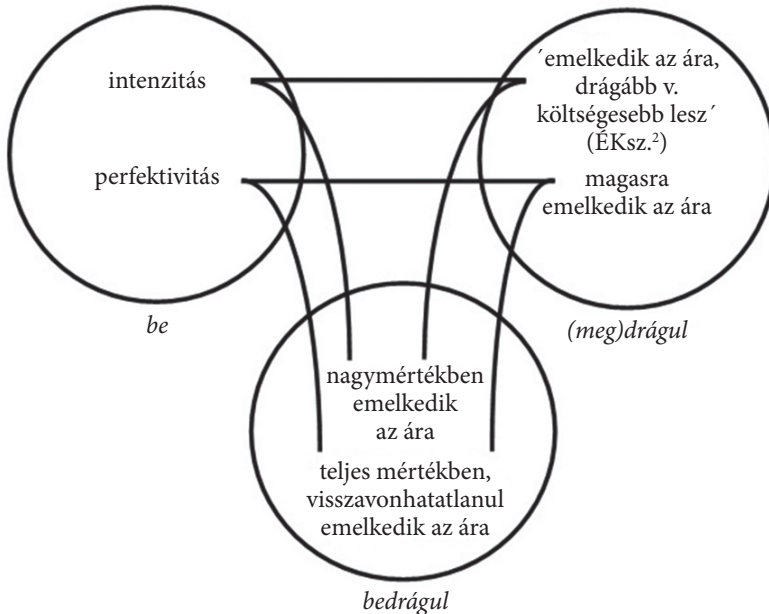
Ósi magyar igekötőnk, a *be* feltűnése napjaink magyarnyelv-használatában sok esetben megfigyelhető olyan igéknél, amelyek hagyományosan más igekötővel vagy igekötő nélkül szoktak megjelenni (vö. Sólyom 2014b). Kérdés, hogy „milyen okokból jönnek létre ezek az alakok: a rendszer szabályainak megfelelő potenciális alakok realizálódásából, pusztán szabályszegésből vagy esetleg a rendszer szabályainak átrendeződéséből?” (Ladányi 2007, 260). Azon túl, hogy a *be* igekötővel létrejött neológ alakulatok gyakran a „trendiség” (vö. Lehrer 2003) érzetét keltik, és sok esetben a szleng nyelvhasználathoz kötődnek, újfajta szemléletet is képviselnek: „A *be* igekötő új, általánosító szemléletre

épülő használata új típusú versengést indíthat el az igekötőrendszeren belül, ill. az igekötők használatában is” (Ladányi 2007, 279).

Jelen dolgozatban vizsgált *be* igekötős igék, a *becéloz* és a *bedrágul* esetében elmondható, hogy mindkettő esetében, az előbbi több jelentésében (Sólyom 2014a, 104–109), illetve az utóbbiban is érzékelték az adatközlők egyfajta intenzitást, illetve perfektitást. A 2015. évi felmérésben például a következőket írták a *bedrágullal* kapcsolatban magyarázatként (a szót kontextusban olvashatták az adatközlők): ’csak úgy juthatunk hozzá, hogy sok mindent feláldozunk érte’; ’sokkal többet kell majd fizetni érte’; ’hirtelen többbe kerül’.

A *bedrágul* neologizmus szemantikai szerkezete a fogalmi integráció keretében a következőképpen elemezhető: a *be* igekötő mint intenzitást, perfektitást kifejező igekötő jelenik meg a szokásosan igekötő nélküli vagy *meg* igekötővel ellátott (*megdrágul*) helyen, így biztosítva a blend egyik bemeneti terét. A másik bemeneti térben a hagyományosan igekötő nélkül vagy *meg* igekötővel álló (*meg*)*drágul* ige áll. Ennek jelentése az ÉKsz.² értelmében ’emelkedik az ára, drágább vagy költségesebb lesz’. Ehhez a jelentéshez kapcsolódik a *be* igekötő intenzitást és perfektitást kifejező funkcióival, és alakítják ki együttesen az új jelentést.

A leírtak grafikus módon az 1. ábrának megfelelően mutathatók be:

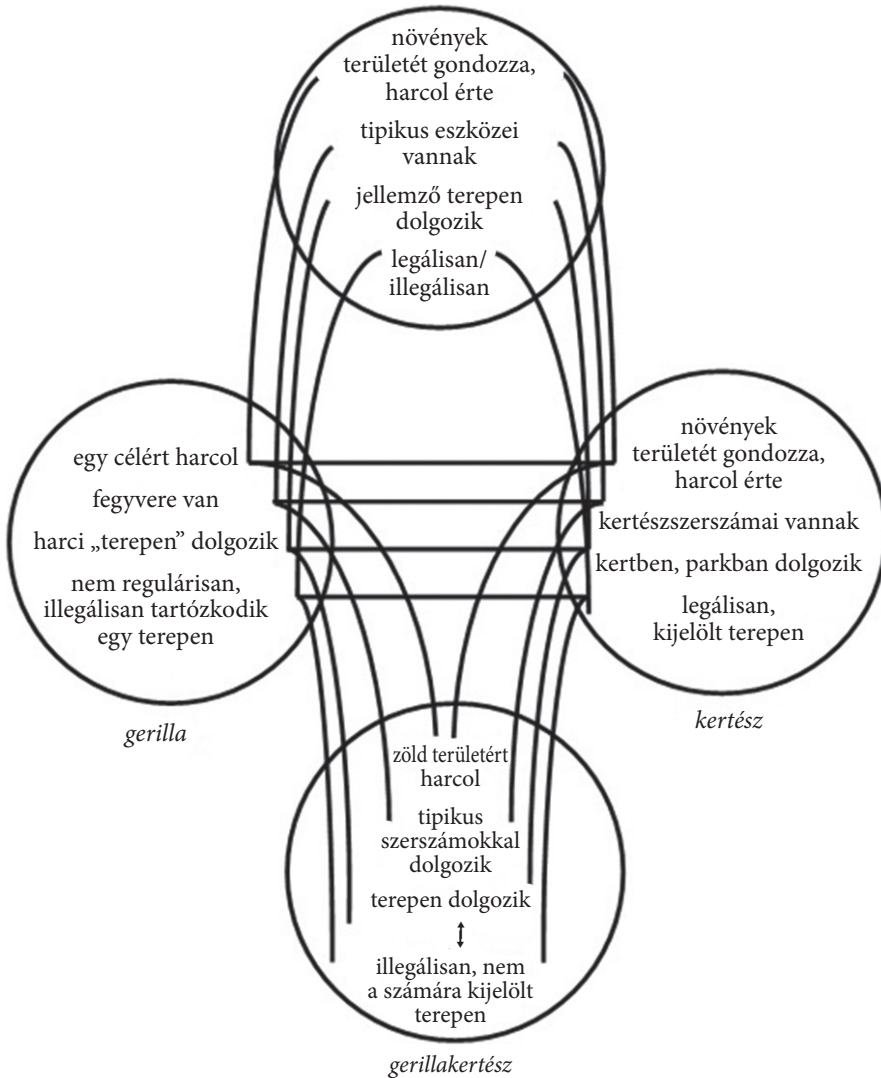
1. ábra: A *bedrágul* szemantikai szerkezete blendként ábrázolva

*Szóösszetétellel létrejött neologizmusok:
gerillakertész, gerilla-cv*

A *gerilla*- előtagról elmondható, hogy napjainkban *sok új összetett szóban megjelenik* előtagként (pl. *gerillakampány, gerillakötés, gerillatárlat*), illetve önállóan, melléknévként (*gerilla, gerillább*) is. Az elmúlt években (és kimondottan a 2011-ben és a 2015-ben) végzett kérdőíves felmérések adataiból kiderült, hogy az adatközlők jelentéskonstruálási folyamatai során a harc és az illegális fogalmak jelentek meg asszociációikban, amikor a *gerilla*- előtaggal keletkezett neologizmusokat olvasták. Az ilyen, metonimikus kiterjesztéssel kialakuló asszociációk a *gerillakertész* ('közterület-szépítés céljából illegálisan növényt ültető aktivista') szó esetében kevésbé hangsúlyozták az agresszivitást (Sólyom 2014a, 73–77), ez a *gerilla-cv* ('a többi közül kitűnő, kiválóan megírt önéletrajz') esetében más sokkal inkább profilálódott, mint az a 2015-ben kapott adatközlői magyarázatokból is kitűnik, például: 'másokon áttaposva kaphatod meg az állást', 'lerohanásos módszer', 'rámenős'. Annak ellenére írták ezt az adatközlők, hogy a szó (és a szót tartalmazó internetes idézet) valójában az ilyen módon megírt önéletrajz pozitív tulajdonságait, eredményességét hangsúlyozták.

A *gerillakertész* szemantikai felépítésének a fogalmi integráció keretében történő ábrázolására láthatunk példát Sólyom 2014a-ban. Ennek értelmében a *blending* során a két bemeneti téren a *gerilla* és a *kertész* összetételi tagok jellemzői profilálódnak (előbbi illegális módon szerveződve, fegyverekkel egy célért harcol harci „terepen”, utóbbi pedig legálisan, kertészszerszámokkal, kertben vagy parkban gondozza a növényeket). Közös jellemzőik előbb a generikus térben, majd az integrált térben egyesítődnek, kialakítva az új jelentést (l. fent).

Az elmondottak grafikus módon a 2. ábrán látható módon ábrázolhatók (az ábra forrása: Sólyom 2014a, 76):

2. ábra: A gerillakertész szemantikai szerkezete blendként ábrázolva

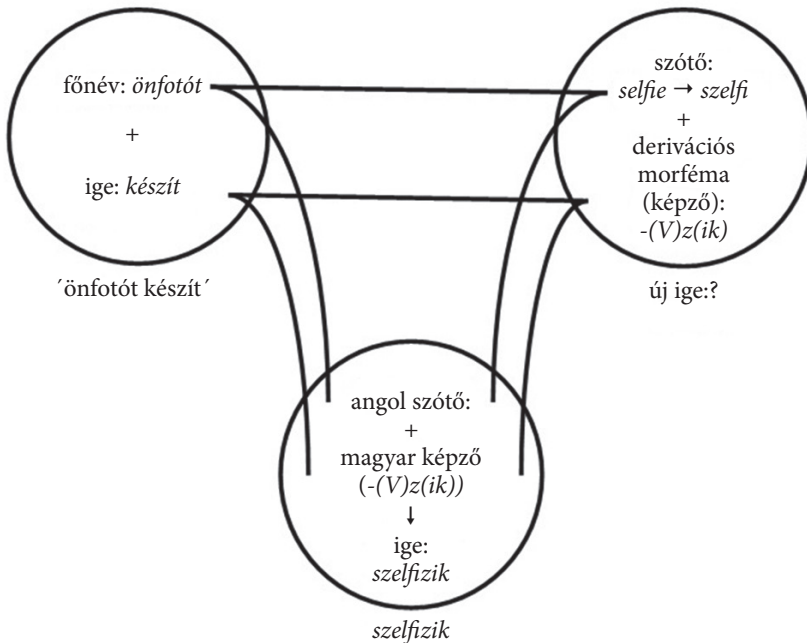
-L/-z képzővel létrejött igék:
facebookol/facebookozik, szelfizik

Két, legutóbb 2014 során vizsgált ige, a *facebookol/facebookozik* és a *szelfizik* képviseli ezt a csoportot. Mindkettőről elmondható, hogy egy-egy hosszabb, körülírással kifejezhető szerkezetet (‘a Facebook nevű közösségi oldalt hasz-

nálja' és 'önfotót készít') *sűrítenek* az angol szótó és a magyar *-l* és *-z* képző segítségével egy-egy szóba.

A befogadó az elemzett szavakat hallva, olvasva így egyfelől észleli, hogy magyar igéket hall, olvas, másfelől viszont – az angol szótó következtében – egyfajta „trendiséget”, közösséghez tartozást is érezhet (különösen a közösségi oldal említése esetében). Meg kell azonban jegyezni, hogy mindkét szó esetében előfordult, hogy az adatközlők metonimikusan tágabban értelmezték a neologizmusokat: a *facebookol* esetében 'ismerkedik'; 'internetezik, szörföl a neten'; 'nézeget másokat a neten', míg a *szelfizik* esetében 'fényképezkedik'; 'pózol'; 'saját magáról képet csinál, hülye pózban' (sic!) jelentésmagyarázatok is előfordultak. A 2014. évi kérdőívben szereplő *facebookol* alak esetében pedig többen utaltak arra, hogy ezt a változatot inkább az ironia kifejezésére használnák, „hétköznapi” értelemben a szabályos képzési módot követő *facebookozik* alakkal élnének.

A 3. ábra a *szelfizik* szemantikai felépítését ábrázolja a fogalmi integráció keretében: a bemeneti terekben a fent ismertetett *önfotót készít* és a *szelfi + z(ik)* alakulat kerül kapcsolatba egymással, így alakítva ki az új szó jelentését az integrált térben.

3. ábra: A *szelfizik* szemantikai szerkezete blendként ábrázolva

Elvonással keletkezett igék: árfolyamrögzít, kamubejelent

Az előző pontban ismertetett, szóképzéssel létrejött igéknek bizonyos tekintetben, grammatikai szempontból „párjaként” értelmezhetők az *elvonással létrejött neologizmusok*. Ezekből mind a beszélt nyelvben, mind az írott köznyelvben (például reklámok, hirdetések, publicisztika nyelve) sok található.

A magyar nyelvben az utóbbi évtizedekben az *elvonásnak egy másik speciális esete terjedt különösen el*: amikor összetett főnevekből *összetett igéket hozunk létre* oly módon, hogy a főnévi összetételben jelen levő viszonyt érvényesnek tekintjük a belőlük elvont összetett igéken belül is, és az így létrejövő összetétel tagjai között olyan szintaktikai viszony alakul ki, amely egyébként nem fordulhat elő: gép + írás › gépírás › gépír; képviselő › képvisel. Létrejöttének mechanizmusa tehát a következő: egyszerű névszó + igéből képzett egyszerű főnév → összetett főnév → összetett ige.

– mutatja be a jelenséget a *Magyar grammatika* (Lengyel 2000, 340, kiemelések tőlem – S. R.).

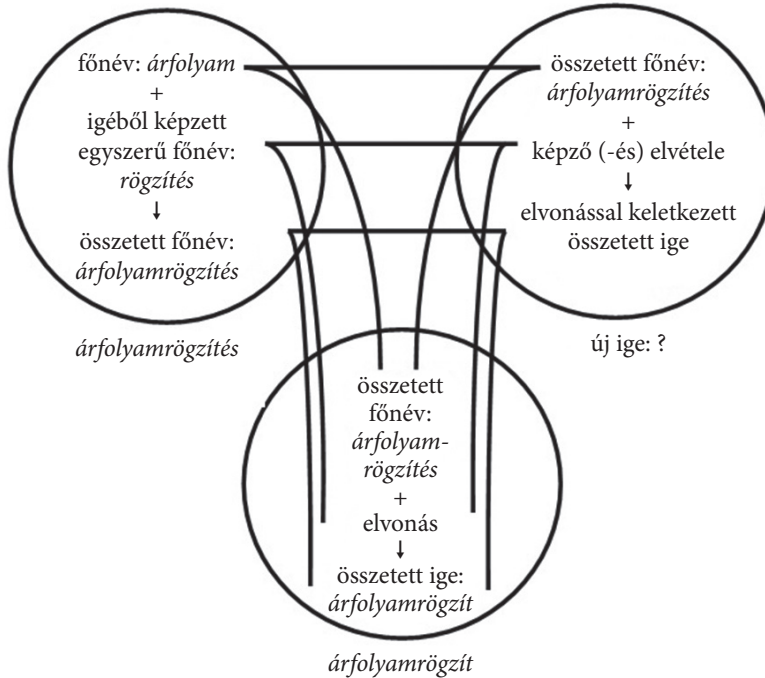
A 2015-ös kérdőív neologizmusai között elvonással keletkezett igék voltak az *árfolyamrögzít* (‘jelzáloghitelt törlesztő banki ügyfélként részt vesz az árfolyam-rögzítési – árfolyamgát – programban’) és a *kamubejelent* (‘álhírt közöl a nyilvánossággal’).

Mindkét szóval kapcsolatban elmondható, hogy 2015-ben igen nagy arányban ismerték fel az adatközlők őket: az *árfolyamrögzít* felismertsége 84,21%-os, a *kamubejelenté* pedig 100%-os volt. Arra a kérdésre azonban, hogy mit gondolnak a szavak stílusáról, hangulatáról, az adatközlők például a „nem helyesen használt szó”, „nem helyénvaló”, „primitív” (sic!), illetve a „helytelen”, „nem elvárt”, „szörnyű” jelzőket használták. Ezek feltehetően egyrészt az ilyen módon keletkezett szavak erős sűrítettségére, ebből következően pedig az adatközlők számára pongyolának tűnő jelentésükre vonatkoznak. Másrészt hozzá kell tenni, hogy az *árfolyamrögzít* esetében magára a banki folyamatra, illetve a banki hitelfelvétel következtében megfigyelhető eladósodásra is vonatkozott az adatközlők negatív attitűdje. (Hasonló jelenség volt megfigyelhető néhány évvel ezelőtt a *bankol* szóval kapcsolatban.)

Az elvonással keletkezett igék esetében a jelentéskonstruálás folyamatában bizonyos tekintetben a képzéssel ellentétes folyamat játszódik le. A kiindulópont egy olyan összetett főnév, amelyet jól ismernek az adatközlők (*árfolyamrögzítés, kamubejelentés*), majd a képző elvételével ebből jön létre az új jelentés.

E két jellemző alkotja az integráció bemeneti tereit, és hozza létre az integrált teret, amelyben megjelenik az új, összetett igealak.

A fenti folyamatokat az *árfolyamrögzít* esetében grafikus módon a 4. ábra szemlélteti:

4. ábra: Az *árfolyamrögzít* szemantikai szerkezete blendként ábrázolva

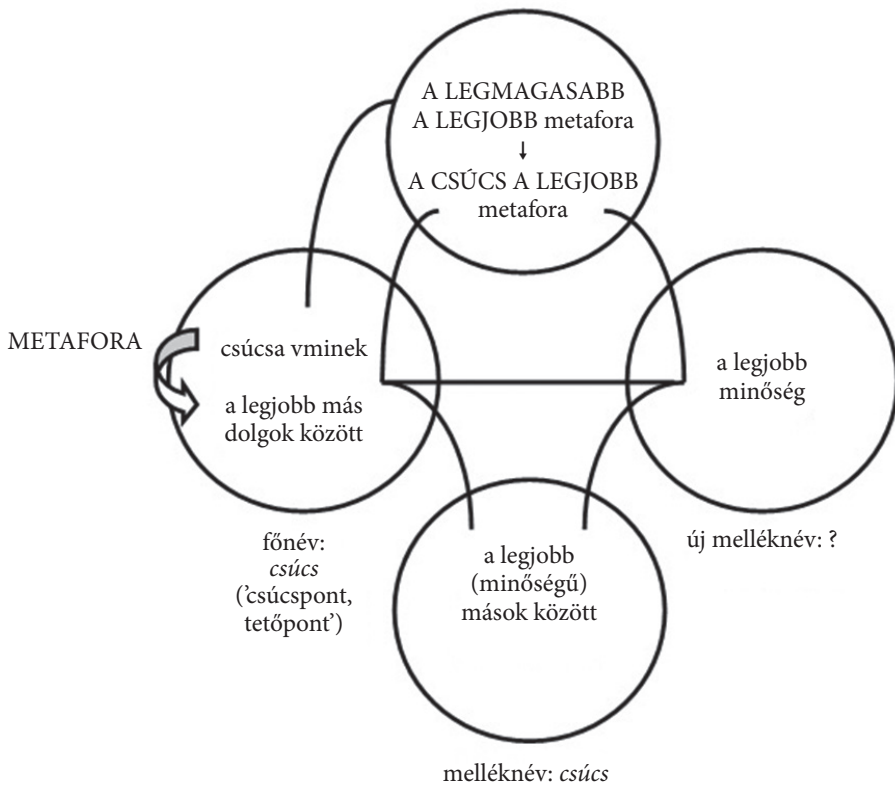
Szófajváltással keletkezett melléknevek: csúcs, zsír

A szlengben napjainkban gyakran megjelenő 'nagyon jó, kiváló' jelentésű és az említett „trendi” kategóriába sorolható *főnév*→*melléknév* jelentésváltozással létrejött neologizmusok közül két példa, a *csúcs* és a *zsír* szerepeltek a 2013. és a 2014. évi kérdőívben. A *zsírral* kapcsolatban elmondható, hogy jelentésmagyarázataikban az adatközlők igen nagy arányban adtak meg metonimikus viszonyokat leképező asszociációkat, úgymint: a *zsír*, *zsiradék*, *zsirosság* a gazdagsághoz és a hatalomhoz kapcsolódik, hiszen akinek sok *zsír* volt a konyhájában (vagy akár maga is *kövér*, tehát *zsiros* volt), valószínűleg nem éhezett, gazdag volt. Egy másik jellemző, kisebb arányban feltűnő asszociáció volt a hibátlanság megjelenése: ha egy szerkezet (például gép vagy ajtó) *zsirozása*

megtörtént, hibátlanul fog működni; ez is a pozitív asszociációt erősíti tehát (a *zsír* szemantikai felépítésének és grafikus ábrázolásának részletes elemzésére l. Sólyom 2015, 219–220).

A *csúcs* melléknév szemantikai szerkezete a fogalmi integráció folyamatában egy fogalmi metaforán alapuló jelentésváltozásként magyarázható, ahol „a két bemeneti tér megfelel a fogalmimetafora-elmélet forrás- és céltartományának, az integrált tér pedig megőröklí valamelyik bemeneti tér szerkezetét (általában azét, amely forrástartományként szolgál)” (Benczes 2006, 56, fordítás tőlem – S. R.). A *csúcs* melléknév esetében egy orientációs metafora (Lakoff–Johnson 1980, 14–21), a legmagasabb a legjobb a kiindulópon, amelyből (metonimikus sűritéssel, valaminek a minőségére vonatkoztatva) kialakul az új, melléknévi jelentés az integrált térben.

Az elmondottakra példa a *csúcs* melléknév blendje, amelyet az 5. ábra szemléltet:

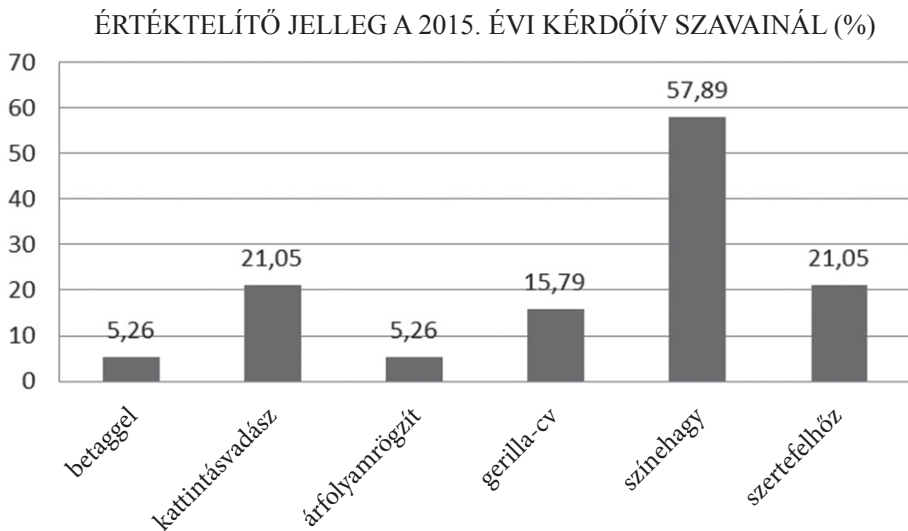
5. ábra: A *csúcs* melléknév szemantikai szerkezete blendként ábrázolva

*A stílus szociokulturális tényezőinek megjelenése
a kérdőív vonatkozó válaszaiban*

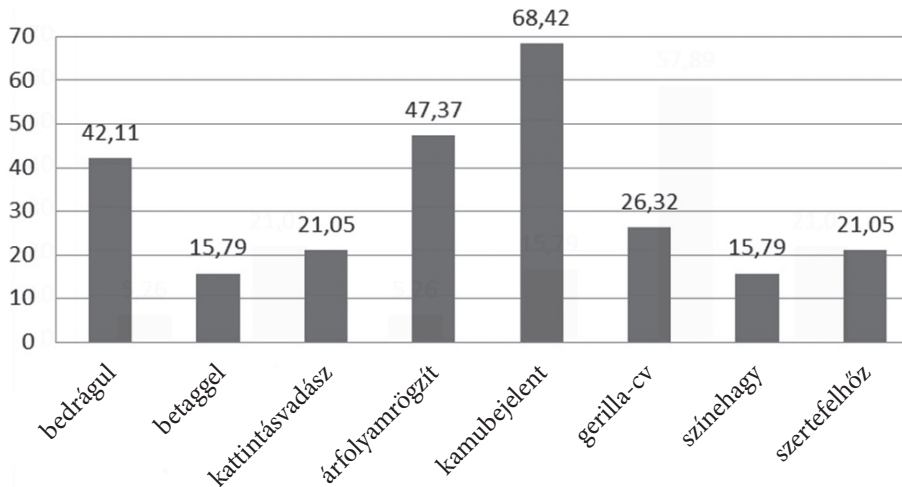
„A szociokulturális tényezők leképezik (részben leképezik) a megformált-ság nyelvi eszközeivel a nyelvi interakció azon összetevőit, amelyek nem nyelvi-ek (szociális, személyes viszonybeli jellegűek) vagy a nyelvi potenciált kö-zösségi (nem nyelvi) paraméterek szerint értelmezik” (Tolcsvai Nagy 2012, 39). E megállapításnak megfelelően a kérdőív egyik kérdése minden neolo-gizmus esetében arról kérdezte az adatközlőket, mit gondolnak a kontextus-ban olvasott, kiemelt neologizmusok stílusáról. Jelen tanulmány keretei között nincs arra lehetőség, hogy az összes vonatkozó választ részletesen elemezzük, rá kell azonban mutatni néhány jellemző, arányát tekintve relevánsnak mond-ható válaszra.

A szociokulturális tényezők (magatartás, helyzet, érték, idő, nyelvváltozat, vö. Tolcsvai Nagy 2012, 38) tekintetében jellemző módon az alábbiakra utal-tak az adatközlők vonatkozó válaszaikban: érték (jellemzően értéktelítő és -megvonó); idő (jellemzően újszerű); nyelvváltozat (irodalmi nyelv a szépiro-dalmi példánál, diáknyelv, szleng); helyzet (egy esetben, az *árfolyamrögzit* szónál említették a hivatalos stílust).

Nagyon változatos volt az *érték* megjelenése a legtöbb elemzett szónál. A pozitív (értéktelítő) és negatív (értékmegvonó) jelleget a 6. ábra diagramjai mutatják:

ÉRTÉKMEGVONÓ JELLEG A 2015. ÉVI KÉRDŐÍV SZAVAINÁL (%)

6. ábra: Értéktelítő és értékmegvonó jelleg (>5%) az elemzett neologizmusok esetében

Tanári vélemények a kérdőív neologizmusainak megjelenéséről az oktatásban (2015)

A kérdőív utolsó kérdése arra vonatkozott, hogy a tanárként dolgozó adatközlők véleménye szerint *kell-e, lehet-e tanítani a magyarórán* a kérdőívben szereplő neologizmusokhoz hasonló szavakat, és ha igen, milyen módon, milyen témakörnél, milyen korpusz segítségével. A kapott válaszok alapján *három jellemző attitűd* rajzolódott ki; az alábbiakban ezeket egy-egy példaként adott válasz idézése illusztrálja:

- 1) Kell, hasznos beszélni az ilyen szavakról, hiszen a diákok nyelvében nap mint nap feltűnnek ezek. Például: „Érdemes említést tenni a tanítási órákon ezekről vagy hasonló szavakról [...]. A tanulónak érdekes is, ha hozzá közelebb álló dolgokról beszélünk.”
- 2) A kérdőív bizonyos szavai „helytelenek”, „hibásak”, ezért semmiképpen nem szabad beszélni róluk magyarórán. Például: „1–6. kiemelt szavait [köznyelvi neologizmusok] kerüljük, példaként ne adjuk. Tudjuk, hogy a köznyelvben használják, de irodalmi szövegalkotásnál véleményem szerint nem elfogadhatók. 7–8. [szépirodalmi példák]: jó dolog érdekes új szavakat kitalálni, »alkotni«”.

- 3) Érdeemes beszélni róluk, de meg kell említeni, hogy milyen kommunikációs szituációban alkalmazhatók, alkalmazandók. Például: „Mindenképpen célszerű említést tenni róluk, hiszen a fiataloknak meg kell tanulniuk, hogy milyen fórumon milyen nyelvi stílust használjanak, használhatnak.”

Összességében úgy tűnik tehát, hogy a tanárok *egy része inkább megengedő, más része inkább elutasító* a köznyelvi neologizmusok tanítása terén, egy harmadik csoportjuk pedig fontosnak tartja, hogy *megfelelő funkcióban* szerepeljenek a példaszavak a magyarórán, így akár még arra is alkalmasak, hogy különféle kommunikációs módokat, a stílus kommunikációsszituáció-függő voltát bemutassák a diákoknak.

Összefoglalás

Jelen tanulmány az elmúlt években gyűjtött és elemzett, változatos grammatikai és szemantikai felépítésű *neologizmusokból* mutatott be néhány példát azzal a céllal, hogy összefoglalást, áttekintést adjon napjaink magyarnyelvhasználatának egy fontos és érdekes területéről. Az elemzett neologizmusokat nemcsak grammatikai felépítésük, hanem szemantikai szerkezetük, stilisztikai jellemzőik, illetve az oktatásban betöltött szerepük alapján is vizsgálta. A fogalmi integráció (blending) folyamatának és a releváns stilisztikai jellemzők felhasználásának segítségével ilyen módon lehetővé vált egy-egy „szinkrón metszet” bemutatása a témában az évek során nyelvhasználóktól kapott válaszok segítségével. Ezt a célt szolgálták a 2015 őszén gyakorló tanárok körében felvett kérdőíves felmérés vonatkozó eredményei.

A friss eredmények szervesen illeszkednek a *neologizmusok grammatikai, szemantikai felépítésével, stilisztikai jellemzőivel és tanításával kapcsolatos kutatásokba*: e kutatások segítségével várhatóan egyfelől jobban érthetőek lesznek azok a befogadói, nyelvhasználói megértési folyamatok, illetve attitűdök, amelyek egy-egy vizsgált neologizmussal kapcsolatban a kérdőíves felmérések adatai alapján tapasztalhatók; másfelől lehetővé válik, hogy a különböző évekből származó adatok segítségével idővel a nyelvi változási folyamatok és a neologizmushasználat terén megjelenő, diakrón sort alkotó jellemzők is tanulmányozhatóak legyenek.

Irodalom

Benczes, Réka. 2006. *Creative Compounding in English. The Semantics of Metaphorical and Metonymical Noun-Noun Combinations*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Benczes Réka. 2014. Ami rímel, az stimmel: Az alliteráció és a rím szerepe a neologizmusokban. In *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perspektívák I–II.: a XXIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (ELTE BTK Budapest, 2013. március 26–28.) előadásaiból készült tanulmánykötet*, szerk. Ladányi Mária–Vladár Zsuzsa–Hrenek Éva. 109–114. Budapest: MANYE, Tinta Könyvkiadó.
- Cooper, David L. 1999. *Linguistic Attractors. The Cognitive Dynamics of Language Acquisition and Change*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Harlow–New York: Longman.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces*. Cambridge: MIT Press–Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark. 1998a. Conceptual Integration Networks. *Cognitive Science* 22 (2): 133–187.
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark. 1998b. *Principles of Conceptual Integration*. In *Discourse and Cognition*, ed. Koenig, Jean-Pierre. 269–283. Stanford, California: CSLI Publications.
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark. 2002. *The way we think*. New York: Basic Books.
- Keller, Rudi. 1990. *Sprachwandel: von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke.
- Kövecses Zoltán. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kövecses, Zoltán. 2015. *Where Metaphors Come From. Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka. 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lackfi János. 2000. *Öt seb. Versek*. 89. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó.
- Ladányi Mária. 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lakoff, George–Johnson, Mark. 1980. *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George. 2006. The contemporary theory of metaphor. In *Cognitive Linguistics: Basic Readings*, ed. Geeraerts, Dirk. 185–238. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Lehrer, Adrienne. 2003. Understanding trendy neologisms. *Rivista di Linguistica* 15 (2): 369–382.
- Lengyel Klára. 2000. Az elvonás. In *Magyar grammatika*, szerk. Keszler Borbála. 340–341. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Long, D. L.–Graesser, A. C. 1988. Wit and humor in discourse processing. *Discourse Processes* 11 (1): 35–60.

- Minya Károly. 2003. *Mai magyar nyelvújítás – szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Sólyom Réka. 2014a. *A mai magyar neologizmusok szemantikája*. *Nyelvtudományi Értekezések* 165. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sólyom, Réka. 2014b. Semantic Features of Hungarian Neologisms With the Prefix *Be*: Analysis of Some Frequently Used Verbs (e.g., *bevállal*). *AHEA – Hungarian Cultural Studies. E-Journal of the American Hungarian Educators Association* 7: 358–373. DOI: 10.5195/ahEA.2014.148, <http://ahEA.pitt.edu/ojs/index.php/ahEA/article/view/148/129>
- Sólyom Réka. 2015. Szaknyelvi nyelvhasználat és kommentelés. Egy internetes szakmai honlap cikkeinek és fórumszövegeinek szemantikai-pragmatikai jellemzői. *Jelentés és Nyelvhasználat* (2): 45–61.
- Sweetser, Eve–Fauconnier, Gilles. 1996. Cognitive Links and Domains: Basic Aspects of Mental Space Theory. In *Spaces, worlds, and grammar*, eds. Sweetser, Eve–Fauconnier, Gilles eds. 1–28. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tolcsvai Nagy, Gábor. 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*, szerk. Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor. 19–49. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Turner, Mark. 2007. Conceptual Integration. In *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, eds. Geeraerts, Dirk–Cuyckens, Herbert. 377–393. Oxford: Oxford University Press.
- Varró Dániel. 1999. Téli szonett. In *Bögre azúr. Versek*. 14. Budapest: Magvető.

LANGUAGE CHANGE, CREATIVITY, AND INTERPRETATION

Neologisms in present-day Hungarian

The paper analyses in a functional-cognitive framework the process of language change and language creativity, and related to this, the attitudes of language users within a typical field of present-day use of Hungarian, that of neologisms. In order to clarify the notion of neologism (which sometimes raises problems, cf. Minya 2003, 13) the talk builds on the following definition: “a neologism is a linguistic phenomenon with a novel structure, which in a given situation is attributed a new meaning and/or a novel style compared to the speaker’s and/or the hearer’s previous (or expected) experience, knowledge and expectations. The process of ascribing meaning and style is dynamic, and may vary along a scale depending on the above mentioned features, even within a particular language user” (Sólyom 2014a, 19). The paper analyses neologisms in the sense

of this definition, with several aims: to explore neologisms with various grammatical structure in the internet's "written-spoken" (Bódi 1998, 186) language (e.g. neologisms with the prefix *be*: *becéloz*, *bedrágul*, etc.; verbs derived from nouns, e.g. *facebookol*, *szelfizik*, etc.; compounds, e.g. *gerillakertész*, *kattintásvadász*, etc.; neologisms created by back-formation, e.g. *árfolyamrögzít*, *kamubejelent*, etc.; conversions, e.g. *csúcs*, *zsr*; etc.) as well as to analyse the semantic-pragmatic features of some hapax legomena (nonce words) from contemporary Hungarian literature. A further aim of the paper is to present the strategies of interpretation, the processes of meaning construal and the attitudes which have been investigated by the author for the past 10 years (cf. Sólyom 2013, 2014a, b). In this research, informants of different age groups answered questions contained in a questionnaire about neologisms. Such a survey was conducted among university students (already working teachers) in the autumn of 2015; consequently, the paper can provide some new results about language users' processes of interpreting neologisms.

Keywords: language change, creativity, neologism, functional-cognitive framework, conceptual integration

JEZIČKE PROMENE, KREATIVNOST I RAZUMEVANJE

Neologizmi u savremenom mađarskom jeziku

Studija se bavi promenama u savremenom mađarskom jeziku i kreativnošću novih reči, te iz funkcionalno kognitivnog ugla analizira semantičke i stilske karakteristike neologizama, kao i stavove govornika prema njima. Analiziraju se reči sa različitim gramatičkim strukturama – glagoli sa prefiksima *be-*, složenice, glagoli derivirani pomoću sufiksa *-l/-z*, reči stvorene odvajanjem, pridevi nastali od imenica – koje je autor prikupio u proteklih pet godina, odnosno pomoću ankete sprovedene u jesen 2015. godine. Pomoću dobijenih odgovora mogu se izvesti zaključci o procesima koji se odvijaju kod govornika a tiču se semantičkog konstruisanja i stilskog uobličavanja novih reči. Osim toga, materijal omogućava grafički prikaz semantičkih struktura pojedinih neologizama u okviru modela pojmovnih integracija (*blendingmodell*). U studiji se na kraju prikazuju odgovori koji potiču od ispitanika nastavnika a tiču se uloge neologizama u nastavnom procesu.

Cljučne reči: jezičke promene, kreativnost, neologizam, funkcionalno-kognitivna analiza, pojmovna integracija

ANDRIĆ Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
andrice@sbb.rs

A MAGYAR SZEM,
ILLETVE A SZERB OKO LEXÉMA ÖSSZEVETŐ
SZÓASSZOCIÁCIÓS VIZSGÁLATA¹

A Contrastive Study of the Lexical Associations of *Szem*
in Hungarian and *Oko* in Serbian

Analiza asocijativnog polja leksema *szem* u mađarskom
i *oko* u srpskom jeziku

Mivel az asszociációk hozzájárulnak annak megértéséhez, hogy a szavak miként kapcsolódnak egymáshoz a mentális lexikonban, egy szó példáján kívánom bemutatni a magyar és a szerb mentális lexikon egy szegmensének a működését. Az a vélemény uralkodik, hogy minél több közös sajátossága van egy szónak és más nyelvű ekvivalensének, annál valószínűbb, hogy azonos reakciót váltanak ki. Ezt egy konkrét fogalom példáján kívánom bemutatni, s a választásom a szem szóra és szerb ekvivalensére esett. Mivel két, geneológiailag és tipológiailag is más nyelvcsoporthoz tartozó nyelv szavait vetem össze, feltételezem, hogy ez nagymértékben tükröződik majd a vizsgálati tárgyunkat képező szavak asszociációs mezejében, illetve holdudvarában. Elemzésem alapját a két nyelv asszociációs szótára képezi, a 2008-ban megjelent *Magyar szóasszociációs normák enciklopédiája I.*, valamint a 2005-ben napvilágot látott *Асоцијативни речник српскога језика*.

Kulcsszavak: szóasszociáció, mentális lexikon, szem, magyar nyelv, szerb nyelv

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 178017. számú projektuma keretében készült.

Bevezető

Amikor már úgy tűnik, hogy nem sok újat tudunk felfedezni a nyelvről, annak ellenére, hogy állandóan változó, fejlődő jelenségről van szó, a hagyományos nyelvészeti diszciplínák mellett előtörnek az újak, amelyek más szempontok alapján közelítik meg azt. A divatos grammatikák idővel vagy maguk is hagyományossá válnak, vagy pedig még akkor is, ha nem sokáig uralják a lingvisztikai kutatások porondját, rajta hagyják nyomukat a nyelvészeti vizsgálódások egészen, gazdagítva ismereteinket. A pszicholingvisztika és a neurolingvisztika aránylag új területe, a mentális lexikon analízise s az ezzel összefüggő szóasszociációs vizsgálatok is az ilyen diszciplínák közé tartoznak. Bár az első ilyen jellegű kutatások és munkák már a XIX. század második felében jelentkeztek, csak a múlt század legvégén lendültek fel igazán. A kutatások eredményeképpen szóasszociációs szótárak jelennek meg, amelyek mélyebb, rejtett dimenziókat képesek felfedni, és további vizsgálódásokat tesznek lehetővé az érdeklődő kutatók számára. Vonatkozik ez az egy nyelv keretén belül történő elemzésekre, de még hatványozottabban érvényes a kétnyelvű komparatív vagy kontrasztív analízisekre.

S mint ahogyan maguk a nyelvek a különbségek ellenére univerzális tulajdonságokkal is rendelkeznek, a mentális lexikonnak is vannak univerzális és sajátos jellemzőik, amelyek a nyelvek tipológiai jellegétől függenek. De sok minden mástól is függ a mentális lexikon, s pont ezért nehéz objektív módon áttekinteni. A konkrét nyelv strukturális és szemantikai potenciálja, de kognitív és pragmatikai tényezők is befolyásolják. Állandóan alakul a társadalmi és kognitív változások függvényében, ezért nem lehet teljességében felölelni. Számontartásának és tanulmányozásának egyik módját az egyválaszos szabad szóasszociációs módszert alkalmazó kérdőíves kutatások képezik. „Az asszociációk nagyfokú hasonlósága a népek kulturális, társadalmi és politikai kapcsolataira és a közös tapasztalati alapra utalnak. A hasonlóságok és különbségek az ember mentális világának univerzális voltáról tanúskodnak, vagy pedig cáfolják azt” (Драгићевић 2005, 57).

A dolgozat tárgyát tehát a látás szervét jelölő magyar és szerb lexémák szóasszociációs elemzése képezi. Azt a feltevést szeretném igazolni, miszerint a nyelvek alapszókincsébe tartozó, sok közös sajátossággal rendelkező, konkrét jeltárgyat megnevező szavaknak az asszociációs holdudvara nagymértékben megegyezik.

Az elemzés korpuszát a két nyelv asszociációs szótárai képezik, magyar viszonylatban a 2008-ban megjelent *Magyar szóasszociációs normák encik-*

lopédiája I. (Lengyel 2008), szerb részről pedig a 2005-ben napvilágot látott *Асоцијативни речник српскога језика* (Пипер–Драгићевић–Стефановић 2005). Mindkét kiadvány a múlt évtized elején lebonyolított kérdőíves gyűjtés eredményeit tartalmazza, azzal a kis eltéréssel, hogy a szerb vizsgálati alanyok valamivel idősebb nemzedékhez tartoznak (18 és 25 év közötti fiatalok töltötték ki a kérdőívet), míg a magyar populáció fiatalabb volt (10–14 éves diákok vettek részt a kutatásban). Tekintettel arra, hogy egy – mindkét nyelv alapszókincsébe tartozó – konkrét, mindenki által ismert fogalomról van szó, ez a korosztálybeli különbség esetünkben nem eredményez releváns különbségeket.

A szem hívószó asszociációs mezeje

Egy szó asszociációs mezejébe tartoznak mindazok a szavak, amelyek az adott hívószóra válaszként érkeznek. A válaszok néha ismétlődnek, néha azonban egyediek, olykor csak egyszer fordulnak elő. A mező paradigmaticus részét a koherensebb, szűkebb paradigmaticus halmazok (a jelentésmező, az azonos szófajú, egy lexikai-szemantikai csoportot képező szavak mezeje, tematikus szócsoportok) és a nem rendszerbeli lexémák (szubjektív asszociációk, idiolektikus válaszok) alkotják (Драгићевић 2005: 60).

A magyar szótár szerint 1086 személy vett részt a kérdőív kitöltésében, a *szem* hívószóra 1050 vizsgálati alany válaszolt. Az alábbi táblázatban a válaszok gyakoriságuk szerinti felsorolása látható. Az első oszlop a szavak előfordulásának számát mutatja, a második a válaszok százalékarányát az asszociációs mezőn belül. A harmadik oszlopban a válaszok vannak felsorolva a kategoriális besorolás jelölésével. A kategoriális besorolás (v. annotáció) a magyar asszociációs szótár alapján történt, amely nem csak rendszer-, hanem használatnyelvészeti terminusokat is használ (Lengyel 2008, 10).²

² N – főnév, Nk – főnév többes számban, Nm – 1. sz. 1. sz. birtokragos főnév, Na/e – 1. sz. 3. sz. birtokragos főnév, V – ige, Vpers – személyragos ige, Adj – melléknév, Adv – határozószó, Inf – főnévi igenév, Num – számnév, Fon – a HSZ és a VSZ között a fonetikai/fonológiai kapcsolat dominál, Part – melléknévi igenév, Jar – egyéni, funkcionalizmuson alapuló válasz, Re – reália, Pron – névmás, Id – idiomatikus kapcsolat.

Frekv.	Százalékban	Válaszok a szem HSZ-ra
291	26,8%	1 látás N
73	6,7%	1 lát V
66	6,1%	1 golyó N
62	5,7%	1 száj N
54	5,0%	1 kék Adj
46	4,2%	1 látni Inf
36	3,3%	X
32	2,9%	1 fül N
31	2,9%	1 orr N
28	2,6%	1 szemüveg N
22	2,0%	1 nézni Inf
21	1,9%	1 néz V
13	1,2%	1 nézés N
12	1,1%	3 érzékszerv N, héj/(szemhéj) N, testrészt N
11	1,0%	2 barna Adj, pilla/(szempilla) N
10	0,9%	2 pupilla N, szép Adj
9	0,8%	1 üreg N
8	0,7%	2 szem/szemek N/Nk, zöld Adj
6	0,6%	4 agy N, kettő Num, szerv N, üveg Adj/N
5	0,5%	4 fej N, fény N, pár/(szempár) N, világ N
4	0,4%	3 szemem Nm, szemét/-ét Fon/N/Nét, szín N
3	0,3%	12 ágy N, arc N, fedő N, fog N, fotó N, kocsonya N, kontaktlencse N, kukorica N, látó Part, látomás N, vak Adj/N, vakság N
2	0,2%	19 búza N, duzzanat N, hallás N, inger N, jó Adj, kékes Adj, kicsi Adj, könny N, kontaktus N, látóideg N, látók Vpers, látószerv N, lélek N, lencse N, macska N, nagy Adj, napszemüveg N, nézőke Jar, test N
1	0,1%	77 alszok Vpers, betegség N, Big Brother Re, biológia N, bogár N, egy szem szőlő Art+N+N, Egyiptom Re, elől Adv, előtt Névutó, ember N, emberi Adj, Emílió N, érték N, érzék N, eszköz N, fáradtság N, farkas N, fen V, festék N, figyel V, film N, folt N, forró tú Adj+N, gömb N, gyönyörű Adj, Gyűrűk Ura Re, haj N, hártya N, hólyag N, ismerkedés N, játék N,

		<p><i>kancsi</i> Adj, <i>kávézni</i> Inf, <i>kékeszöld</i> Adj, <i>kép</i> N, <i>kifolyik</i> V, <i>kígyó</i> N, <i>kiszúrni</i> Inf, <i>közt</i> Névtű, <i>kréta</i> N, <i>kristály</i> N, <i>láb</i> N, <i>látni valamit</i> Inf+Pront, <i>látunk</i> Vpers, <i>lehet látni</i> Jar, <i>lem</i> Fon, <i>les</i> V, <i>lyuk</i> N, <i>mag</i> N, <i>megy</i> V, <i>név</i> N, <i>olvasás</i> N, <i>összeszedni</i> Inf, <i>pápa</i> N, <i>patak</i> N, <i>sírás</i> N, <i>számítógép</i> N, <i>szaruhártya</i> N, <i>szemtelen</i> Adj, <i>szemű</i> Adj, <i>szép zöld</i> Adj+Adj, <i>színe</i> Na/e, <i>színes</i> Adj, <i>szívárványhártya</i> N, <i>szőlő</i> N, <i>tanú</i> N, <i>tengely</i> N, <i>tető</i> N, <i>tükkör</i> N, <i>valóság</i> N, <i>verés</i> N, <i>vigyázz</i> Vpers, <i>vörös</i> Adj, <i>-be nézni</i> Id, <i>-ében</i> Nében, <i>-ölcs</i> N, <i>-öldök</i> N</p>
--	--	---

1. táblázat: A szem hívószó asszociációs köre

Amint látható, a leggyakrabban előforduló szóból van a legkevesebb. A 291-szer ismétlődő szó az asszociációs mező 26,8%-át kitevő főnév, amely a szóban forgó szerv funkciójára utal. S csak messze utána következik a második válasz, amely annak cselekvését jelöli. Az 1050 válaszszó közül 17-nek 1% felett van az ismételtségi aránya, a többi 124 szónak pedig 1% alatt. Az egyszer használt válaszok száma 77.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a főnévre mint hívószóra leginkább főnévvel válaszolnak a megkérdezettek, majd gyakorisági szempontból a melléknév következik. Ezúttal is beigazolódott ez az állítás, ugyanis az 1050 válaszszó közül 752, a korpusz 69,24%-a főnév. Azt is meg kell jegyezni, hogy 93 különböző szó képezi az előforduló főnevek listáját. Gyakorisági szempontból a második helyen, az elvárásokkal összhangban, a melléknévek állnak, de jóval kisebb arányban (csak 17 különböző melléknév szerepel, előfordulásuk pedig 108, ami az asszociációs mező 9,94%-át teszi ki). Meglepő azonban az igék előfordulásának száma, amely megközelíti a melléknévekét (11 ige 104-szer fordul elő a korpuszban). Tegyük ehhez hozzá még azt is, hogy a fenti táblázatban, amint már megjegyeztük, második helyen éppen ige szerepel³, és pedig a *lát* ige, amely alapját képezte az első helyen álló főnév képzésének. Főnévi igenevek is szép számban találhatóak a válaszszavak között (5 különböző főnévi igenév 71-szer fordul elő, ezzel gyakorisági arányszámuk eléri a 6,53 %-ot).

A többi szófajú válasz 1% alatt van képviseltetve (összesen 1,36%-ot tesz ki). Érdekes megjegyezni, hogy az 1050 reakció között csak 141 különböző válasz szerepel.

Vannak szavak, amelyek besorolása kérdéses, mint például a *vak* esetében, amely lehet főnév is és melléknév is. A reakciók általában szótári alakjukban fordulnak elő, bár előbukkan a főnév többes számú alakja (*szemek*), vagy az igék

³ Igaz, hogy gyakorisági szempontból messze elmarad az első válasz után, hiszen a *látás* főnévhez viszonyítva, pontosan egynegyed részét képezi a *lát* ige előfordulásának száma.

személyragos változata (*alszok, látunk, vigyázz*) is. Csak egy-egy határozószó, melléknévi igenév és számnév van a példák között. A melléknévi igenév jelen idejű és háromszor ismétlődik (*látó*), hasonlóképpen a *kettő* szám is hatszor fordul elő, valószínűleg ezt a reakciót a páros testrészt száma váltotta ki. Az egyéb kategóriába tartozik az egyéni, funkcionalizmuson alapuló, kicsinyítő képzős főnév (*nézőke*), valamint a HSZ-val fonetikai kapcsolatot létesítő, a tárgyragos 'szem' paronimáját képező *szemét*.

Kategória	VSZ összesen		Az egyes szavak száma	
	Szám szerint	Százalékban	Szám szerint	Százalékban
főnév	752	69,24%	93	65,95%
melléknév	108	9,94%	17	12,05%
ige	104	9,57%	11	7,80%
főnévi igenév	71	6,53%	5	3,54%
melléknévi igenév	3	0,27%	1	0,70%
szám	6	0,55%	1	0,70%
reália	3	0,27%	3	2,12%
határozószó	1	0,09%	1	0,70%
egyéb	2	0,18%	3	2,12%
X	36	3,31%	–	–
összesen	1086	99,95%	141	95,64%

2. táblázat: A VSZ-ak kategoriális előfordulásának mutatói

Az oko hívószó asszociációs mezeje

A 800 szerb vizsgálati alany közül 725-en válaszoltak az *oko* hívószóra. Rendkívül érdekes, hogy a legtöbbször előforduló reakció a *vid* főnév, a korpusz 15,87%-át képezi, s ez tulajdonképpen a *látás* főnévünk szerb ekvivalense. Az alábbi táblázat a válaszok gyakoriságát mutatja, zárójelben magyar fordításuk szerepel. Annotációk a szerb szótárban nincsenek, ezért magam végeztem el a besorolást.⁴ Megtörténik, hogy több kategóriába is tartozhat a válaszszó.

⁴ N – főnév, Npl – főnév többes számban, N(za+acc) – *za* előljárás akkuzatívuszban álló főnév, N(gen) – genitívuszban álló főnév, eN – angol főnév, Adj – melléknév, V – ige, Vpers – személyragos ige, Id – idiomatikus kapcsolat, Inf – infinitívusz, Pron – névmás, Pron(gen) – genitívuszban álló névmás, Adv – határozószó, Num – számnév, S – szintagma, mondat, Re – reália.

Frekv.	Százalékban	Válaszok az <i>oko</i> HSZ-ra
127	15,87%	1 <i>vid</i> (látás) N
60	7,5%	1 <i>plavo</i> (kék) Adj
32	4%	1 <i>pogled</i> (tekintet) N
31	3,87%	1 <i>zeleno</i> (zöld) Adj
30	3,75%	1 <i>zenica</i> (pupilla) N
26	3,25%	1 <i>naočare</i> (szemüveg) Npl
25	3,12%	X
24	3%	1 <i>zub</i> (fog) N
21	2,62%	1 <i>glava</i> (fej) N
18	2,25%	1 <i>za oko</i> (szemért) Id(za+acc)
17	2,12%	1 <i>sokolovo</i> (súlyomé, súlyom-) Id
14	1,75%	1 <i>naočari</i> (szemüveg) Npl
10	1,25%	2 <i>crno</i> (fekete) Adj, <i>nos</i> (orr) N
9	1,12%	4 <i>duša</i> (lélek) N, <i>ogledalo</i> (tükör) N, <i>sjaj</i> (fény) N, <i>trepavica</i> (szempilla) N
8	1%	4 <i>organ</i> (szerv) N, <i>trepavice</i> (szempillák) Npl, <i>videti</i> (látni) Inf, <i>vidik</i> (kilátás) N
7	0,87%	5 <i>dubina</i> (mélység) N, <i>lice</i> (arc) N, <i>ogledalo duše</i> (a lélek tükre) Id, <i>svet</i> (világ) N, <i>sveta</i> (világ körül) N(gen)
6	0,75%	2 <i>gledati</i> (nézni) Inf, <i>lepota</i> (szépség) N
5	0,62%	5 <i>boja</i> (szín) N, <i>istina</i> (igazság) N, <i>oči</i> (szemek) Npl, <i>sočiva</i> (lencsék) Npl, <i>sočivo</i> (lencse) N
4	0,5%	5 <i>čulo vida</i> (látóérzék) N+N(gen), <i>moje</i> (enyém) Pron, <i>suza</i> (könnny) N, <i>uho</i> (fül) N, <i>život</i> (élet) N
3	0,37%	7 <i>bistro</i> (tisztá, éles) Adj, <i>lopta</i> (labda, gömb) N, <i>oko</i> (szem) N, <i>soko</i> (súlyom) N, <i>suze</i> (könnyek) Npl, <i>uvo</i> (fül) N, <i>za oko zub za zub</i> (szemért, fogat fogért) Id
2	0,25%	24 <i>beonjača</i> (szemfehérje) N, <i>bistrina</i> (tisztaság) N, <i>blago</i> (kincs) N, <i>blistavo</i> (ragyogó) Adj, <i>blizu</i> (közel) Adv, <i>čega</i> (valamihez) Pron(gen), <i>čulo</i> (érzék) N, <i>kapak</i> (szemhéj) N, <i>krug</i> (kör) N, <i>krv</i> (vér) N, <i>kuće</i> (háznak) N(gen), <i>lepo</i> (szép) Adj, <i>ljubav</i> (szeretet) N, <i>malo</i> (kicsi) Adj, <i>maskara</i> (szemspi-rál) N, <i>nebo</i> (ég) N, <i>obrva</i> (szemöldök) N, <i>okolo</i> (körül) Adv, <i>prozor</i> (ablak) N, <i>prst</i> (ujj) N/Id, <i>slepilo</i> (vakság) N, <i>svetlo</i> (világos) Adj, <i>svetlost</i> (fény) N, <i>usta</i> (száj) N

1	0,12 %	126	<p>2. <i>oko</i> (második szem) Num+N, <i>3x</i> Num, <i>biće</i> (lény) N, <i>biologija</i> (biológia) N, <i>Bog</i> (Isten) N, <i>boja oka</i> (a szem színe) N+N(gen), <i>bol</i> (fájdalom) N, <i>boli</i> (fáj) V, <i>brod</i> (hajó) N, <i>buđenje</i> (ébredés) N, <i>crna boja</i> (fekete szín) Adj+N, <i>crv</i> (kukac) N, <i>crveno</i> (piros) Adj, <i>čaplja</i> (gém) N, <i>čistina</i> (tisztás) N, <i>čovek</i> (ember) N, <i>čuvanje</i> (őrzés, vigyázás) N, <i>čorav</i> (vak) Adj, <i>dečko</i> (fiú) N, <i>duge trepavice</i> (hosszú szempilla) Adj+Npl, <i>dupe</i> (segg) N, <i>dva</i> (kettő) Num, <i>gledanje</i> (nézés) N, <i>herpes</i> (sömör) N, <i>hitro</i> (szaporán) Adv, <i>hodati</i> (menni) Inf, <i>iza</i> (mögött) Adv, <i>izvan</i> (kívül) Adv, <i>izvor</i> (forrás) N, <i>jaje</i> (tojás) N/Id, <i>jasno</i> (tiszt, éles) Adj, <i>je čulo vida</i> (látóérvék) S, <i>jedno jedino</i> (egyedüli) S, <i>jezero</i> (tó) N, <i>jezik</i> (nyelv) N, <i>kiosk</i> (bódé) N, <i>Krcko</i> N, <i>krupno</i> (nagy) Adj, <i>laž</i> (hazugság) N, <i>lažov</i> (hazug ember) N, <i>liče</i> (hasonlítani) Vpers, <i>lonca</i> (fazék körül) N(gen), <i>mene</i> (körülöttem) Pron(gen), <i>misao</i> (gondolat) N, <i>moda</i> (divat) N, <i>moje glave</i> (fejem körül) S(gen), <i>moje plavo</i> (enyém kék) S, <i>monokl</i> (monokli) N, <i>mozaik</i> (mozaik) N, <i>mrežnjača</i> (recehártya) N, <i>naokolo</i> (körös-körül) N, <i>narod</i> (nép) N, <i>Nataša</i> N, <i>ne izdaje</i> (nem hagy cserben) Vpers, <i>nema</i> (nincs) V, <i>nerv</i> (ideg) N, <i>nešto milo</i> (kedves valami) S, <i>nešto najlepše</i> (legszebb valami) S, <i>obrazi</i> (arc) Npl, <i>obrve</i> (szemöldök) Npl, <i>očajavanje</i> (kétségbeesés) N, <i>okolina</i> (környék) N, <i>opreznost</i> (óvatosság) N, <i>orao</i> (sas) N, <i>osetljivost</i> (érzékenység) N, <i>oštro</i> (éles) Adj, <i>panj</i> (tuskó) N, <i>pasta</i> (paszta) N, <i>plav</i> (kék) Adj, <i>plava boja</i> (kék szín) Adj+N, <i>plavetnilo</i> (kékség) N, <i>plavo oko</i> (kék szem) Adj+N, <i> pogled ispod obrva</i> (szemöldök alóli tekintet) S, <i> pogled na svet</i> (világnézet) S, <i>ponoći</i> (éjfél körül) N(gen), <i>pre</i> (előbb) Adv, <i>preciznost</i> (pontosság) N, <i>prodornost</i> (átható képesség) N, <i>proniljivost</i> (leleményesség, találékonyság) N, <i>providnost</i> (áttetszőség, átlátszóság) N, <i>prozračno</i> (világos) Adj, <i>prvi utisak</i> (első benyomás) Num+N, <i>pun</i> (telt) Adj, <i>san</i> (álom) N, <i>sija</i> (csillog) V, <i>složenost</i> (összetettség) N, <i>sluz</i> (nyálka) N, <i>smeđe</i> (barna) Adj, <i>smeh</i> (nevetés) N, <i>sova</i> (bagoly) N, <i>sporta</i> (sport) N(gen), <i>srama</i> (szégyen) N(gen), <i>stakleno oko</i> (üvegszem) Adj+N, <i>strah</i> (félelem) N, <i>sve</i> (minden) Pron, <i>svemir</i> (űr) N, <i>svest</i> (tudat) N, <i>šara</i> (tarkaság, motívum) N, <i>šiške</i> (frufru) N, <i>telo</i> (test) N, <i>Tojić</i> Re, <i>tool</i> eN, <i>treće</i> (harmadik) Num, <i>treptaj</i> (pillantás) N, <i>trn</i> (szálka) N, <i>tu</i> (itt) Adv, <i>u</i> (-ban/-ben) Adv, <i>um</i> (ész, értelem) N, <i>unaoko</i> (körös-körül) Adv, <i>usne</i> (ajkak) Npl, <i>varljiv</i> (csalós) Adj, <i>vážan vizuelni organ</i> (jelentős látószerv) S, <i>veliko</i> (nagy) Adj, <i>videlo</i> (látóka) N, <i>vidi sve oko sebe</i> (mindent lát maga körül) S, <i>vidim</i> (látok) Vpers, <i>vidljivost</i> (látási viszonyok) N, <i>visoko</i> (magas) Adj/Adv, <i>voda</i> (víz) N, <i>zatvoreno</i> (csukva, behunyva) Adj, <i>Zdravko Čolić</i> Re, <i>zeleno boje</i> (zöld színű) Adj+N(gen), <i>zemlje</i> (föld körül) N(gen), <i>zenice</i> (pupillák) Npl, <i>zlatno</i> (arany) Adj, <i>zvono</i> (csengő, harang) N</p>
---	--------	-----	---

3. táblázat: *Az oko hívószó asszociációs köre*

A 4. táblázat pedig a kategoriális besorolás adatait szemlélteti.

Kategória	VSZ összesen		Az egyes szavak száma	
	Szám szerint	Százalékban	Szám szerint	Százalékban
főnév	553	69,12%	129	66,15%
melléknév	105	13,12%	19	9,74%
adj+N	6	0,75%	6	3,07%
ige	6	0,75%	6	3,07%
főnévi igenév	13	1,62%	3	1,53%
határozószó	12	1,5%	10	5,13%
névmás	5	0,62%	2	1,02%
szám	4	0,5%	4	2,05%
egyéb	71	8,87%	17	8,71%
X	25	3,12%	–	–
összesen	800	99,98%	195	100

4. táblázat: A VSZ-ak kategoriális előfordulásának mutatói

Az adatokból azonnal kiderül, hogy a szerbben szintén a főnév dominál válaszként (69,12%), s ez az adat majdnem teljesen egybevág a magyar főnevekével (69,24%). Második helyen a melléknév állnak, s ehhez még hozzá lehet adni a külön kategóriába sorolt jelzős szerkezeteket, amikor a főnevet melléknév előzi meg (13,12% + 0,75% = 13,87%). A magyarral ellentétben a szerbben sokkal kevesebb ige fordul elő, számuk megegyezik a jelzős szerkezetek számával, s a főnévi igenevek is sokkal kisebb mértékben vannak jelen (1,62%). A többi kategória, akár a magyarban, elhanyagolható előfordulást mutat. Jegyezzük még meg, hogy az egyéb kategóriába tartoznak a reáliák, az idiómák és a szintagmák, illetve a mondatértékű válaszok.

Ha szemügyre vesszük a szerb korpuszban található szavak alakját, elég tarka képet kapunk. A főnevek nemcsak szótári alakjukban (nominatívusz és egyes szám) jelentkeznek. Gyakori a többes szám is, s a *naočare* példát kivéve, amelynek egyébként is csak többes számú alakja van (pluralia tantum), s amely 26-szor fordul elő, a többi főnévnek van egyes száma is, sőt van közöttük olyan is, amely mindkét alakban jelentkezik táblázatunkban: *trepavice* 8 / *trepavica* 1, *sočiva* 5 / *sočivo* 1, *usne* 1 / *usta* 2, csak többes számban szerepel az *oči* 5, *suze* 3, *obrazi*, *zenice* 1. A főnevek alanyeseten kívül még leginkább

genitívusban állnak. Itt két fő típust különböztethetünk meg: az egyik, amikor a birtokos szerkezetben szereplő birtokszó kerül genitívuszi esetbe (*ogledalo duše 7, čulo vida 4, boja oka, srama*); a másik viszont amikor a válaszszó az *oko* homonimájával, az előljáróval korrespondeál (*sveta 7, kuće 2, lonca, ponoći, sporta, zemlje 1*). Az utóbbi megállapítás vonatkozik a genitívuszi esetben jelentkező névmások eseteire is (*čega, mene 1*). A válaszszó más esetben is állhat, amennyiben valamely könnyen felismerhető, megkövesedett szókapcsolat vagy idióma részét képezi: *za oko* (za+acc.), *sokolovo*.

A mellékneveknek nyelvtani nemük van a szerbben, és ezért egyeztetni kell a fölérendelt főnév nemével. Mivel az *oko* semleges nemű, a vizsgálati alanyok, amennyiben rá vonatkoztatták a melléknevet, szintén semleges nemű melléknévvvel válaszoltak. Csak négy kivételt találtunk, ezek a *plav*, a *pun*⁵, valamint a *ćorav* és a *varljiv*.⁶ Ha jelzős szintagma szerepel válaszként, akkor a melléknév nemét az utána következő főnév neméhez igazították. Leginkább a *boja* főnév kíséretében áll a melléknév, s akkor vele egyeztetve nőnemű: *crna boja, plava boja, zelene boje*.

Igéből, amint már említettem, kevés van, annál is inkább, mert azok szótári alakja a szerbben infinitívusz. A korpuszban előfordul azonban néhány személytelen (*boli, nema*), de személyragos igealak (*liče, izdaje, sija, vidim*) is. A fentiekből kifolyólag infinitívuszból valamivel több van, pontosabban 3 különböző található meg, összesen 13-szor.

A határozószók alapformájukban állnak, de azok az *oko* főnév homonim alakjára vonatkoztathatóak. Csak egy névmás van, amely a 'szem' jelentéssel korrespondeál, s az is szótári alakban van, a többi az előljárószóval kapcsolatos. A számnév összesen ötször fordul elő, leginkább önállóan, kétszer azonban főnév kíséretében (2. *oko, prvi utisak*). Kétszer számjegy formájában van feltüntetve (2. *oko, 3×*), s csak egyszer tőszámnév alakjában (*dva*), inkább sorszámnévként szerepel (2. *oko, prvi utisak, treće*), egyszer azonban szorzó számnevet találunk (3×), bár minden bizonytalán téves volt a jelölés, és itt is sorszámnévre gondolt az adatközlő. Mivel kétszer számjeggyel történt a válaszadás, náluk nem nyilvánul meg a nembeli egyeztetés, a többi példánál viszont igen: a semleges *treće* sorszámnév az *oko* főnévhez igazodik, a *prvi* viszont az azt követő *utisak* hímnemű főnévhez. A *dva* tőszámnév hím- és semleges nemű főnévhez is járul.

⁵ Itt valószínűleg a *pun kao oko* frazeológiai egység részét képező melléknévről van szó, ezért hímnemű.

⁶ Az utóbbi kettő nem az *oko* lexémára vonatkoztatható, hanem annak birtokosára.

A szem és az oko hívószó jelentése

A mentális lexikonban egymással formai és szemantikai szempontból közel álló szavak kerülnek multidimenzionális kapcsolatba. Kétféle új elmélet jött létre két évtizeddel ezelőtt a lexikon belső szervezettségéről. Az egyik a többdimenzionális hálószemlélet a másik pedig a kisvilágok elmélete (Lengyel 2008, 18).

A vizsgálati alanyok asszociációi általában a hívószavak alapjelentéseit hozzák felszínre, helyezik előtérbe. A kisebb gyakorisággal jelentkező asszociációk viszont a fogalom egyéb jelentéseire is rávilágítanak: a mellék- és másodlagos jelentésekre, az átvitt értelemre, sőt még a szituációs jelentésekre is. A nyelven kívüli valóság szférája kihat az asszociatív, a mentális tapasztalatok szférájára, azon keresztül viszont a nyelvben csapódik le, mindenekelőtt a szemantikában (Драгићевић 2005, 73).

Ahhoz tehát, hogy megvizsgáljuk, milyen asszociatív kapcsolatban állnak a válaszsavak a hívószóval, elsősorban az utóbbi jelentéseit kell szemügyre vennünk. Előbb a *szem* szócikket idézem a Magyar Értelmező Kéziszótárból, majd a Szerb Matica értelmező szótárából közlöm az *oko* címszavak jelentéseit: ugyanis, a szerb főnévnek van egy homonimája, amelyet nem hagyhatunk ki fejtegetéseinkből, mert a szerb korpuszban számottevő válasz épp ezzel van kapcsolatban.

szem *fn* **1.** A látás érzékszerve [...] **2.** Nézés, tekintet [...] **3.** Látás, látóképesség [...] **4.** *kif* Érzés, érzelem, magatartás jelképeként [...] **5.** *nép kif* A szégyenérzet, szemérem jelképeként [...] **6.** Némely gazdasági növény, kül. gabonafélék és hüvelyesek magja [...] **7.** Fürtös gyümölcs egy-egy bogyója [...] **8.** Apró (gömbölyded) tárgyak közül egy-egy darab, ill. egyforma elemi részekből álló tárgynak egy-egy eleme [...] **9.** Kötésnek, horgolásnak a fonál egyszeri hurkolásával készült eleme [...] (hálón lyuk) **10.** *mezőg* Rügy **11.** *nép rég* Cserépkályha tányér- v. bögreszerű csempéje **12.** Kerekded színes folt, rajzolat [...]

oko *n* **1. a.** орган чула вида у човека и животиње **б.** вид, способност гледања **в.** поглед (докле око сеже) **г.** *фиг.* запажање, осећање, способност, смисао за нешто (имати око за нешто) **д.** *фиг.* жив човек, особа **ђ.** надзор, пажња (под мојим оком) **2.** *хип.* назив од милоште, у тепању блиској, драгој особи **3. а.** извор где вода тихо извире **б.** место у језеру с подводним извором **4.** (обично мн., са атрибутом „морске“) *геогр. нар.* језеро ледничког порекла **5.** ограђено место, преградак у амбару **6.**

направа са стакленим, кружним прозорчићем која се ставља на врата, шпијунка **7.** отвор, шупљика на мрежи **8.** пуп, пупољак, клица **9.** округла шара на пауновом репу **10.** лучни део моста, отвор испод лука на мосту.⁷

oko предл. (с ген.) означава **1. а.** обухватање, опкољавање нечега потпуно, са свих страна **б.** кружно кретање, пролажење околу нечега **в.** окупљање, концентрисање друштва, људи, активности и сл. онде где је средиште, центар, матица нечега. **2.** узрок, разлог; због, поводом нечега **3.** обухватање предмета, појма акцијом, радњом: у вези са, у односу на **4.** (у прил. служби, уз бројеве) **а.** приближно (о времену, добу, старости и сл.) **б.** приближну количину, меру нечега.⁸

Mely jelentéseik vágnak egybe? Elsősorban a szavak fő, elsődleges jelentése (1. – 1. а.), az, hogy a *szem/oko* a 'látás érzékszerve', továbbá az is közös, hogy mindkét nyelvben 'a látást, a látóképességet' is fedi a szó (3. – 1. б.), s részben azonos az 'érzés, érzelem meglátás' jelentés is (4. – 1. d.) A *szem*, illetve az *oko* a hálón levő lyukra is vonatkozik, bár itt a magyarban egy kicsit tágabb értelemben használatos, mert a kötésre, horgolásra is lehet vonatkoztatni (9. – 7.). Ezenkívül még két közös jelentésük van a szavaknak, egyrészt jelölik a 'rügy'-et (10. – 8.), másrészt pedig 'kerekded színes folt'-ot jelent, rendszerint a páva tollán (12. – 9.). Ezzel szemben az *oko* nem fedi a 'mag', a 'fürtös gyümölcsök bogója', az 'apró kerek tárgyak egy-egy darabja' jelentést, s a nálunk is már régies 'cserép', illetve 'csempe' értelmezést.

Az, ami a magyarban explicite nincs feltüntetve a jelentések között, de átvitt értelemben a kifejezések között megtaláljuk, a szerbben viszont külön pontban szerepel, a 'felügyelet, figyelem, vigyázás, őrizés, szemmel tartás'. Ezenkívül még a 'láthatár' sem szerepel a magyarban, bár mondani szoktuk,

⁷ *oko* fn **1. а.** a látás érzékszerve az embernél és az állatoknál **б.** látás, látóképesség v. lát(ó)határ **г.** fig megfigyelőképesség, meglátás, érzelem, képesség, valamire való hajlam **е.** fig élőlény, személy **ф.** felügyelet, figyelem **2.** közelálló személy kedveskedő megszólítása **3. а.** forrás, ahol a víz előbújik **б.** a tó földalatti forrás helye **4.** (általában többes számban, a „tengeri” melléknévvel) *földr nép* gleccsertó **5.** a magtár, gabonarakár elkerített része **6.** lyuk a bejárati ajtón, ahol ki lehet nézni **7.** nyílás, lyuk a hálón **8.** rügy, bimbó, csira **9.** kerekded tarka folt a páva tollán **10.** a híd boltíve.

⁸ *oko* előjárószo (genitívuszban álló főnév előtt) **1. а.** valaminek teljesen, minden oldalról történő átfogása, körülfogása **б.** körforgás, valami körül történő mozgás **с.** a társaság, az emberek, a tevékenységek valaminek a középpontja körüli gyülekezése, koncentrációja **2.** ok, indok, indíték **3.** a cselekvés teljes mértékben átfogja a tárgyat, fogalmat: valamivel kapcsolatban, valamire nézve **4.** (határozói funkcióban, számnevek előtt) **а.** hozzávetőlegesen, körülbelül (idő, kor stb. viszonylatában) **б.** valaminek a hozzávetőleges mennyisége, mértéke.

hogy „ameddig a szem ellát”. Kedveskedő megszólításként a magyarban nem használjuk a *szem* főnevet, mint ahogyan azt a szerbek teszik (*oko moje*), s a forrást sem illetjük ezzel a főnévvel. A szerb negyedik jelentés sem található az értelmező szótárban, de Pásztor Kicsi Mária utal a *tengerszem* szavunkra, amely ’Mély, tiszta vizű, rendsz. kisebb hegyi tó’ jelentésben külön címszóként szerepel a szótárban (Pastor-Kiči 2014). Még két szerb jelentés hiányzik a magyar szem jelentésköréből: az egyik a ’magtár elkülönített rész’-ét jelöli, a másik pedig a ’híd boltív’-ét.

A szerb főnév homonimája előljárószó, amely főnevek és számnevek előtt fordul elő. Első esetben genitívuszban álló főnév követi, s leginkább helyhatározói funkcióban jelentkezik (’valami körül’), ritkábban a főnévvel kifejezett fogalommal kapcsolatos aktivitásokra, nézetekre utal. Számnevek és időegységet kifejező főnevek előtt hozzávetőleges időt, kort, mennyiséget jelöl. A szerb asszociációs szótárban az *oko* hívószó 17 reakciója ezzel a homonimával kapcsolatos: *sveta* (’a világ körül’) 7, *kuće* (’a ház körül’), *čega* (’valami körül’) 2, *lonca* (’a fazék körül’), *ponoći* (’éjfél körül’), *mene* (’körülöttem’), *moje glave* (’a fejem körül’), *sporta* (’a sport körül’), *zemlje* (’a Föld körül’) 1.

A hívó- és válaszcavak asszociatív kapcsolata

Az asszociációk általában a hívószavak jelentésén alapszanak. A hívószó és a válaszcavak közötti viszony többféle asszociatív kapcsolatot tükrözhet (lehet koordinatív, alá- és fölérendelt, rész-egész viszony, ellentétes, kapcsolatos, szinonim, ok-okozati, szituációs viszony stb.). Minden válasz az illető hívószó asszociatív mezejébe tartozik. Tekintsük át a továbbiakban a *szem* és az *oko* szavak asszociatív kapcsolatainak mibenlétét.

Főnevek. Az 5. táblázat 752 magyar és 553 szerb válaszcavó asszociatív kapcsolatát mutatja a hívószóval. A szerb előljárószóhoz kapcsolódó példákat ezúttal kihagytuk. Az „adatok” oszlopban először számszerűen vannak feltüntetve, majd a százalékarányok is láthatóak. A szám adatok egyrészt a válaszcavak előfordulási számát mutatja, majd pedig a különböző válaszcavokét. A felső százalékkérték a teljes asszociatív mezőhöz viszonyított arányt, az alsó pedig a kapcsolatnak csak a főnevekhez való arányszámát jelöli.

Asszociatív viszony		Nyelv	Adatok		Válaszok	
			Szám	%		
ok-okozat	rendeltetés	M	308	4	28,36%	látás 291, nézés 13, látomás 3, eszköz 1
					40,95%	
		SZ	161	4	20,12%	vid 127, pogled 32, gledanje, tool 1
					29,11%	
	funkcionális viszony	M	6	1	0,55%	agy 6
					0,79%	–
	cél	M	10	7	0,92%	fotó 3, kontaktus 2, film, ismerkedés, kép, olvasás, számítógép 1
					1,32%	
		SZ	16	7	2,00%	vidik 8, svetlo, svetlost 2, buđenje, okolina, san, vidljivost 1
					2,89%	
	jelentőség	M	1	1	0,09%	érték 1
					0,13%	
		SZ	6	2	0,75%	život 4, blago 2
					0,08%	
érzelem/ produktum	M	3	2	0,27%	könny 2, sírás 1	
				0,39%		
	SZ	11	6	1,37%	suza 4, suze 3, očajavanje, sluz, smeh, strah 1	
				1,98%		
állapot	M	4	2	0,36%	vakság 3 fáradtság 1	
				0,53%		
	SZ	4	3	0,50%	slepilo 2, čistina, osetljivost 1	
				0,72%		
rész/egész	M	50	10	4,60%	héj/(szemhéj) 12, pilla/(szempilla) 11, pupilla 10, üreg 9, ágy 3, hártya, hólyag, szaruhártya, szivárványhártya, -öldök 1	
				6,64%		
	SZ	57	10	7,12%	zenica 30, trepavica 9, trepavice 8, beonjača, kapak, obrva 2, mrežnjača, nerv, obrve, zenice 1	
				10,30%		
főlérendelt viszony	M	37	7	3,40%	érezkszerv 12, testrés 12, szerv 6, inger, látóideg, látószerv 2, érzék 1	
				4,92%		
	SZ	10	2	1,25%	organ 8, čulo 2	
				1,80%		

koordinatív viszony	M	125	3	11,51%	száj 62, fül 32, orr 31
				16,62%	
	SZ	20	5	2,50%	nos 10, uho 4, uvo 3, usta 2, usne 1
				3,61%	
szóismétlés/ szinonima	M	19	4	1,74%	szem/szemek 8, pár/(szempár) 5, szemem 4, nézőke 2
				2,52%	
	SZ	9	3	1,12%	oči 5, oko 3, videlo 1
				1,62%	
eszköz/tárgy	M	38	5	3,49%	szemüveg 28, fedő, kontaktlencse 3, lencse, napszemüveg 2
				5,05%	
	SZ	53	6	6,62%	naočare 26, naočari 14, sočiva, sočivo 5, maskara 2, monokl 1
				9,58%	
kollokációs viszony	M	81	10	7,45%	golyó 66, üveg 6, macska 2, betegség, bogár, festék, folt, pápa, tanú, -ölcs 1
				10,77%	
	SZ	15	6	1,87%	sjaj 9, krv 2, bol, herpes, jaje, treptaj 1
				2,71%	
idiomatikus viszony	M	15	8	1,38%	fény 5, fog 3, lélek 2, farkas, játék, kígyó, tükör, verés 1
				1,99%	
	SZ	54	12	6,75%	zub 24, duša, ogledalo 9, soko 3, prst 2, crv, čuvanije, opreznost, orao, sova, srama, trn 1
				9,76%	
hely	M	11	4	1,01%	fej 5, arc 3, test 2, haj 1
				1,76%	
	SZ	31	5	3,87%	glava 21, lice 7, obrazi, šiške, telo 1
				5,60%	
metonimikus	M	5	2	0,46%	kocsonya 3, duzzanat 2
	SZ	7	3	0,87%	lopta 3, krug, nebo 2
metaforikus	SZ	2	1	0,25%	prozor 2
				0,36%	
kognitív	M	8	4	0,73%	világ 5, valóság, biológia, ember 1
				1,06%	
	SZ	23	12	2,87%	svet 7, istina 5, ljubav 2, biće, biologija, Bog, čovek, laž, misao, svemir, svest, um 1
				4,15%	

tulajdonság	külső	M	6	3	0,55%	<i>szín 4, gömb, színe 1</i>	
					0,79%		
		SZ	23	7	2,87%		<i>dubina 7, lepota 6, boja 5, bistrina 2, mozaik, plavetnilo, šara 1</i>
					4,15%		
	belső	SZ	5	5	0,62%	<i>preciznost, prodornost, pronicljivost, providnost, složenost 1</i>	
					0,90%		
egyéni kapcsolat	M	5	5	0,45%	<i>Emilió, láb, név, tengely, tető 1</i>		
				0,66%			
	SZ	5	5	1,74%		<i>brod, čaplja, dečko, dupe, jezik, kiosk, Krcko, lažov, moda, narod, Nataša, pasta, Tojić, zvono 1</i>	
				2,52%			
fonetikai kapcs.	M	4	1	0,36%	<i>szemét/-ét 4</i>		
antonim viszony	M	2	1	0,18%	<i>hallás 2</i>		
kultúra	SZ	1	1	0,12%	<i>Zdravko Čolić</i>		

5. táblázat: *A főnév VSZ-ak asszociatív kapcsolata a HSZ-val*

A fenti kapcsolatok a *szem* és az *oko* elsődleges jelentéséhez köthetőek, a látás érzékszervével kapcsolatosak. Az alábbi kilenc magyar reakció viszont a *Magyar Értelmező Kéziszótárban* szereplő egyéb jelentést idézik fel. A táblázatban a sorszám a szótárban megadott jelentések sorszámát jelölik.

A MÉKSz.-ben szereplő egyéb jelentés		Adatok		VSZ
6.	gabonafélék és hüvelyesek magja	6	0,55%	<i>kukorica 3, búza 2, mag 1</i>
7.	fürtös gyümölcs egy-egy bogyója	1	0,09%	<i>szőlő 1</i>
8.	apró (gömbölyded) tárgyak közül egy-egy darab	1	0,09%	<i>kréta 1</i>
9.	kötésnek, horgolásnak a fonál egyszerű hurkolásával készült eleme	1	0,09%	<i>lyuk 1</i>

6. táblázat: *Egyéb magyar jelentésekkel fennálló kapcsolat*

A besorolásból kimaradt a *kristály* és a *patak* reakció, ami a szerb szótárban felsorolt jelentések harmadikjához köthető leginkább: a forráshoz, a víz képzéséhez. Ezzel kapcsolatosak a szerb korpuszban található következő szavak is: *izvor, jezero, voda*.

Az adatok azt mutatják, hogy mindkét nyelvben a 'szem' rendeltetése, funkciója váltja ki a legtöbb asszociációt (a magyarban 28,36%, a szerbben viszont

20,12% a teljes asszociatív mező viszonylatában). A többi asszociatív kapcsolat messze emögött áll. A magyarban gyakorisági sorrendben a koordinatív (11,51%), majd a kollokációs (7,45%) viszony következik, a szerbben pedig második helyen a rész-egész viszony (7,12%), majd az idiomatikus (6,75%), valamint az eszköz/tárgy kapcsolat következik.

Melléknevek. Hasonló módon szemléltetjük a melléknév szófajú válaszszavak kapcsolatát a stimulussal.

Asszociatív viszony		Nyelv	Adatok			Válaszok	
			Szám		%		
a szem tulajdonsága	szín	M	78	7	7,18%	<i>kék 54, barna 11, zöld 8, kékes 2, kékeszöld, színes, vörös 1</i>	
					72,22%		
		SZ	105	7	13,12%		<i>plavo 60, zeleno 31, crno 10, crveno, plav, smeđe, zlatno 1</i>
					86,06%		
	nagyság	M	4	2	0,36%	<i>kicsi, nagy 2</i>	
					3,70%		
		SZ	4	3	0,50%		<i>malo 2, krupno, veliko 1</i>
					3,27%		
	esztétikai mozzanat	M	12	3	1,10%	<i>szép 10, gyönyörű, szép zöld 1</i>	
					11,11%		
		SZ	7	4	0,87%		<i>bistro 3, blistavo, lepo 2, prozračno 1</i>
					5,73%		
a látás minősége	M	2	1	0,18%	<i>jó 2</i>		
				1,85%			
	SZ	4	4	0,50%		<i>jasno, oštro, varljiv, zatvoreno 1</i>	
				3,27%			
a birtokos tulajdonsága	M	3	3	0,27%	<i>kancsi, szemtelen, szemű 1</i>		
				2,77%			
	SZ	1	1	0,12%		<i>ćorav 1</i>	
				0,81%			
eredet	M	1	1	0,09%	<i>emberi 1</i>		
				0,92%			
idiomatikus	SZ	1	1	0,12%	<i>pun 1</i>		
				0,81%			

7. táblázat: A melléknév szófajú VSZ-ak asszociatív kapcsolata a HSZ-val

A magyar asszociatív mezőben szereplő össz melléknevek 72,22%-a, a szerbben pedig 86,06%-a színnev, s a szem lehetséges színére vonatkozik. Mindkét nyelvben a 'kék' dominál (a magyarban 56-szor fordul elő, a szerbben 61-szer), s általában a világos árnyalatok. A 'zöld' kimondottan megterhelt a szerbben (31 jelentkezése van). Ezzel szemben a sötét színek, a 'barna' és a 'fekete' jóval elmaradnak, összesített számuk szinte megegyezik a két nyelvben. A szem többi tulajdonságával kapcsolatos melléknevek sokkal ritkábban fordulnak elő. Mindkét nyelvben még említésre méltó az esztétikai mozzanat (a magyarban 11,11%-ban, a szerbben pedig 5,73%-ban van képviseltetve).

Igék. Amint már említettük, a magyarban valamivel több ige fordul elő a válaszok között. A hívószó és a válaszsó közötti kapcsolat jórészt kollokációs, és többnyire a látásra mint cselekvésre utal (összesen 98-szor fordul elő a *lát* 73+2, *néz* 21, *les*, *figyel* 1 ige), lazább kapcsolat áll fenn az *alszok* és a *vigyázz*, s látszólag semmilyen a *fen* és a *megy* szavak esetében. Itt ugyanis idiomatikus viszony fedezhető fel. A szerbben csak 6 ige van, ezek közül csupán egy van szorosabb kapcsolatban a látással (*vidim*). A többi inkább a szem állapotára és tulajdonságára utal *boli*, *liče*, *ne izdaje*, *nema*, *sija*.

A magyarban csak egy határozószó van, az *elől*, amely helyviszonyt jelöl, a szerbben számuk ennél több, de amint jeleztem már, a szemmel homonim elöljárószóval korrespondeál. Tulajdonképpen vele hasonló, illetve szinonim jelentésű helyviszonyt fejez ki: *blizu*, *okolo*, *iza*, *izvan*, *pre*, *tu*, *u*, *unaoko*.

Összegzés

Kategória	VSZ összesen		Az egyes szavak aránya	
	Magyar	Szerb	Magyar	Szerb
főnév	69,24%	69,12%	65,95%	66,15%
melléknév	9,94%	15,25%	12,05%	10,25%
ige	9,57%	0,75%	7,80%	3,07%
főnévi igenév	6,53%	1,62%	3,54%	1,53%
határozószó	0,09%	1,50%	0,70%	5,13%
szám	0,55%	0,50%	0,70%	2,05%

8. táblázat: Összehasonlító táblázat

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy mindkét nyelv viszonylatában beigazolódott, miszerint amennyiben a hívószó főnév, a válaszsó szófaja is

többször főnév. Az előbbi összehasonlító táblázatból látható, hogy meglepően egybeesik ennek a szófajnak az értéke a magyarban és a szerbben, az eltérés mindössze 0,12%. Második helyen – az elvárásnak megfelelően – a melléknév fordul elő, bár itt a különbség sokkal nagyobb a két nyelv között (5,31% a szerb nyelv javára).

Érdekes módon egy másik szó elemzése során hasonló eredményre jutottam (Andrić 2015). A *kényér/hleb* hívószavak asszociációs mezejében a szerbben szintén több melléknév szerepel (éspedig 13,85%-kal több) mint a magyarban. Az ige és a főnévi igenév is gyakoribb válaszként a magyarban, a szerbben viszont valamivel több a határozószók száma. Ezek az eredmények további kutatásokat tesznek szükségessé.

Kiderült az is, hogy a válaszok túlnyomó többsége mindkét nyelvben a szavak alapvető jelentésével függnek össze. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szerbben érezhető a főnév homonim alakjának, az előljárószónak mint stimulusnak a szerepe is. A hívó- és válaszcikkek asszociatív kapcsolatát illetően, a főnevek esetében, mindkét nyelvben a funkcionális viszony dominál, ezt a magyarban a koordinatív, majd a kollokációs viszony követi, a szerbben pedig második helyen a rész-egész viszony áll, majd az idiomatikus, valamint az eszköz/tárgy kapcsolat következik. A melléknéveknél a 'szem' színe dominál az asszociatív kapcsolatok között.

Elmondhatjuk, hogy függetlenül attól, hogy a magyar és a szerb nyelv geneológiailag és tipológiailag is más nyelvcsoporthoz tartozik, a főnév szófajú lexikális egységek szóasszociációja terén hasonló sajátosságokat mutat. Vizsgálódásom még nem nyújtott elegendő empirikus adatot ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjak le a két nyelv mentális lexikonjának strukturáltságával és működésével kapcsolatban, de már feltételezhetjük, hogy a két nyelv között, a grammatikai eltérések ellenére, csak kisebb különbségek mutathatók ki a főnevek szóasszociációs mezeje tekintetében. Ez a feltételezésünk azonban még megerősítésre vár, további kutatásokat igényel. Feladatunknak tekintjük még az egyéb szófajú hívószavak asszociációs holdudvarának a vizsgálatát is, ahol, feltételezésünk szerint, nagyobb eltérések mutathatók ki.

Irodalom

Андрић, Едита. 2015. Ассоцијативно поље лексеме кенјер у мађарском и хлеб у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. 56 (2): 131–153. Нови Сад: Матица српска.

- Драгићевић, Рајна. 2005. Вербалне асоцијације у семантичким истраживањима. In *Асоцијативни речник српскога језика*, ур. Милош Јевтић–Зоран Живковић 56–80. Београд: Београдска књига–Службени лист СЦГ–Филолошки факултет у Београду.
- Lengyel Zsolt. 2008. *Magyar asszociációs normák enciklopédiája I*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* (4): 1–12.
- MÉKSz – *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 2003. Főszerk. Pusztai Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pastor Kiči Marija. 2014. Oči su ogledalo duše. *The Eight International Interdis-ciplinary Symposium Encounter of Cultures*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Пипер, Предраг–Драгићевић, Рајна–Стефановић, Марија. 2005. *Асоцијативни речник српскога језика*. Ур. Милош Јевтић–Зоран Живковић. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.
- РСМ – *Речник српскохрватског књижевног језика*. 1973. Нови Сад: Матица српска.
- РСЈ – *Речник српскога језика*. 2007. Редиговао и уредио: Мирослав Николић. Нови Сад: Матица српска.

A CONTRASTIVE STUDY OF THE LEXICAL ASSOCIATIONS OF *SZEM* IN HUNGARIAN AND *OKO* IN SERBIAN

Lexical associations contribute to understanding associations between words in the mental lexicon. By analysing a single lexeme, the present paper aims at revealing the workings of one segment of the mental lexicon in Hungarian and Serbian. It is often claimed that the more common features a lexeme has with its equivalent in another language, the more likely it is that the two will trigger the same reaction. This is shown using a concrete concept as an example: the organ of vision, more precisely the Hungarian lexeme denoting it and its Serbian equivalent. Since the analysis is based on contrasting lexemes of two genealogically and typologically different languages, the initial hypothesis is that the differences between the two languages will also be reflected in the associative meaning fields of the lexemes contrasted. The analysis is based on associative dictionaries of the two languages, namely the *Encyclopedia of Hungarian Norms of Associations I* and the *Associative dictionary of Serbian*.

Keywords: lexical association, mental lexicon, Hungarian, Serbian

ANALIZA ASOCIJATIVNOG POLJA LEKSEMA *SZEM* U MAĐARSKOM I *OKO* U SRPSKOM JEZIKU

S obzirom na to da asocijacije doprinose razumevanju povezanosti reči u mentalnom leksikonu, u radu se metodom analize asocijativnih polja jedne mađarske imenice i

njenog srpskog ekvivalenta želi prikazati funkcionisanje jednog segmenta mentalnog leksikona u pomenuta dva jezika. Pretpostavka je da što više zajedničkih karakteristika imaju ekvivalentne reči, njihove će se reakcije poklapati u većoj meri, odnosno na njih će se, kao na stimulse, odgovarati istim i sličnim reakcijama. Ovoga puta je izbor pao na lekseme koje označavaju oči. Pošto jezici koji su predmet analize i geneološki i tipološki spadaju u različite grupe, pretpostavka je bila da će se ta razlika odraziti i na asocijativno polje ove dve lekseme. Korpus analize je ekscerpiran iz asocijativnog rečnika mađarskog i srpskog jezika.

Ključne reči: asocijacija reči, mentalni leksikon, mađarski jezik, srpski jezik

A kézirat leadásának ideje: 2015. okt. 20.

Közlésre elfogadva: 2015. dec. 1.

LÁNCZ Irén

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
lancz@nscable.net

A MONDATSZERKEZETEK SZEMANTIKAI INTERPRETÁCIÓJA

Semantic Interpretation of Sentence Structures

Semantička interpretacija rečeničnih struktura

A generatív nyelvelméletnek több modellje jött létre, mindegyikben kölcsönhatás van a szintaktikai forma és a jelentés szerkezete között. A modellek többek között abban különböznek egymástól, hogy a nyelvtan egyik komponense, a szemantikai komponens melyik szerkezetet interpretálja. *A mondattan elméletének aspektusaiban* a mélyszerkezethez kapcsolódik, ez a szerkezet határozza meg a tematikus viszonyokat. A hetvenes években a felszíni szerkezetet is, majd végül csak a felszíni szerkezetet interpretálja, ugyanis a jelentésnek vannak olyan aspektusai, melyek a felszíni szerkezetben alakítják a mondat jelentését (fókusz, koreferencia, előfeltevés). A modell alakulása során új fogalommal gazdagodik a modell, a Logikai Forma fogalmával, mely a mondat jelentésének részleges ábrázolása. A nyolcvanas évek kormányzás és kötés elméletének elveit részelméletek tartalmazzák, ezek egy része a jelentéssel kapcsolatos. A magyar mondat generatív leírása tartalmazza a grammatikai jelentéssel kapcsolatos szabályokat is.

Kulcsszavak: generatív grammatika, mélyszerkezet, felszíni szerkezet, szemantikai interpretáció, Logikai Forma

A grammatika részei szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A szemantika és a szintaxis is kapcsolatba került egymással, mert a mondat jelentése nem független a szerkezettől. A mondatjelentés leírása ebből következően nem lehet független a szerkezet leírásától. A mondat szerkezettel kapcsolatos új meglátások a generatív nyelvelmülethez köthetők. A generatív nyelvelmülettel a grammatika az elmélet rangjára emelkedett, és a szintaxisához hozzákapcsolódott a szemantika.

A nyelv grammatikája Chomsky értelmezésében szabályrendszer, amely „kifejezi a hangok és jelentések közötti megfelelést az adott nyelvben” (Chomsky 1982a, 101), és amely „meghatározza a mondatok jelentésére és hangzására vonatkozó tisztán nyelvi tudásunkat” (Chomsky 1985, 65). A grammatika egyik része a szemantikai komponens.

A múlt század hetvenes éveitől kezdődően a generatív nyelvelméletben a szintaktikai szerkezet és a szemantikai ábrázolás viszonyában többször történt változás. Az 1957-ben megjelent *Szintaktikai szerkezetek*ben a jelentés nem játszott szerepet. Bár ezzel kapcsolatban évekkal később Chomsky másként nyilatkozott. Elvetette, amit neki tulajdonítottak, hogy ti. a jelentés, a referencia és a nyelvhasználat vizsgálatát ki kell rekeszteni a nyelvészetből. Azt állította, hogy éppen az ellenkezőjét mondta, azaz azt, hogy „a szemantikai megfontolások lényeges szerepet játszanak a helyes nyelvelmélet kiválasztásában”, és a nyelvelméletnek a szemantikai jelenségeket is meg kell magyaráznia (Chomsky 1985, 61). Az 1965-ben megjelent Chomsky-mű, *A mondat elméletének aspektusai* a következőképpen mutatja be a nyelvtant: a nyelvtan részei a szótár, a kategoriális komponens, a felszíni szerkezet, a mélyszerkezet, a transzformáció és a két értelmező szerepet betöltő komponens, a fonológiai és a szemantikai komponens. A kategoriális komponens és a szótár a nyelvtan alapja. A nyelvtan meghatározza a felszíni szerkezeteket, melyeket fonológiai szabályrendszer interpretál. A posztlexikális szerkezeteket szemantikai szabályok képezik le szemantikai ábrázolásokra. A posztlexikális szerkezeteket nevezi Chomsky mélyszerkezetnek. A mélyszerkezetek tartalmazzák a szótári elemeket és grammatikai jegyeiket. A transzformációk rendszere frázisjelölőket hoz létre frázisjelölőkből, azaz az 1965-ös modell terminológiája szerint a mélyszerkezetből felszíni szerkezetet. Ez az elmélet a sztenderd elmélet. A fonológiai komponens fonológiai értelmezést rendel a felszíni szerkezethez, vagyis meghatározza, hogy a felszíni szerkezet egyes összetevőit alkotó morféimák milyen hangokból állnak, és azokon milyen fonológiai szabályok működnek. A szemantikai komponens a mélyszerkezetet értelmezi. Ez azt jelenti, hogy jelentést rendel a mélyszerkezethez, azaz meghatározza a mondat összetevőinek egymáshoz való viszonyát és a morféimák jelentése alapján a mondat jelentését. A szemantikai komponensnek ebben a keretben az a szerepe, hogy meghatározza a mondatösszetevők thematikus (théta) szerepeit, azaz a nyelvtani viszonyokat. „A vonzatok viselkedését azonos módon behatároló fogalmi szerepeket ugyanazon általánosabb szereptípus képviselőinek tekinthetjük, s ezeket a szereptípusokat **thematikus szerepeknek** nevezzük” (Kiefer 1992, 259). A Strukturális magyar nyelvtan mondattanának glosszáriuma így

határozza meg a fogalmat: „a fogalmi szerepek egy-egy osztályát jellemző grammatikai jegy, amely behatárolja a szereplőt megnevező bővítmény kifejezési lehetőségeit” (Kiefer 1992, 901). Thematikus szerep például az Ágens (cselekvő), az *Experiens* (a pszichikai folyamat átélője), a *Patiens* (a hatás, a változás elszenvetője), a *Lokális* (hely), az *Instrumentum* (a cselekvés eszköze), az *Irány* (a mozgás végpontja), a *Jellemzett* (a tulajdonság, állapot hordozója) stb. A thematikus szerepekből következtetni lehet a szintaktikai funkciókra. Szintaktikai funkciójukat tekintve az NP-k (a vonzatok) nem egységesek, vannak közöttük alanyok, tárgyak, határozók, és ezeket a funkciókat a régens rendeli hozzájuk. A théta-szerepeken a transzformációk nem változtatnak, a főnévi csoportok szerepei akkor is azonosak maradnak, ha különböző felszíni szerkezetekben jelennek meg.

A generatív nyelvelmélet szerint tehát kölcsönhatás van a szintaktikai forma és a jelentés között, vagyis a mondat formájának egy része releváns a jelentés szempontjából (Riemsdijk–Williams 1986, 82).

Ennek a koncepciónak voltak támogatói, de voltak olyanok is, akik a jelentéskomponens szerepét a szintaktikai szerkezetek értelmezésében másként látták. Ebből következően viták zajlottak a szemantikai összetevőről. Érvek egész sorát fogalmazták meg a grammatikaelmélettel foglalkozók, és a Chomskyétól eltérő megoldásokat javasoltak.

Az egyik új megoldás a nem szintaktikai, hanem szemantikai alapú elmélet volt. Ez az elmélet *generatív szemantika* néven vált ismertté, de végül is nem lett maradandó elmélet, mert nem igazolt tényeket. Az elmélet kidolgozói más témák felé fordultak, nem finomították, tehát a generatív szemantika csillaga gyorsan leáldozott. Lakoff például a kognitív tudomány felé fordult, Ross is mással kezdett foglalkozni stb.

Jackendoff, a sztenderd elmélet első kritikusa mutatta ki, hogy a felszíni szerkezet fontosabb szerepet játszik a szemantikai interpretációban, mint feltételezték. A modell általános kerete tehát módosításra szorult. A hetvenes években Chomsky maga is újragondolta, hogy melyik szerkezethez kell kapcsolni a szemantikai komponens.

Katz és Postal is kidolgozott egy modellt, melynek szintén hatása lett arra, hogy a hetvenes években Chomsky módosította a sztenderd elméletet. A módosított változat lényege, hogy a szemantikai komponens nemcsak a mélyszerkezethez kapcsolódik, nemcsak azt interpretálja, hanem a felszíni szerkezetet is. Példákkal igazolható ugyanis, hogy a jelentés nemcsak a mélyszerkezetben dől el, hanem a felszíni szerkezetnek is vannak olyan tulajdonságai, melyek alakítják a mondat jelentését. Chomsky olyan érveket sorol fel, melyek „azt

bizonyítják, hogy a felszíni szerkezet tulajdonságai valóban rendelkeznek is ilyen szereppel” (Chomsky 1982a, 140). Ezek a tulajdonságok a fókusz és az előfeltevés. A fókusz a felszíni szerkezet határozza meg, és ez az intonációs középpontot tartalmazó szerkezet. Ez azt jelenti, hogy a fókusz a mondat főhangsúlyos helye. Attól függően, hogy melyik szerkezet kerül fókuszba, különbözik a mondat jelentése, a mondathoz kapcsolódó előfeltevés azonban azonos marad.

Például:

- (1) J. a ”**dolgozószobájában** ír verset?
- (2) A ”**dolgozószobájában** ír J. verset?
- (3) J. ”nem a **dolgozószobájában** ír verset.
- (4) ”Nem a **dolgozószobájában** ír J. verset.

Chomsky példáinak magyar fordításában is a **dolgozószobájában** szó a fókusz, azzal hogy (3)-ban és a (4)-ben a tagadószón van a főhangsúly. Az előfeltevés az, hogy J. valahol verset ír.

Vagy:

- (5) A világrészek ”**csöndesen** úsznak a hűvös vizeken.
- (6) A ”**hűvös vizeken** úsznak a világrészek csöndesen.
- (7) A ”**világrészek** úsznak csöndesen a hűvös vizeken.
- (8) ”**Úsznak** a világrészek csöndesen a hűvös vizeken.

Az ige előtt álló mondatösszetevőkön van a főhangsúly, mert ez van fókusz helyzetben. A mondatok, bár ugyanazokat a szavakat tartalmazzák, nem ugyanazt jelentik. Például az eredeti verssorban (József Attila versében), az (5)-ben a mondat azt jelenti, hogy csöndesen, és nem máshogy úsznak a vízben a világrészek, a (6)-ban pedig, hogy a hűvös vizeken úsznak, és nem másutt. A (8)-ban a fókuszpozíció nincs kitöltve, az ige lett a fókusz.

1975-ben újabb megoldást javasolt az elméletalkotó. A *Reflexiók a nyelvről* című könyvében már csak a felszíni szerkezetet értelmezi a szemantikai komponens. A kiterjesztett sztenderd elmélet (KSzE) szerint tehát a felszíni szerkezet az elsődleges forrása a szemantikai interpretációnak. A korábbi elgondolás azonban nem törlődött, a KSzE meghagyja a mélystruktúra szerepét a jelentés alakításában, egyetlen szerepet tulajdonítva neki, a tematikus viszonyok ábrázolását. A kiterjesztett sztenderd elmélet szerint – írja Chomsky – a bázis újíró szabályai mélystruktúrákat generálnak, s ezekben a mélystruktúrákba vezetjük be a lexikai elemeket. „Az ige és a vele grammatikai kapcsolatban álló főnévi csoportok tematikus viszonyai ezen a szinten vannak meghatározva.

A többi szemantikai tulajdonságot olyan szabályok határozzák meg, amelyek a felszíni struktúra szintjén működnek” (Chomsky 1985, 98). Ezek a tulajdonságok a tagadás és kvantorok hatóköre, a fókusz, a preszuppozíció, valamint a koreferencia. Ebből következően a fenti példák esetében sem a mélyszerkezetben, hanem a felszíni szerkezetben dől el, hogy melyik mondatösszetevő lesz fókuszhelyzetben.

Chomsky Jackendoffra hivatkozva beszél a tagadás és kvantorok hatóköréről. Jackendoff ugyanis több tanulmányában amellet érvelt, hogy „sok szemantikai jelenség legkönnyebben a felszíni szerkezet alapján magyarázható meg. Közelebről azt vetette fel (Jackendoff 1967), hogy az olyan logikai elemek, mint a tagadás és a kvantorok hatókörét [scope] a felszíni szerkezet határozza meg” (Chomsky 1982a, 130).

(9) Nem sok nyíl találta el a céltáblát.

(10) Sok nyíl nem találta el a céltáblát.

(11) Nem sok nyíl nem találta el a céltáblát.

A (11)-gyel kapcsolatban Chomsky megjegyzi, hogy grammatikailag helytelen, de erre is lehet pontos értelmezést találni. A (9) és (10) jelentése különböző, és ha feltételezzük, hogy közös a mélyszerkezetük, „akkor a mélyszerkezet nem határozhatja meg a jelentést” (Chomsky 1982a, 131). A tagadás hatókörét a *nem*-nek a felszíni szerkezetben elfoglalt helye határozza meg.

Jackendoff példái között vannak például ezek:

(12) Nem sok tüntetőt tartóztatott le a rendőrség.

(13) Sok tüntetőt nem tartóztatott le a rendőrség.

A magyarban a tárgy előtt van a kvantor (az angolban az alany előtt). A (12)-ben a fókuszos kifejezésre vonatkozik a tagadás, itt mondatrésztagadó operátorként értelmezzük a *nem*-et, a (13)-ban az igei szerkezetet tagadja, tehát mondattagadásról van szó. A két mondat között jelentéskülönbség van, mely a tagadószó hatóköréből következik. Megfigyelhetjük, hogy a kétféle tagadásnál különbözik a kvantor és a tagadás sorrendje.

„Mondattagadás esetén a tagadószó helye a V' mondatszakasz előtt van, feltehetőleg a V' csomóponthoz csatolt pozícióban” (Kiefer 1992, 148). Ami megelőzi és vezérli a V' csomópontot, a fókusz, a kvantor vagy a kérdő operátor, kívül esik a tagadószó hatókörén.

(14) [_SKata [_{V_P}kinek [_Vnem [_Vadta oda a könyvet?]]]]

A (14)-ben a kérdőszo a fókusz, ez a mondat főhangsúlyos része, az ige és az őt megelőző tagadószo is hangsúlytalan.

A tagadószó kerülhet a fókusz elé is, mint a (12)-ben, vagy a következő példában:

(15) Kata ”nem a barátnőjével találkozott.

A *nem* fonológiailag összeolvad a fókusszal, és átveszi hangsúlyát.

A magyar mondat tagadásának szabálya az is, hogy a mondatrésztagadó és mondattagadó *nem* tagadószó egyszerre, egy tagmondaton belül is megjelenhet:

(16) Kata ”nem a barátnőjével nem találkozott.

A kvantort tartalmazó kifejezésekre is érvényes, hogy a feltételezett kvantorpozíció összhangban van a hatókör-értelmezés elveivel: 1) az operátorok vezérlik hatókörüket és 2) az operátorok megelőzik hatókörüket (Kiefer 1992, 139, 142). Ha a VP-hez csatoljuk, nem vonatkozhat az őt megelőző szerkezetre. A kvantált kifejezések kötelezően hangsúlyosak.

(17) ”Minden jelentkező beiratkozott.

(18) Az igazgató ”minden jelölttel elbeszélgetett.

A *minden*, *mindegyik*, *összes* univerzális kvantorok, a *sok*, *félíg*, *jól* nem univerzális kvantorok, és a negatív értelmű *sem* kvantor szórendjére nem ugyanazok a megszorítások érvényesek.

A koreferencia az ugyanarra a dologra vagy személyre való utalást, az azonos vonatkozást jelenti.

(19) Kata megnézte magát a tükörben.

A *magát* visszaható névmás visszautal Katára, vele koreferens.

(20) Megtetszett egy tarka ruha, azt vettem meg.

(21) A csapnál találsz egy kannát, azt hozd ide.

(22) „Lőcse szepesi polgárai nem nyüzsögtek hangosan, de a városházán ők voltak az urak” (Balázs Béla).

A (20)–(22)-ben névmási koreferencia van, az *azt* és az *ők* egyúttal visszautal az első tagmondat főnévére.

(23) Ha külföldi barátainak ír is olyasmit, hogy fia sokat ígérő munkán dolgozik, maga már nem igen hisz János »beharangozásai«-ban; [...]. A Németh László-idézetben a *fia* köznévfő és a *János* tulajdonnévfő vonatkozik ugyanarra a személyre.

A KSzE-be épült be a *nyom* fogalma, amely a transzformációval (α -mozgatással/WH elmozdítással) a felszíni szerkezetben a megfelelő helyre került elem helyzetét jelöli, azaz indexeljük az elmozdított elemet, és az üresen hagyott helyet is ugyanazzal az indexszel látjuk el, így nyomon követhetjük, mit honnan

hova mozgattunk. A nyomjel-elmélet keretei között Chomsky továbbmegy: „a szemantikai reprezentáció teljességét, a tematikus viszonyokat is levezethetjük bizonyos értelemben a felszíni struktúrából” (Chomsky 1985, 99). Ezt a *Reflexiók a nyelvről* című könyvében fejti ki: „a nyomjel-elmélet tehát lehetővé teszi, hogy a felszíni szerkezetbe átmentsük a levezetések kiindulópontján vagy bármely más közbülső stádiumában megjelenő frázisjelölők bizonyos tulajdonságait” (Chomsky 1982b, 380). A nyomokkal ugyanis rekonstruálhatók a bázisszabályokkal meghatározott tematikus viszonyok.

E modell új fogalma a Logikai Forma (LF) is, mely a felszíni szerkezetből vezethető le, és mely „egy mondat jelentésének részleges ábrázolása. A mondat úgynevezett szerkezeti jelentését tünteti fel, elvonatkoztatva a jelentés olyan más összetevőitől, mint a lexikai elemek jelentése vagy a mondatok »helyénvaló alkalmazásának« feltételei” (Riemsdijk–Williams 1986, 175). A Logikai Forma elmélete is bizonyítja, hogy a jelentés összefügg a szerkezettel. Az LF elmélete arra épül, hogy „a jelentésnek van olyan önálló és összefüggő részelmélete, amely a »szerkezeti jelentéssel« foglalkozik” (Riemsdijk–Williams 1986, 176). A szemantikai interpretáció első lépcsőjén jön létre a mondat jelentésének részleges ábrázolása. Az LF nyelvi szabályok által meghatározott szemantikai tulajdonságokat tartalmaz.

A szemantikai interpretációnak van egy második lépcsője is, amikor a mondat értelmezésébe bekapcsolódnak a világgal kapcsolatos ismeretek és hiedelmek is. Chomsky tehát nem állt meg a szerkezeti jelentésnél, az LF 2. lépcsőjének bevezetésével a mondatban kifejezett jelentések és tágabb összefüggéseik is szerepet kapnak.

A nyolcvanas évek generatív modellje a *kormányzás és kötés elmélete* (LGB), mely a modellt alkotó két elmélet alapján kapta nevét. Ennek az elméletnek újabb változata az *elvek és paraméterek elmélete* (PP). Az elnevezést az motiválja, hogy a mondatok jólformáltságát a szabályok működésére vonatkozó *elvek* biztosítják, a nyelvi változatosság pedig az elvek működését illetően néhány opcióra, *paraméterre* szűkül. A paraméterek a lexikon tulajdonságaira szorítkoznak, és a D szerkezetből (korábban mélyszerkezetből) kiinduló mondatépítésnek arra a pontjára, amelynél a fonetikai formára képezi le a rendszer a szintaktikai struktúráját.

Az LGB-ben több olyan elv/elmélet van, amely a jelentéssel kapcsolatos. A *théta-elmélet* a théta-szerepek elmélete, mely a vonzatkerettel kapcsolatos, és a régensék (vonzók) és vonzataik szemantikai viszonyát jellemzi, és meghatározza a bővítmény kifejezési lehetőségeit. A *kormányzáselmélet* és az *esetelmélet* is a régens–vonzat viszonyra vonatkozik, a *kötéselmélet* a koreferencia-viszonyokat rendezzi, a *hatókör elve* arra vonatkozik, hogy meddig terjed az adott operátor által jelölt művelet, például a tagadás.

A szerkezeti jelentés kérdései mellett a lexikai egységek jelentésének ábrázolása is megjelenik a generatív nyelvelméletben, a sztenderd elméletben. Ebbe az elméletbe beépült Jerrold Katz és Jerry Fodor 1963-ban megjelent *The Structure of a Semantic Theory* (Egy jelentéselmélet szerkezete) címmel megjelent jelentéselmélete. A szerzőpáros a lexikai egységek jelentését szemantikai jegyekkel írja le, és ezt átvette Chomsky. Egy jegy vagy érvényes a lexikai egységre, vagy nem. A szóosztályokat elvont tartalmi jegyek (szemantikai markerek) segítségével lehet szubkategorizálni. A lexikai egységben nélkülözhetetlen a hang és a jelentés kapcsolatára és a lexikai egység szubkategorizálására vonatkozó információ. Ezek a megállapítások megmaradtak az 1995-ös Minimalista Programban is. A lexikai kategóriákkal kapcsolatos információk e szerint a modell szerint a tematikus jegyek, a szám, a személy, a nem, az idő és a mód.

A generatív nyelvelmélet, bár többször megújult, és a kognitív tudomány korábban kognitív elméletnek deklarálja magát, fokozatosan elveszítette uralgó pozícióját. A lexikalista elméletek váltották fel, melyekben az a közös vonás, hogy a lexikai egységek állnak a mondatábrázolás középpontjában, abból kiindulva, hogy minden fontos információ a szavakban van kódolva. A szerkezeteknek és jelentésüknek szoros kapcsolata azonban továbbra is a kutatás tárgya – újabban funkcionális kognitív megközelítéssel (vö. Andor 2013, Tolcsvai Nagy–Tátrai 2012.)

Irodalom

- Andor József. 2013. A funkcionális és kognitív szemléletű nyelveírásról: Beszélgetés a 60 éves Tolcsvai Nagy Gábor akadémikussal. In *A megismerés és az értelmezés konstrukciói: Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*, szerk. Kugler Nóra–Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd. 17–35. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Chomsky, Noam. 1982a. Mélyszerkezet, felszíni szerkezet és szemantikai interpretáció. In *Szemantikai a generatív grammatikában (Szöveggyűjtemény)*, szerk. Havas Ferenc. 101–140. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Chomsky, Noam. 1982b. Reflexiók a nyelvről. In *Szemantikai a generatív grammatikában (Szöveggyűjtemény)*, szerk. Havas Ferenc. 349–381. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Chomsky, Noam. 1985. *Generatív grammatika. (Beszélgetések Mitsou Ronat-val)*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Chomsky, Noam. 1986. A mondatelméletének aspektusai. In *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény, VI. Első rész*, szerk. Antal László. 111–319. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. kötet, Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Riemsdijk van, Henk–Williams, Edwin. 1986/1990: *Bevezetés a generatív grammatika elméletébe*, szerk. Antal László. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. Második rész. Budapest: Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor–Tátrai Szilárd szerk. 2012. *Konstrukció és jelentés: Tanulmányok a mai magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: Eötvös József Tudományegyetem.

SEMANTIC INTERPRETATION OF SENTENCE STRUCTURES

Generative language theory has several models; in each one of them there is interaction between the syntactic form and structure of meaning. The models differ from each other among other things on determining which structure is interpreted by one of the grammar components: the semantic component. In *Aspects of the Theory of Syntax* deep structure gives the semantic component of a sentence; it is the deep structure which determines thematic relations. In the model developed in the 1970s, surface structure also has this role, while according to a newer conception only the surface structure is interpreted by the semantic component; namely, meaning has certain aspects which form the meaning of the sentence in the surface structure, (focus, coreference, presupposition). As the model was developed further, it became enriched by a new concept, the concept of the Logical Form, which is a partial representation of the meaning of a sentence. The principles of the theory of the 1980s, the theory of Government and Binding are included in partial theories, and some of these refer to meaning. The Structural Hungarian Syntax, which is theoretically based on the theory of government and binding, also includes rules relating to grammatical meaning.

Keywords: generative grammar, deep structure, surface structure, semantic interpretation, Logical Form

SEMANTIČKA INTERPRETACIJA REČENIČNIH STRUKTURA

Generativna gramatika ima više modela. U svakom modelu postoji uzajamna povezanost sintaksičke forme i strukture značenja. Modeli se razlikuju u izboru sintaksičke strukture za interpretaciju semantičke komponente. U knjizi *Aspects of the Theory of Syntax* semantička komponenta interpretira dubinsku strukturu i ova struktura određuje tematske odnose. U modelu iz 70-ih godina interpretira i površinsku strukturu, a u kasnijim modelima samo površinsku strukturu, pošto ona poseduje aspekte koji formiraju značenje rečenica (fokus, koreferencija, presupozicija). U generativnom modelu se pojavljuje i pojam „logička forma“ koja delimično prikazuje značenja rečenice. Teorija iz 80-ih godina, sadržana u delu *Lectures on Government and Binding*, sadrži nekoliko principa koji su povezani sa značenjem. I generativni opis mađarske rečenice se temelji na pomenutoj teoriji te sadrži pravila povezana sa značenjem.

Ključne reči: generativna gramatika, dubinska struktura, površinska struktura, semantička interpretacija, logička forma

KOVÁCS RÁCZ Eleonóra

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
kovacsraczeleonora@gmail.com

TÁRSAS JELENTÉS ÉS NYELVJÁRÁSI ATTITÚD¹

Social Meaning and Attitude to Dialects

Socijalno značenje i stav prema dijalektu

A tanulmány célja, hogy részben bemutassa a szociolingvisztika és a jelentés kapcsolatát, másrészt pedig kitérünk a jelentés és a nyelvi attitűd viszonyának a tárgyalására. Harmadsorban pedig bemutatjuk a kérdőíves felméréssel, valamint rétegzett mintavétellel készült nyelvjárási attitűdkutatásunkból a vajdasági magyar nyelvjárások társas jelentésértelmezését. Célunk, hogy a társas jelentések és a nyelvi attitűdök vonatkozásában újabb alternatívákat, lehetséges kutatási irányvonalakat nyissunk meg az interakciós szociolingvisztika irányában.

Kulcsszavak: szociolingvisztika, interakciós szociolingvisztika, társas jelentés, nyelvi attitűd, nyelvjárás

Társas jelentés a szociolingvisztikában

A szavak, a szókapcsolatok, a frazémák jelentése szociolingvisztikai szempontból attól függően változik, hogy a különböző beszédhelyzetekben, illetve beszédhelyzetekben kivel, hol és mikor kommunikálunk. Az egyes beszédhelyzetek – melyeknek két fő kategóriája a formális és az informális beszédhelyzet – függvényében a beszédhelyzetnek megfelelő, a kommunikációs

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektumának keretében készült.

partner elvárásaival, valamint saját nyelvi kompetenciákkal és identitástudattal összhangban lévő nyelvváltozatokat, azon belül pedig nyelvi változókat használunk, amelyek a befogadóban kiváltják a megfelelő üzenetet, azaz a jelentést. A kódváltások, a különböző tiszteletadási és udvariassági formák, a stigmatizált vagy a rejtett presztízst élvező nyelvi formák használata azt a célt szolgálja, hogy általuk a beszélő eljuttassa a befogadóhoz a megfelelő jelentést.

„A szociolingvisztika a nyelv, illetve a beszéd strukturáltságát a társadalom szerkezetével hozza összefüggésbe” (Oláh Örsi 2015) ezért a szociolingvisztikában a jelentés az ún. társas jelentés, illetve társadalmi jelentések rendszereként jelenik meg (l. Wardhaugh 1995). Emellett a kutatók egy másik csoportja akként vélekedik, hogy a szociolingvisztika részben a jelentéstan pragmatikai részével foglalkozik, mivel az pl., hogy az adott mondat milyen benyomást, érzéseket kelt bennünk, azaz udvarias, durva, távolságtartó, közönséges mondatjelentéssel találkozunk-e (pragmatika), azonos azzal a szociolingvisztikai megállapítással, melynek értelmében a beszédhelyzetnek megfelelően változtatjuk a nyelvi kódjainkat. Az utóbbi pedig a szociolingvisztikában a kódválasztás és a kódváltás fogalmait is érinti, amely társadalmi tényezők függvénye. Szili Katalin a következőképpen határozza meg az említett két tudományterület különbségeit:

... a szociolingvisztika a viszonylag állandó társadalmi változók (osztály, nem, kor, etnikum) hatásával foglalkozik az egyén beszédére. A pragmatika ezzel szemben a nyelvészeti összefüggések leírására vállalkozik ugyanannak a személynek a relatíve változó jellemzői (státus, társadalmi szerep) és aközött, hogyan aknázza ki szociolingvisztikai repertoárját egy bizonyos cél elérése érdekében (Szili 2004, 26).

A fentebb említett kódváltásról szóló tanulmányok igencsak alátámasztják a két tudományterület jelentéskutatásaik vonatkozásában egymást érintő pontjait:

Milroy és Milroy például azt vizsgálták, hogy a társadalmi státus, a kor stb. miképpen hatnak a kódválasztásra a beszédaktusok végrehajtásában (Milroy–Milroy), míg Burt munkáiban arról olvashatunk, hogy a beszélők miképpen aknázzák ki a kódváltás lehetőségeit pragmatikai célokra, jelesül a társadalmi távolság érzékeltetésére, megerősítésére (Burt 1990, 1992, 1994) (Szili 2004, 26).

Köztudott, hogy minél bonyolultabb az adott társadalmi felépítmény, annál több nyelvi réteg között válogathatnak, annál több nyelvi regisztert ismerhetnek a különböző csoportok tagjai. Bartha Csilla az interakciós szociolingvisztika, valamint az interkulturális pragmatika érintkezése kapcsán leszögezi, hogy a

kultúránkenti eltéréseket bizonyos, a diskurzusra ható jelenségek is tükrözik, mint pl. a nemek közötti nyelvhasználat, az udvariasság, a hazugság, a közbevágás vagy pedig az attitűd (l. Bartha–Hámori 2010). A nemek nyelvhasználata és az attitűd tudvalevőleg szociolingvisztikai aspektusok, csakúgy, mint a tiszteletadási formák.

Az említett szerző (l. Bartha–Hámori 2010) idézi a stílust szociolingvisztikai aspektusok alapján bemutató tanulmányában, ugyanakkor a társas jelentés angol meghatározásait, amelyek a következőképpen hangzanak: „»Cultural values and norms, social power and status, intimacy and distance are all social meanings (Coupland 2007a, 1).« »A dynamic presentation of the self (Eckert 2004, 4)«, »linguistic practice with which speaker makes social meaning (Eckert–Rickford 2004, 18)«” (Bartha–Hámori 2010, 305).

Eszerint társas jelentést tehát – Coupland felfogásában – kulturális értékeink, normáink, státusunk, valamint az intimitás foka, azaz a familiáris és formális beszédhelyzetek és a távolságtartás határozza meg, szociális kompetenciáink által. Eckert és Rickford szerint pedig a társas jelentés nem más, mint az egyén nyelvi önkifejezése az említett szociológiai faktorok segítségével. Az utóbbiakat a szociolingvisztikában szociokulturális háttértényezőkné is nevezik. Ugyanakkor a társadalmi identitás is döntően befolyásolja a társas jelentést. Attitűdünk pedig identitástudatunkból fakad (l. Bartha–Hámori 2010, 305).

Az egyén valamely közösség, csoport nyelvi tevékenységének reprezentánsa, ezért az elkövetkezőkben nem kizárólag az egyéni beszélők társas jelentésére összpontosítunk – ahogyan az az interakciós szociolingvisztikában bevált gyakorlat –, hanem mindezt kiszélesítjük bizonyos csoport irányában, azaz az iskoláskorú gyermekek vonatkozásában tárgyaljuk a jelentés bizonyos aspektusait.

A nyelvi attitűd és a jelentés kapcsolata

A leíró jelentéstanban a jelentés meghatározásának egyik fő aspektusa a jelentés társadalmi determináltsága. Az ugyanis, hogy egy jeltárgyhoz (a jeltárgy) mely hangalak (jelölő) és jelentés társul, a társadalmi megegyezés függvénye, azaz eredménye. Nyelvi attitűdünk pedig befolyásolja, hogy mely nyelvet, nyelvváltozatot, stílust, jelentést stb. választjuk ki, részesítjük előnyben egy adott szituációban. Nyelvi attitűdünk szorosan kapcsolódik annak a csoportnak az attitűdjéhez, amelynek a tagjai vagyunk.

A nyelvhasználat viselkedésforma is egyben. A mindenkori szituációhoz, a beszédkörülményekhez igazodva nyelvi elemek közül választunk beszélőközösségi, interperszonális, formális és informális helyzetben

egyaránt. A nyelvi elemek közötti választás divatkövetés. A nyelvi attitűd a nyelvhasználati formákhoz való szubjektív viszonyulást, egyes embereknek és emberek csoportjainak nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel, elemekkel, illetőleg a nyelvhasználattal szembeni beállítottságát, az ezekről kialakult értékelő jellegű vélekedését jelöli. A beszélőnek tehát lehetősége van választani regiszterek, stílusárnyalatok, nyelvi formák között (Gréczi-Zsoldos 2011).

Mindezek következménye, hogy a szociolingvisztikában, hogy a társas jelentés nem más, minthogy bizonyos diskurzusok jelentése utal arra a társadalmi környezetre, illetve beszédhelyzetre, valamely beszélőközösségre, amelyben a diskurzus elhangzik, amely beszédhelyzetből értelmét meríti. A társas jelentés és vele együtt annak használatát befolyásoló attitűd visszautal tehát a társadalmi háttérre, amelyben az említetteket bizonyos csoport tagjaként kimondjuk bizonyos beszédhelyzetekben.

A magyar nyelv többközpontúságának köszönhetően (Lanstyák 1995) a vajdasági beszélt magyar regionális köznyelvben egyaránt megtalálhatók idegen nyelvi – főként szerb nyelvi – hatások, valamint az egyes földrajzi régiókra jellemző nyelvjárási társas jelentések is. Ez utóbbi azt jelenti tehát, hogy bizonyos településeken azonos foglalkozásúak, hasonló életkorúak, azonos iskolai végzettségűek valamely nyelvjárási vagy szerb nyelvi kifejezést kizárólagosan vagy gyakrabban használják, mint más csoportokhoz tartozó társaik.

Az pedig a közösség nyelvi attitűdjének a következménye, hogy a szerb nyelvi, valamint a magyar nyelvjárási szóalakok közül mely jelentésaspektusokat alkalmazzuk mindennapi társalgásaink során. Miután tehát bizonyos szerb nyelvi kifejezések jelentése kiterjed a közösség egészére, vagy pedig a nyelvjárási szóalakok használata megmaradt a köznyelvi alakokkal szemben vagy mellett a falu népének nyelvében (gondolunk itt a valódi és a jelentésbeli tájszavakra), azt követően társas jelentésről beszélhetünk. Ezek a jelentések mindig tükrözik az adott közösség társadalmi háttérét. Megmaradásuk pedig kizárólag a közösség nyelvi attitűdjének köszönhető.

Köztudott, hogy az országhatáron kívül élő magyarság lokális identitástudattal rendelkezik, azaz ragaszkodik a szűkebb értelemben vett régióhoz, amelyben él, valamint annak beszélt nyelvéhez. Az is közismert, hogy az identitástudat egyik kifejezője a nyelv. Az identitástudat az interakcionális szociolingvisztikában igen fontos tényező a diskurzusok és a stílusváltások stratégiáinak jelentésértelmezésében (vö. Bartha–Hámori 2010). Előbbi kutatásainkból kiderült (Kovács Rácz 2011), hogy a vajdasági magyarok – csakúgy, mint a Kárpát-

medencében élő társaik – lokális identitástudatukkal összhangban szépnek és hasznosnak tartják beszélt magyar anyanyelvüket – tehát azt a vernakuláris és regionális alapnyelvet, amelyet beszélnek –, és az is közismert, hogy főként az adott település beszédhelyezeteire vonatkoztatják, illetve azzal indokolják nyelvük szépségének és hasznosságának megindoklását, azaz a beszélt nyelv említett attitűdvonatkozásai többnyire a familiáris szféra nyelvhasználatának társas jelentésértelmezését érintik. Mivel a nyelv és a nyelvváltozatok szépségének és hasznosságának pozitív attitűdje a vajdasági magyarság egészére kiterjeszthető, ezért ezek az attitűdök társas jelentések is egyben.

Társas jelentés a vajdasági magyar iskoláskori nyelvjárási attitűdvizsgálókban

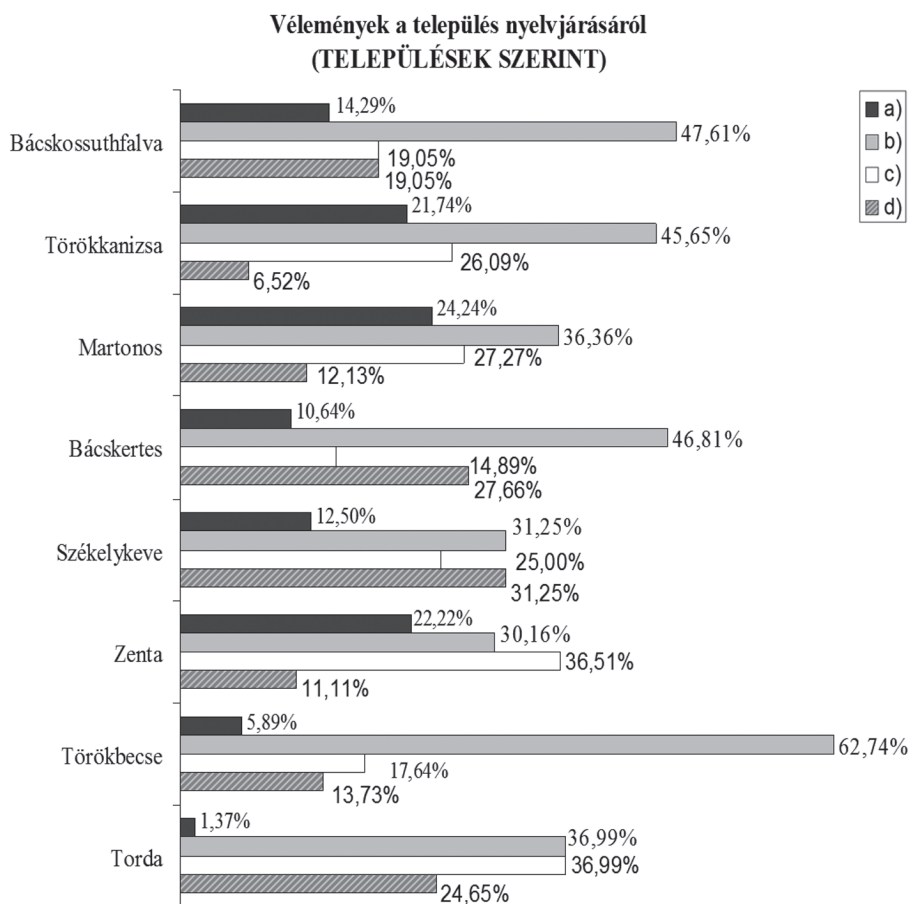
A társas jelentés kapcsán aktuális a vajdasági iskolásokat érintő nyelvjárási attitűdkutatás, mivel a vajdasági falvakban az iskolások alapnyelve igen erősen nyelvjárási színezetű (l. Kovács Rác 2013). Ez különösen sok problémát okoz az iskolai anyanyelvoktatásban, mivel a tanulók nagy hányada nem sajátítja el a nyolcadik osztály végére sem a magyar köznyelvet. Arra kell a jövőben irányítani az iskolai magyartanárok figyelmét, hogy térjenek át a funkcionális-szituatív kettősnyelvűség tudatosításán, valamint az additív nyelvtanításon keresztül az említett nyelvváltozatok különböző ismérveinek tudatosítására.

A nyelvi attitűdünk következtében kialakult társas jelentés következménye tehát, hogy mit értünk a nyelvjárás és a kétnyelvűség alatt egy-egy régióban, hogyan értelmezzük egyik vagy másik fogalmat.

A vajdasági magyar élőnyelvi kutatásaink során az általános iskolások nyelvjárási attitűdjének keretében kitértünk többek között a nyelvjárás fogalmi jegyeire, azaz olyan jelentés-összetevőket értelmeztünk a megkérdezettek, melyek meghatározzák, azaz több szempont alapján definiálják a vajdasági magyar nyelvjárásokat. A társas jelentést képező szociolingvisztikai aspektusok meghatározásában a Skutnabb-Kangas-féle anyanyelv-meghatározásból indulunk ki, melyet kontrollvizsgálatokat követően a vajdasági magyar közösségekben elterjedt jelentésmeghatározásokkal módosítottunk. Azt a kérdést tettük fel adatközlőinknek, hogy mit értenek nyelvjárás alatt. A kutatás során mintegy 300 általános iskolás válaszolt zárt típusú kérdésünkre. Az általános iskolák 5. és 8. osztályos tanulói a következő szempontok alapján határozhatták meg a vajdasági magyar nyelvjárást:

- a) A nyelvjárás az a nyelv, amelyen írunk és olvasunk az iskolában. Ilyen szavaink pl. zöld, szőlő, kell, szappan, föld, gyom.

- b) A nyelvjárás az a nyelv, amelyet a településen szinte mindannyian beszélünk, ezt tanultuk meg szüleinktől, nagyszüleinktől. Ezen a nyelven nem írunk és olvasunk, csak beszélünk. Ilyen szavaink pl. a ződ, szöllő, köll, szappany, föld, paré stb.
- c) A nyelvjárás az a nyelv, amelyet a legjobban ismerünk és szeretünk, mert megszoktuk, és ezt használjuk a leggyakrabban.
- d) A mi településünk nyelvjárása különbözik a más településeken beszélt magyar nyelvtől.

1. ábra²

² Kovács Rácz 2013, 62.

Láthatjuk, hogy a vajdasági magyar nyelvjárások meghatározásának és körülírásának egyes jelentésaspektusai részben a társas jelentés funkció felőli megközelítésére épülnek, melyen belül a nyelvjáráshasználat bizonyos szituációkhoz kapcsolódik (szituatív nyelvhasználat). Másrészt a funkcionális aspektusokon belül a nyelvjárás fogalmi jelentésének meghatározásában fontos szerepe van az attitűdnek, mely által az adatközlők úgy vélik, hogy ezt a nyelvváltozatot ismerik és kedvelik a leginkább, ezt szokták meg, valamint ugyanez az attitűd különíti el egymástól a különböző települések nyelvjárásait. Ugyanakkor az utóbbi attitűd állítja szembe továbbá az említett nyelvváltozat írott és beszélt formáját is. Mindezek pedig továbbmutatnak az interakciós szociolingvisztika irányába, mivel az utóbbiak kapcsán az interakciós szociolingvisztikában tárgyalt szituációs jelentésekhez hasonló jelentéseket vélünk felfedezni, melyek hasonlóak a diskurzusok kapcsán tárgyalt pozitív arculatvédéshez (b) és c) válaszok).

A nyelvjárás társas jelentésértelmezését nemek, életkor, valamint települések tekintetében egyaránt elvégeztük (l. Kovács Rác 2013, 60–65), és arra a megállapításra jutottunk, hogy a markáns eltérések leginkább az egyes települések vonatkozásában mutathatók ki. A nyolc vajdasági településen – Bácskossuthfalván, Törökkanizsán, Martonoson, Bácskertesén, Székelykevéen, Zentán, Törökbecsén, valamint Tordán – elvégzett attitűdkutatás során Törökbecsén (a válaszok 47,61%-ában), majd pedig Bácskossuthfalván (47,61%), Bácskertesén (46,81%) és Törökkanizsán (45,65%) vélik úgy a megkérdezettek, hogy a nyelvjárás társas jelentésértelmezését illetően fontos kiemelniük: a nyelvjárást szüleiktől és nagyszüleiktől sajátították el, és ez a nyelvváltozat elsősorban az élőnyelv része, az iskolai nyelvhasználat írott változatára viszont nem terjed ki a használata. Azokon a településeken, melyeken az iménti válasz alacsonyabb arányszámú (Torda, Zenta), ott a c) válasz, azaz a nyelvjárás ismeretét, megszokását és szeretetét, valamint gyakori használatát tartalmazó attitűdök arányszáma magasabb, csaknem azonos a b) válasszal. Székelykevéen viszont a b) és d) válaszok arányszámai azonosak, tehát az adatközlők leginkább azt tartják fontosnak kiemelni, hogy településük nyelvjárása eltér más települések nyelvjárásától. Látható tehát, hogy a vajdasági magyar nyelvjárás társas jelentésértelmezésében elsősorban annak funkcionális jegyeit emelik ki az adatközlők, tehát az utóbbi aspektus további kutatása szükséges és kívánatos, reményeink szerint fontos eredményeket hoz majd a továbbiakban a nyelvtudomány számára.

Összegzés

A jelentés társadalmi háttértényezőit az attitűdök vonatkozásában a beszélőközösségek szociokulturális háttere biztosítja, amelyekben írott és íratlan normák, megszokások irányítják a diskurzusok jelentésmozzanatait. Az élőnyelvi kommunikációk közösségi jelentésaspektusait azok a nyelvre ható társadalmi háttértényezők befolyásolják és irányítják, amelyeket a szociolingvisztika független változóként tárgyal. Ez utóbbiak szociológiai tényezők is egyben, melyek nagymértékben befolyásolják a társas jelentéseket. Ha az egyéni jelentésértelmezések az adott közösségben vagy azon belül bizonyos társadalmi rétegben általánossá válnak, a fentebb említett közösségi társas jelentésről beszélhetünk. Vizsgálhatjuk tehát a nyelvjárások, a nyelvi sznobizmusok, a hiperkorrekciók, a kódváltásos jelenségek, a kétnyelvűség vagy pedig a nyelvjárási beszéd jelentésmozzanatait a nemek, az iskolai végzettség az életkor vagy bizonyos régiók – azon belül egyes vajdasági magyarlakta falvak – függvényében, ez mind társadalmi erők hatását tükrözi. Valamely társas jelentés kialakulásához a pozitív vagy negatív nyelvi attitűd egyaránt hozzájárul. A pozitív nyelvi attitűd pedig elvezet bennünket az interakciós szociolingvisztikában tárgyalt pozitív arculatvédezéshez, melyet főként a dialógusokban vizsgálnak a kutatók. Az utóbbi azonban már egy újabb tanulmány tárgya lehet.

Irodalom

- Bartha Csilla–Hámori Ágnes. 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. A nyelvtudomány műhelyéből. 298–321. *Magyar Nyelvőr* 134 (3): 298–321. vagy <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1343/134304.pdf> (2015. szept. 2.)
- Gréczi-Zsoldos Enikő. 2011. A nyelvi attitűd. *A vörös postakocsi*. <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/12/16/a-nyelvi-attitud-2/> (2015. szept. 3.)
- Kovács Rác Eleonóra. 2011. *Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében*. Újvidék: Sajnos Kiadó.
- Kovács Rác Eleonóra. 2013. *Nyelvjárási attitűdök*. Újvidék: Sajnos Kiadó.
- Lanstyák István. 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr* 118 (3): 213–236.
- Oláh Örsi Tibor. 2015. Az iskolai sikertelenség szociolingvisztikai megközelítése. Az iskolai sikertelenség és a nyelvi hátrány. Tudástár >> *Új Pedagógiai Szemle* 2005. július–augusztus, 45–58. <http://regi.ofi.hu/tudastar/iskolai-sikertelenseg>. (2015. szept. 10.)
- Szili Katalin. 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Wardhaugh, Ronald. 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.

SOCIAL MEANING AND ATTITUDE TO DIALECTS

The present study summarizes the aspects of social meaning which can be found in sociolinguistics. On the other hand, it also creates a connection between linguistic attitude and collective social meaning. Furthermore, it presents how collective social meaning manifests itself in a research carried out among elementary school pupils in Vojvodina on their attitude to dialects. A distinction is made between social meaning and collective social meaning. The former deals with social forces influencing an individual's speech, while the latter looks into societal factors influencing the community. At the same time, social meaning points towards interactional sociolinguistics as well as pragmatics.

Keywords: sociolinguistics, interactional sociolinguistics, social meaning, linguistic attitude, dialect

SOCIJALNO ZNAČENJE I STAV PREMA DIJALEKTU

Cilj studije je, sa jedne strane, da se prikaže veza između semantike i sociolingvistike, a, sa druge, da se ukaže na odnos značenja i stava vojvođanskih učenika mađarske nacionalnosti prema svom dijalektu. Treći cilj bi bio predstavljanje istraživanja sprovedenog pomoću upitnika i slojevitim uzorkovanjem ispitanika, usmerenog na semantičku interpretaciju socijalnog stava prema vojvođanskim mađarskim dijalektima. Ovom studijom autor želi otvoriti nove alternative, pristupe istraživanja u sagledavanju socijalnog značenja i stava prema jeziku, i to u pravcu interaktivne sociolingvistike.

Ključne reči: sociolingvistika, interaktivna sociolingvistika, socijalno značenje, stav prema jeziku, dijalekat

A kézirat leadásának ideje: 2015. okt. 28.

Közlésre elfogadva: 2015. dec. 7.

SZÉCSÉNYI Krisztina

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Budapest
krisztinaszecsenyi89@gmail.com

KÖZÉPISKOLÁSOK NYELVJÁRÁSI ATTITÚDJE HATÁRON INNEN ÉS TÚL

Secondary School Students' Attitude to Dialects
From Both Sides of The Border

Stav srednjoškolaca prema dijalektima
u zemlji matici i u rasejanju

A Kárpát-medencei magyarság nyelvjárási attitűdjére köztudottan jellemző a nyelvjárások stigmatizáltsága, ám a dialektusok visszaszorulásának ellenére a nyelvhasználók többsége ma is nyelvjárásban beszél. A Vajdaságban rendkívül fontos a nyelvjárási attitűd szempontja, hiszen a nyelvjárásvesztés a nyelvvesztéssel lenne egyenlő. Egyértelműen bizonyított tény, hogy a pozitív nyelvi attitűd kulcsfontosságú szerepet játszik a kisebbségi nyelv megőrzésében. A dolgozat 15 és 18 év közötti anyaországi, valamint kisebbségben élő középiskolások nyelvjárási attitűdjét kutatja. A kérdőíves módszerrel összegyűjtött válaszokat több szempont alapján tanulmányozzuk, figyelembe véve a válaszadók nemét, életkorát és a szülők iskolai végzettségét. Mindemellett – a nyitott típusú kérdéseknek köszönhetően – megismerhetjük az anyaországi és a szerbiai középiskolások vélekedését a nyelvjárásokról. A jelen munka célja összevetni az anyaországi és a határon túl élő középiskolások nyelvjárásokkal szemben kialakult attitűdjét, valamint felmérni ismereteiket a magyar dialektusokról.

Kulcsszavak: nyelvjárási attitűd, nyelvjárás, középiskolások

Bevezetés

A nyelvek nem egységesek, változatokban élnek. Egy-egy ilyen nyelvváltozat lehet általánosan elfogadott, de léteznek olyan nyelvváltozatok is, amelyeket a társadalom csak egy szűkebb rétege használ, ezért a társadalmi megítélésük is különböző. Ez utóbbi csoportba tartoznak többek között a nyelvjárások is.

Magyar nyelvterületen a nyelvjárások stigmatizáltsága még ma is nagyfokú, a dialektusokkal kapcsolatosan számos tévhit él, alacsonyabb rendű nyelvváltozatoknak tartják a köznyelvvél szemben. Kiss Jenő szerint ennek két oka van. Az egyik, hogy a nyelvjárást beszélő földművelő réteggel, valamint beszélt nyelvjárásával szemben a közelmúltig negatív attitűd élt a köztudatban. A másik ok a dialektusok stigmatizáltságára, az iskolai oktatás korábbi nyelvjárás-ellenességére vezethető vissza (Kiss 2008).

Kiss Jenő nyomán a magyar nyelvjárások és a köznyelv viszonyát tekintve négy szakaszt különíthetünk el: a *semleges-távolságtartó* viszonyulás a XIX–XX. század fordulójáig tartott, amikor a falvakban is megjelent a beszélt köznyelv, valamint az iskolai oktatásban az irodalmi nyelv. A nyelvjárást beszélők felismerték ugyan, hogy az említett nyelvváltozatok különböznek a köznyelvtől, de semleges álláspontot alakítottak ki, és nem tekintették helytelenek. A két világháború között már érezhetővé vált a köznyelv és a nyelvjárás szembenállása, ezt nevezzük *ellenszenvező-védekező* viszonyulásnak. A nyelvjárásai beszélők is elutasították a köznyelvet, ahogyan a köznyelvi beszélők is elítélték a dialektusban beszélő társaikat. Ebben a szakaszban egyértelművé vált a köznyelv térhódítása. A XX. század 50-es éveire tehető a nyelvjárások negatív megítélése, azaz stigmatizációja. A nyelvjárást beszélők szégyellték és kerülték a nyelvjárás használatát. Ennek a *szégyenlő-önfeladó nyelvi attitűd*nek gazdasági okai voltak. A földművesektől elvették a termőföldjüket, így a vidéki lakosság városokba vándorolt, melynek következtében igyekeztek megtagadni nyelvjárásukat. A XX. század 90-es éveitől kezdve a *kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő nyelvhasználói attitűd* dominál. A nyelvjárást beszélők kettősnyelvűvé váltak, és ma már beszédhelyzettől függően beszélnek a magyar nyelv említett változatait (Kiss 2001, 219–222).

A nyelvjárások kisebbségben, a Vajdaságban

A Vajdaságban a magyar nyelv használatát biztosító nyelvhasználati szinterek zsugorodásáról beszélhetünk. A köznyelv használata tehát ebben a térségben formális beszédhelyzetben igen ritka, melynek köszönhetően a nyelvjárások is jobban megőrződtek, mint Magyarországon. „Az anyanyelvi formális beszédhelyzetek kisebbségi körülmények közötti korlátozottsága ugyanis a partnercentrikus nyelvhasználatnak, azaz a nyelvjárás-használatnak kedvez” (Kovács Rác 2013, 3). A nyelvjárások meghatározó szerepet töltenek be a kisebbség életében, mely azt is jelenti, hogy a nyelvjárásvesztés a Vajdaságban

a nyelvvesztéssel lenne egyenlő. Ennek ismeretében szükséges vizsgálni a kisebbség nyelvjárási attitűdjét.

Az attitűd és a nyelvi attitűd

A nyelvjárás megőrzésében fontos szerepet játszik a nyelvjárási beszélő viszonyulása, azaz attitűdje az általa beszélt nyelvváltozathoz. Az attitűd elsősorban a lélektan alapfogalma. Általános értelemben magatartást, viselkedést, viszonyulást jelent. A szociolingvisztikai kutatások térhódításával vált ismertté a terminus. Pap László meghatározása szerint: „A nyelvi attitűd egy-egy nyelvvél, illetve nyelvjárással szemben kialakult értékelő jellegű vélemény” (idézi Borbély 2006). Az emberi magatartás részét képezi a nyelvi viselkedés is, ezért beszélhetünk nyelvi attitűdről is. Alapjában véve kétféle nyelvi attitűd létezik: pozitív és negatív. A pozitív attitűdöt társadalmi elfogadás jellemzi, míg a negatív ennek ellentétéként nyilvánul meg. A nyelvi attitűd vizsgálata elengedhetetlen, hiszen nagymértékben befolyásolja a nyelvhasználatot.

Magyar nyelvterületen egyedül a köznyelvnek van presztízse, ez az a nyelvváltozat, amely tekintélyt élvez. A nyelvjárások visszaszorulásának oka is ebben keresendő. A nyelvjárási beszélők attól tartva, hogy megbélyegzik őket, bizonyos beszédhelyzetekben kerülnek nyelvjárásuk használatát. Empirikus adatok hiányában nem állítható, hogy a kisebbségben élő magyarság körében kizárólag a köznyelv lenne az a nyelvváltozat, melyet előnyben részesítenek (Sándor 2001, 87). Sándor Anna középiskolásokat kérdezett meg, Kiss Jenő első éves magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók körében folytatott attitűdkutatást.

A továbbiakban szegedi és zentai középiskolások körében végzett kérdőíves felmérés eredményeinek egy részletét mutatjuk be, melyet 2014 májusa és júniusa között gyűjtöttünk. A szegedi Kőrös József Gazdasági Szakképző Iskolában 187 tanuló töltötte ki a kérdőívet, a zentai Közgazdasági és Kereskedelmi Középiskolában pedig 105 tanuló. Ez összesen 292 adatközlőt jelent. A középiskolások más nyelvi környezetbe kerülve több tapasztalattal rendelkeznek, mint fiatalabb társaik, ezért esett választásunk erre a korosztályra.

A nyelvjárások hatása a köznyelvre

A természetes élő nyelvek, illetve nyelvváltozatok alapvető sajátossága, hogy változnak. Az irodalmi nyelv alakulása folyamán a nyelvjárásoknak nagy hatása volt a köznyelvre (Kiss 2001, 45), és még napjainkban is hatással vannak. Ilyen

hatás lehet az ikes igeragozás eltűnése, valamint a dunántúli nyelvjárásokban használatos hosszú magánhangzók rövidülése a köznyelvben (Szabó 1991).

Az általunk gyűjtött anyagban is felbukkan egy nyelvjárási szó, a *bubukál*, mely nyelvjárási forma ugyan, de egyre gyakrabban használja a diáknyelv is 'alszik', tehát eredeti, azaz nyelvjárási jelentésében. Nagyon jó példa ez arra, hogy a nyelvjárások is hatnak más nyelvváltozatokra, ebben az esetben a diáknyelvre.

Szegedi és zentai nyelvjárási szavak különbségei

Az adatközlőket megkértük, hogy írjanak olyan nyelvjárási szavakat, melyeket a nyelvjárásban beszélő ismerőseiktől hallanak. Tény, hogy számos különbség figyelhető meg a két város középiskolásainak válaszaiban, hiszen más-más nyelvjárási régióról van szó.

Szeged	Zenta	köznyelvi alak, jelentés
telázsi	stelázsi	'polcos állvány'
eccajg	ekcájg	'evőeszköz, evőeszközkészlet'
törökbúza, kakas, tengeri		'kukorica'
bút	bót	'bolt'
könyér	kinyér	'kenyér'
mörre	möre	'merre'
mögyök	mék	'megyek'
mögy	mén	'megy'

Egy Szegeden tanuló adatközlő a borbély szót is nyelvjárásinak tartja. Ennek oka valószínűleg a mesterség eltűnésével van kapcsolatban. A Zentán megkérdezettek körében találkozhattunk a szleng, a cset nyelvének nyelvjárással történő azonosításával. Egy diák ugyanis úgy véli, a vok 'vagyok' és a naon 'nagyon' nyelvjárási formák, illetve az írott beszélt nyelv terjedése révén igen gyakran használt rövidítések is azok.

A nyelvjárás szépségének megítélésében jelentkező különbségek

A saját anyanyelvünkhöz, anyanyelvjárásunkhoz többnyire pozitívan viszonyulunk. Az attitűdkutatás lényegi kérdése a nyelvváltozat szépségének megíté-

lése, mely kétségtelenül befolyásolja a beszélők nyelvhasználatát. A megkérdezett középiskolások többsége úgy vélekedik, hogy szép, ha valaki nyelvjárásban beszél. A Zentán tanulók közül többen gondolják így. A két város adatközlőinek igen válaszaik között 17,12% különbség van.

A Szegeden gyűjtött anyagban a pozitív attitűdöt tükrözik az ehhez hasonló válaszok: „*az nagyon szép dolog [nyelvjárásban beszélni], és különleges*”, valamint „*sokkal színesebbé teszi a nyelvet*”. A rejtett presztízis meglétéről tanúskodik a következő vélemény: „*kellemes hallgatni, nagyon aranyos!*”. Negatív attitűddel is találkozhatunk: „*olyan csúnyán mondja a szavakat*”, más vélemény szerint: „*alig lehet érteni, parasztos*”. Sőt, ellentmondás is megfigyelhető egy válaszon belül: „*idegesítő, aranyos*”. Van olyan középiskolás, aki szerint nem szép, „*csak azért, mert ha valaki ma már nyelvjárásban beszél, mindig degradálják*”. Egy adatközlő egyszerűen azért nem tartja szépnek a nyelvjárást, mert „*a köznyelv megszokott*”, vagy mert [a nyelvjárás] „*az régies*”. Köztudott, hogy a magyar nyelvjárások között nincs nagyfokú különbség, mely a megértést akadályozná, mégis akadt olyan középiskolás, aki szerint „*nem mindig érthető meg*”. A nyelvjárások informális-familiáris szférába való visszaszorulásáról tanúskodik az a válasz, mely szerint „*bizonyos helyzetekben nem illik*” [nyelvjárásban beszélni].

A zentai adatközlők válaszaiban szintén jelen van a pozitív attitűd, ezt támasztja alá a következő válasz is: „*a nyelvjárás színesíti a magyar nyelvet*”. A rejtett presztízis is működik: „*barátságosabb*”. A közömbös viszonyulás „a lehető legveszélyesebb attitűdtípus, hátrányosabb mindegyik más típusnál, hiszen az egyén olyannyira nem érzi magáénak a témát, hogy nem hajlandó vele foglalkozni” (Rajslí 2003). A vizsgált anyagban erre is van példa: „*kicsit fura, de el lehet viselni*”. Egyértelműen negatív attitűdről tanúskodnak a következő válaszok: „*ha magyarul beszélünk, akkor beszéljünk szépen, ne »parasztos« szavakat használjunk*”, valamint: „*Az régen volt szép, ma már vicces, csúnya*”. Találkozhatunk elfogadó magatartással is: „*nem mindenki egyformán beszél, és ezért nem kell elítélni az embert*”. Szintén az elfogadás jellemzi a következő választ: „*érdekesnek vélem, és nem csak az irodalmi nyelv lehet szép*”. A zentai adatközlők egy része érthetetlennek tartja a nyelvjárásokat. Ők a következőképpen vélekednek: „*nem annyira [szép], mivel egyes személyek nem érthetik meg*”, de olyan középiskolás is akadt, aki ennek az ellenkezőjét állítja: [szép] „*mert meg lehet érteni*”. Az anyaországi és a kisebbségi középiskolások nagyobb csoportja egyaránt „*vicces*”-nek tartja a nyelvjárási beszédet, olyan nyelvváltozatnak, melyen „*lehet nevetni*”.

A zentai tanulók 81,55%-a úgy véli, hogy jó dolog, ha valaki ismer egy nyelvjárást is a köznyelven kívül, míg a szegedi tanulók 68,68%-a gondolja így. A kérdés nyílt típusú részében lehetőségük volt a középiskolásoknak bővebben is kifejezni véleményüket.

Az anyaországi középiskolások körében a pozitív attitűd ennél a kérdésnél is megjelenik: „*a saját nyelvét tudja többféleképpen*”, de találkozhatunk negatívval is: „*felesleges lenne még olyan nyelvjárást is megtanulni, ami nem teszi széppé a nyelvet, ahogyan beszélünk*”. A nyelvjárás idegen nyelvvé való azonosítása is megjelenik: „*más országokban is tud beszélni azon a nyelven*”. Nem meglepő az a nézet, miszerint „*a mai világban a fiatalok csak a köznyelvet ismerik*”. Akadnak olyan szegedi középiskolások is, akiknek a magyar dialektusokhoz való viszonyulása semleges. Ezt tükrözi a következő válasz: „*azzal nem veszt, ha tud*”. De olyan vélekedés is előfordul, mely szerint a [nyelvjárás] „*az egy érdekesség is, néha még vicces is*”. Ehhez hasonló vélemény: „*tudja vele szórakoztatni a többieket*”.

Valószínűleg nem elméleti tudás jelenik meg azoknak a zentai tanulóknak a válaszaiban, akik úgy vélik, hogy a nyelvjárások ismerete azért jó dolog, mert a nyelvjárásban beszélőnek „*gazdagabb a szókincse*”, valamint „*sokkal könnyebben egy hullámhosszra jutunk*”, hanem sokkal inkább a mindennapokban, valamilyen tapasztalat kapcsán figyeltek fel erre. A kisebbségben élő középiskolások egy része is úgy gondolja, hogy „*régen így beszéltek, és hozzá vannak szokva*”. A negatív attitűd a zentai diákoknál is megjelenik. Többen vélik, hogy a nyelvjárás ismerete „*főösleges*”, és hogy „*akik nyelvjárásban beszélnek, azok nem beszélnek rendesen*”. A nyelvjárások rejtett presztízse is megjelenik: „*aranyos*”. Egy nyelvjárás ismerete előnyt is jelenthet, hiszen egy nyelvjárásban beszélő közösségben elfogadóbbak a tagok, ha nem a köznyelvet választjuk, azaz a nyelvjárási beszélő „*könnyebben be tud illeszkedni*”. Magyar nyelvterületen a dialektusok stigmatizáltságát erősíti az a vélemény, hogy azért nem jó dolog nyelvjárásban beszélni, mert [a nyelvjárási beszélőt] „*elítélik ezért*”. Ismét találkozhatunk egy olyan nézettel, mely szerint a nyelvjárásban beszélőt „*a körülötte lévő emberek nem mindig értik*”. De olyan adatközlő is volt, aki szerint „*a kettő keveredni fog egymással*”.

Bár mindkét város adatközlőinek többsége úgy véli, hogy valamilyen nyelvjárás ismerete kommunikációs többletet jelent, Zentán jóval többen gondolják, hogy jó dolog ismerni nyelvjárást is a köznyelv mellett.

A legtöbb esetben a tanulóknak a hétköznapi életből vannak tapasztalataik a nyelvjárásokról. Az ismeretek, az elméleti tudás hiánya jelentősen hozzájárul a

negatív nyelvi attitűd kialakulásához. A kérdőívben lehetőségük volt az adatközlőknek leírni, hogy milyen ismeretekkel rendelkeznek a magyar dialektusokról.

Szeged vonatkozásában a legtöbb középiskolás a magánhangzóbeli eltéréseket emelte ki a magyar nyelvjárások jellegzetességeként: „*Sok féle van, van ahol ö-vel, van ahol e-vel és van ahol á-val mondanak bizonyos szavakat.*” Mindössze egy válasz tükröz elméleti ismereteket: [a magyar nyelvterület] „*A mai álláspont szerint 10 nyelvjárási régióra oszlik.*”

A zentai tanulók többsége azt a tényt említi a magyar nyelvjárások kapcsán, hogy több fajtájuk létezik: „*Nagyon változatos, minden tájegységnek más-más a nyelvjárása.*” Egy zentai adatközlőnk a nyelvjárásokat a népmesékkel azonosítja: „*Szájról szájra terjedt, történeteket meséltek el...*” A következő hozzáállás csupán elvétve fordul elő: „*Minden területnek megvan a maga nyelvjárása. Minden magyarulta terület egy nyelvet beszél, csak különböző módon.*” A negatív attitűd a dialektusok ismerete kapcsán is megjelenik: „*Régen úgymond népszerű volt, mert mindenki úgy beszélt. Ma már sokan inkább cikinek gondolják.*”

A következő kérdésben arra is lehetőséget kaptak a középiskolások, hogy elmondják véleményüket lakóhelyük nyelvjárásáról. A szegedi adatközlők legnagyobb része (15,38%) a közösségvállalást tartja fontosnak: „*Szép, mert szerintem összetart és bizalmat sugároz.*” A szegedi adatközlők egy része úgy véli, hogy lakhelyének nyelvjárása megegyezik a köznyelvvvel. A negatív attitűd ismét megjelenik: „*Egyszerű, kis »paraszti« beszéd*”, ahogyan a közömbös viszonyulás is: „*Kicsit furcsa, de az ő dolguk, hogy mennyire ápolják a nyelvet.*”

A zentai diákok jelentős hányada (41,03%) véli úgy, hogy lakhelyének nyelvjárása nem tér el a köznyelvtől, illetve hogy ott „*helyesen beszélnek*”. A könnyebb megértést hangsúlyozta a tanulók 12,82%-a, például: „*Nekem tetszik, mivel mi úgy tudjuk megérteni egymást, ez már nálunk egy hagyomány.*” A negatív viszonyulás a vizsgált kisebbségi tanulók körében is jelen van: „*Szépíthetnének rajta*”, és a közömbösség is megtalálható: „*Nem nagyon foglalkozok vele.*”

A nyelvjárások jövőjéről

A nyelvjárások fölött már nem először kongatják meg a vészharangot. „Tény az is, hogy a nyelvjárások a magyar nyelvterületen is visszaszorulóban vannak mind a nyelvjárási beszélők számát (ez a magyarság biológiai fogyásának egyik következménye), mind felhasználási területüket, mind pedig nyelvjárási saját-

tosságaik használati gyakoriságát tekintve” (Kiss 2008). Ez azonban nem azt jelenti, hogy a nyelvjárások kihalásával kellene számolnunk.

„[A] magyarországiak jóval nagyobb arányban vélik azt, hogy eltűnnek a nyelvjárások, mint a kisebbségi magyar hallgatók. Ennek egyik, sőt fő oka abban van, hogy az ő anyanyelvi környezetükben a nyelvjárási használat jóval gyakoribb és kiterjedtebb, mint Magyarországon” – írja Kiss Jenő (Kiss 2008). Ezt igazolják a zentai tanulók válaszai arra a kérdésre, hogy *Szerintük megmarad-e lakhelyük nyelvjárása?* A szegedi középiskolások 67,38%-a gondolja, hogy lakóhelyükön a jövőben is nyelvjárásban fognak beszélni, Zentán pedig 74,29%-uk. Szintén a kisebbségi tanulók vélik nagyobb százalékban, hogy fontos a nyelvjárások megmaradása. A szegedi tanulók 68,98%-a gondolja így, a zentai adatközlőknek viszont 84,76%-a.

Jelentős különbség tapasztalható a kérdőív utolsó kérdésénél, melyben a nyelvjárások továbbörökítéséről érdeklődtünk. Szegeden a diákok 71,35%-a nem hagyományozná a fiatalabb generációkra nyelvjárását, míg Zentán ez az arány 54,64%. Ennél is nagyobb a különbség, ha a kérdést nemek szerint vizsgáljuk.

A teljes nemenkénti mintát figyelembe véve a Szegeden tanuló lányok állítják legnagyobb számban (78,50%), hogy nem fogják továbbörökíteni nyelvjárásukat. Ez azért nem biztató a nyelvjárások fennmaradása szempontjából, mert a XXI. század társadalmában továbbra is a nők, az anyukák töltenek több időt gyermekükkel, ami értelemszerűen kihat a gyermek beszédére. A szegedi középiskolás fiúk vélekedtek a szegedi lányokhoz hasonlóan (66,67%). A zentai lányok kevesebben gondolják, hogy nem beszélnének nyelvjárásban gyermekükkel, illetve unokájukkal. A legkevesebben a zentai fiúk közül vallják ezt a nézetet, 36,36%-uk, tehát a nemenkénti válaszokat tekintve a Zentán megkérdezett fiúk vallják legnagyobb számban, hogy szeretnék továbbörökíteni nyelvjárásukat.

Összegzés

A fiatalok nyelvhasználatát nagymértékben befolyásolja az iskola nyelve (Sándor 2000), ezért a pedagógus felkészültségén és ismeretein is múlik, hogy a kettősnyelvűvé nevelés megvalósul-e a gyakorlatban. „A cél [...] a tanulók nyelvi és kommunikációs kompetenciájának a bővítése, erősítése, kiteljesítése, a nyelvjárás bizonyos helyzetekben való, szégyenérzet nélküli használatának a támogatása, mindezzel pedig tanítványaink anyanyelvi teljesítőképességének a növelése, illetőleg nyelvi otthonosságérzetének, egészséges önbizalmának a biztosítása” (Kiss 2002, 266).

Láthattuk, hogy a szegedi és a zentai tanulók válaszaiban vannak ugyan különbségek, olykor nem is kis különbségek tapasztalhatók, de lényegében egyik csoport nyelvjárási attitűdje sem pozitívabb a másiknál. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy ezekből az eredményekből nem általánosíthatunk, hiszen a magyar nyelvű közösség csupán egy nagyon szűk csoportjának nyelvjárási attitűdjét mértük föl. Ahhoz, hogy teljesebb képet kaphassunk a nyelvjárások megítéléséről, az anyaországban és a kisebbség körében egyaránt, rendszeres, átfogó vizsgálatokra lenne szükség.

Irodalom

- Borbély Anna. 2006. *Nyelvi attitűdök és nyelvcseré. Összehasonlító elemzések hat két-nyelvű magyarországi kisebbségi közösségben.* <http://www.nytud.hu/program/absz/borbely061219.pdf> (2014. nov. 3.)
- Kiss Jenő. 2001. *Magyar dialektológia.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő. 2002. A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés. *Magyar Nyelvőr* 126 (3): 263–268.
- Kiss Jenő. 2008. Hogyan vélekedünk a nyelvjárások jövőjéről? <http://szgyne.vmmi.org/kissjeno2008.htm> (2014. ápr. 5.)
- Kovács Rác Eleonóra. 2013. *Nyelvjárási attitűdök.* Újvidék: Sajnos Kiadó.
- Rajšli Ilona. 2003. Nyelvi attitűdvizsgálatok a vajdasági fiatalok körében. In *Kisebbségi létjelenségek.* http://www.mtt.org.rs/publikaciok/mtt_konyvsorozatok/07_Kisebbségi_Letjelensegek.pdf (2015. okt. 13.)
- Sándor Anna. 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban.* Pozsony: Kalligram Kiadó.
- Sándor Anna. 2001. A nyelvi attitűd kisebbségben. *Magyar Nyelv* 97 (1): 87–95.
- Szabó Géza. 1991. Nyelvjárástani alapkérdések. *Magyar nyelvjárások.* 7–37. Budapest: Tankönyvkiadó.

SECONDARY SCHOOL STUDENTS' ATTITUDE TO DIALECTS FROM BOTH SIDES OF THE BORDER

It is well-known that dialects are stigmatized in Hungarian speaking areas, but even though dialects are getting suppressed, the majority still speaks in a dialect. People's attitude to dialects is extremely important in the Vajdaság (Province of Vojvodina), because the loss of the dialect would mean losing the language itself. It is proven, that a positive language attitude is vital in preserving a minority language. This paper analyses Hungarian speaking secondary school students' – aged 15-18 – attitude to dialects

from the Vajdaság and Hungary. The data elicited with questionnaires is analysed with consideration to their gender, age and their parents' level of education. Furthermore, open questions allow for a deeper look into their views on issues of dialect. The aim of this paper is to compare secondary school students' attitude to dialect from Vajdaság with the students from Hungary and to survey their knowledge of Hungarian dialects.

Keywords: attitude to dialect, dialect, secondary school students

STAV SREDNJOŠKOLACA PREMA DIJALEKTIMA U ZEMLJI MATICI I U RASEJANJU

Opšte je poznato da je na mađarskom govornom području karakteristična stigmatizacija dijalekata, mada se, uprkos njihovom potiskivanju, većina govornika i danas služi narečjima. U Vojvodini je izuzetno važno pitanje odnosa prema dijalektima budući da bi gubitak dijalekta bio jednak gubitku jezika. Neosporna je i dokazana činjenica da pozitivan stav ima ključnu ulogu u očuvanju manjinskog jezika. Rad se bavi istraživanjem stava srednjoškolaca uzrasta 15–18 godina prema dijalektima u zemlji matici i u rasejanju. Odgovori su prikupljeni putem upitnika i obrađeni su iz više aspekata. Uzeti su u obzir pol i starost ispitanika, kao i stepen obrazovanja njihovih roditelja. Uz to, zahvaljujući pitanjima otvorenog tipa, stiže se uvid u stanovište srednjoškolaca o dijalektima u Mađarskoj i Srbiji. Cilj ovog rada je da se uporede stavovi prema dijalektima srednjoškolaca u Mađarskoj, kao i mađarske nacionalne manjine u Srbiji, te da se proceni njihovo poznavanje mađarskih dijalekata.

Ključne reči: jezički stav, dijalekt, srednjoškolci